

HELLER FARKAS FÜZETEK

RENDSZERVÁLTÁSTÓL
RENDSZERVÁLTÁSIG

Tanulmányok a jelenkori magyar gazdaság történetéből

V. évfolyam, 2007

HELLER FARKAS FÜZETEK
Közgazdaság- és Társadalomtudományi Folyóirat

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Botos Katalin

Szerkesztőbizottság:

Dr. Hüttl Antónia, egyetemi magántanár, PhD (történelem)
Dr. Gulyás László, egyetemi docens, PhD (közgazdaságtan),
PhD (történelem), Szegedi Tudományegyetem, Mérnöki Kar
Dr. Vígvári András, egyetemi docens, PhD (közgazdaságtan),
Miskolci Egyetem

Elnök:

Prof. Dr. Botos Katalin DSc, egyetemi tanár

ISSN 1785-2455

Tarsoly Kiadó, Budapest, 2007
Felelős kiadó: Dr. Kollega Tarsoly István
Nyomtatás és kötés: Verano Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Bevezető

Lassan történelmi távlatba kerülnek a XX. század valóban sorsfordító pillanatai. A XXI. század elején ezért egyáltalán nem meglepő, hogy több történeti munka is jelent meg e korszakról. Romsics Ignác átfogó XX. századi magyar történelme, Kaposi Zoltán, Honvári János legújabb kori gazdaságtörténete a 2000-es évek „termése”. Ide sorol be a jelen tanulmánykötet is azzal a megszorítással, hogy gyakorlatilag csak a XX. század második felére koncentrál. Végeredményben az államosítástól a privatizálásig, s ezen belül napjainkig terjedő korszakról van szó. Az átmenetről a szocialista tervgazdálkodásból a kapitalista piacgazdaságba, a félféudalizmusból a vadkapitalizmusba...

Mi indította a jelen tanulmánykötet szerzőit a kötet összeállítására?

Egyrészt az, ami a fentebb említett szerzőket. Annak igénye, hogy a korábban megjelent gazdaságtörténeti munkák – Berend T. Iván, Ránki György, Kövér György, Szakács Sándor, Pető Iván által is vizsgált időszakokat egy kissé távolabbról, a rendszerváltozás által lehetővé tett nagyobb szabadsággal, s még erőteljesebb közgazdasági szemlélettel elemezze. A munka még a 2000-es évek elején elkezdődött, de most „érett össze” többé-kevésbé kerek egésze. „Érdemes” volt várni: A rendszerváltozást követő idők elhozták Közép- és Kelet-Európa csatlakozását az Unióhoz, és hazánk esetében nagyon markáns változásokat eredményeztek. Olyanokat, amelyeket nem lehetne megmagyarázni az előző negyven év ismerete nélkül.

Minden bizonnyal segítséget jelentett, hogy a kötet szerkesztője és egyben szerzői egyike maga is a korszak „történelmét” alakító közgazdászok egyike volt. Az „újra írt” gazdaságtörténeti korszakok adatai nem feltétlenül különböznek a részletekben az elődök által megállapított tényektől. Az azonban bizonyos, hogy eredeti levéltári dokumentumok feltárásával és kutatásával születtek; hiteles forrásanyaguk meggyőző erejüket növeli. Értelmezésünk terén pedig minden bizonnyal van némi különbség a korábbi művekhez képest. Mi például a szocialista „rendszerváltást” nem terelőútnak, hanem tévútnak tekintjük. Alagútnak, amely nem vezet sehová. Olyan útnak, amelyről vissza kellett fordulni, s majdnem mindent előről kezdeni. Ha nem lenne szépirodalmilag lefoglalva a kifejezés, legszívesebben Kompország gazdaságáról beszélénk. Arról, hogy hogyan jutottunk el a MAORT-tól a MAORT-ig, értve ez utóbbit a déli gázmezőink kiaknázási lehetőségére licencet kapott amerikai társaságot, amely még csak nem is közös vállalkozás, ha ismereteink helyesek. Vagy mondhatnánk azt is, hogy „A győri

Rábától a győri Audiig”. Sőt, még messzebb is visszamehetnénk: a győri programig. A győri iparközpont, amely a háborús ipari fellendülés egyik központja volt, a német szövetség jegyében született. A Kádár-korszakban Horváth Ede a hátsóhíd-gyártáshoz vett licencével biztosította a KGST-piacon versenyképes járműgyártást, s most a német Audi cég egy gyára van ismét itt. A háború előtti harminc százalékos német külkereskedelmi részesedés forgalmunkból ma megint körülbelül ugyanannyi, miközben az orosz forgalom, amely a szocialista időkben a Szovjetunió révén körülbelül ugyanakkora volt, mint a háború előtti, illetve a mai német kereskedelmünk, visszaesett 4–5%-ra. Meglehetősen nyilvánvaló, hogy – Gordos Árpád kollegától kölcsönvett kifejezéssel – a magyar jojo-t játszotta el a magyar gazdaság a külkereskedelmi orientáció változásaival, s az ehhez igazodó szerkezetváltozásokkal.

Úgy véljük, a két „rendszerváltozás”, a szocializmusra, majd abból a kapitalizmusra való áttérés hatalmas energiákat pocsékolt el, ami nélkül Magyarország ma hasonló színvonalon lehetne, mint Lajtán túli szomszédjai. S úgy gondoljuk, ez nem a magyar nép életteretlenségének, még csak nem is vezetői alkalmatlanságának – bár ennek szerepe nem csekély –, hanem azon nagyhatalmi játszmáknak az eredménye, amelyek Magyarországot kiszakították a polgári demokratikus fejlődés második világháború utáni folyamataiból, és egy gyarmattartó hatalom kísérleti telepévé tették. A „visszacsatolásnál” meg ismét csak bizonyos nagyhatalmak ügyeltek gondosan arra, hogy egy másfajta hatalmi alávetettség kapcsolatrendszerébe helyezték hazánkat. Új gyarmatosítók törekedtek arra, hogy értékesítsék, ami – mindennek ellenére – viszonylag jó volt újkori magyar történelmünkben: oktatási rendszerünket és humántőkénket. Mert a reáltőke nagy része tönkrement. Bulldózerek söpörték el az összeomlott rákosista iparpolitika romjait, Miskolcot, az Ózdi Kohászati Műveket, a Dunai Vasművet. De nem csak azt. A hatvanas évek iparpolitikájának eredményeit, a 13 000 busz gyártására képes Ikarust is, s a Váci úti gyárak nagy részét. Lett belőlük irodaház, autószalón, esetleg a helyükön pláza. De megszűnt a sikeres mezőgazdasági nagyüzemi vállalkozások jó része is, és a kis gazdaságok – némi túlzással – csaknem egésze.

Lehet, hogy a gyarmatosítás kifejezést sokan túl erősnek találják majd a kilencvenes rendszerváltozás utáni helyzet jellemzésére. Igen, fogalmazhatunk úgy is, hogy ekkor a globalizációba való új típusú betagozódásunk valósult meg. A lényegen azonban nem változtat: Magyarország csak formailag nyerte vissza a szovjet birodalmi érdekszférában végképp elvesztett politikai és gazdasági függetlenségét. A szovjet nyomás alól felszabadult, de

más erők függvénye lett. Nem kívánok jogászokkal vitatkozni a szuverenitás fogalmáról. Számomra az ilyen mértékű gazdasági függőség, amelybe az ország a rendszerváltozás után került, kizárja a teljes politikai függetlenséget is. Akkor is, ha a jelen gazdasági intézkedéseket nem a fegyverek árnyékában, közvetlen külső kényszer hatására, hanem látszólag saját döntéseink alapján hajtottuk végre. A külső gazdasági hatalmak áttételesebb, de hatékony „késztetése” rejtettebb maradt.

Másrészről azonban a kötet olyan elemzéseket is tartalmaz, amelyeket némi „bennfentesség” nélkül aligha lehetett volna megírni. A rendszerváltó szakmai műhelyek, és a rendszerváltó kormány tagjaként a szerző-szerkesztő sok olyan ismeret birtokában van, amely az ellenőrizhető tényeken túl a motivációkra is bizonyos magyarázattal szolgál. Ezek eddig éppen azért nem kerültek korábban publikálásra, mert túl közel voltak a történetekhez, és aktuálpolitikai felhasználásuk nem lett volna szerencsés. Minden esetre, a szerző(k) szándéka most is a lehetséges legnagyobb objektivitás, még ha nem is zárják ki az egyéni értékeléseket az adott jelenségekről.

A tanulmánykötet három részre oszlik. Az első felében azok a tanulmányok szerepelnek, amelyek bizonyos átfogó értékelés igényével születtek meg. Egyrészt röviden áttekintik a szocializmus négy évtizedének gazdaságpolitikáját, másrészt az átalakulás előzményeit és következményeit. Ebbe a részbe illesztettük 1956 gazdaságpolitikai jelentőségét elemző tanulmányunkat is, mint ami a korszak egészének meghatározó formálója volt.

E tanulmányok valamilyen korábban meghatározott cél vagy felkérés alapján születtek. Így az 1956-os forradalom 50 éves évfordulójára készített előadás egy változata is szerepel a kötetben. A Közép-Kelet-Európában végbement transzformáció értékelése ugyancsak felhasználja a szerző korábbi, e tárgyban készített tanulmányait.

A második részben azokat az önálló háttértanulmányokat közöljük, amelyek az egyes időszakokat részletesebben elemzik, s egyes fontos kérdésekről – IMF-csatlakozás, energia-árrobbanás hatása – önálló elemzést adnak. E munkák gyakorlatilag a szerzők első közlései, legalábbis magyar nyelven.

Köszönettel tartozunk a szerkesztőbizottság tagjainak munkánkat segítő észrevételeiért. Köszönet illet odaadó munkájáért a kötet technikai munkatársát, Járdány Erikát is a csapatmunka gondos összeillesztéséért.

Budapest, 2008 februárjában

Dr. Botos Katalin

Botos Katalin: Rendszerváltástól rendszerváltásig

A tervutasításos gazdaságirányítás kiépülésének fénykora 1948–1956

A második világháború után, de különösen a fordulat évét követően, megkezdődött Magyarországon is – csakúgy, mint a többi szovjet érdekszférába sorolt országban – az a nagyszabású kísérlet, amely a megelőző három évtizedben a Szovjetunióban folyt. Lehet-e a piac spontán erőit a tervszerű emberi cselekvéssel helyettesíteni? Lehet-e ily módon meggyorsítani a felzárkózást a fejlett ipari országokhoz, amelyek a maguk szintjét a piac mechanizmusának működésével érték el, nem kevés megrázkódtatás és társadalmi feszültség árán? Lehet-e ezeket a társadalmi problémákat kiküszöbölni azon az úton, hogy a marxizmus tanai értelmében megszüntetjük minden baj forrását, a termelőeszközök magántulajdonát?

Noha az elméleti közgazdászok közül Ludwig Mises és Friedrich A. von Hayek már a harmincas évek ún. szocializmus vitáiban világossá tette, hogy a piaci árak híján elmarad az az információ, amely a termelés és fogyasztás gazdaságosságáról gondoskodik. Ennek következtében nem válaszolható meg az az alapvető közgazdasági kérdés, hogy mit, kinek és milyen módszerekkel kell termelni, hogy a hatékonysági optimumot elérjük. A külső szemlélőknek ugyanakkor sok esetben eleven cáfolatot jelentett az imponáló eredményeket felmutató Szovjetunió. Azt az odalátogató baloldali értelmiségiek nem vették észre, hogy a látszateredmények milyen elképesztő társadalmi áldozatok árán születtek meg, s hogy tartósan nem lehet ezen áldozatokat megkövetelni, sőt fokozni, mert életidegen, az emberi természet esendőségével ellentétes a rendszer működési feltételének tekintett idealista magatartás. A II. világháború elemi fenyegetettségében pedig még kevésbé volt mód mérlegelni az áldozatokat. Az eredmény viszont – tehát az, hogy a Szovjetunió szövetségeseivel a győztesek klubjába került, és a hatalmi erőter felosztásáról tárgyalt a világ vezető országaival – megerősítette azt a hitet, hogy a szocialista tervgazdaság legalább is *egyike a járható utaknak*. Ez és csakis ez lehet a magyarázata annak, hogy az aggályok felmerülése ellenére, a kommunista politikai hatalomátvétel végső soron viszonylag hamar lehetségessé vált Közép-Európában.

Az viszont, hogy a túlkapasok, kegyetlenségek és a kizsigerelő gazdasági szabályozás ellenére évekig nem tiltakozott a társadalom a „létező szocializmus” rendszere ellen, a megszerveződött *totális terrornak* volt köszönhető.

A terror fokozatos eluralkodása a nemzetközi helyzetnek volt a következménye. Az atomtitok, amelyet a szövetségesek nem osztottak meg a szovjetekkel, s a bomba tényleges bevetése valósággal sokkolta a moszkvai vezetést, és megerősítette azt a korábban is hangoztatott tételt, hogy a kapitalista hatalmak a kommunista berendezkedés eltörlését a nem túl távoli jövőben újabb háború révén tervezik. Az erre való felkészülésre egy hadigazdálkodás típusú gazdasági rendszer volt alkalmas, hiszen az ország lakosságából – s itt minden csatlós ország beleértendő – erővel kellett kifacsarni a szükséges forrásokat a hadiipari fejlesztésekhez. Ez pedig eleve feltételezi az utasíthatóságot, s a drasztikus büntetést is, ha valaki nem teljesítene az előírtakat.

Ha nem fakadt volna a rendszer ideológiájából, akkor is jól jött volna a hadi típusú gazdálkodáshoz az államosítás, hiszen a legegyszerűbb utasítási lehetőséget éppen a tulajdonosi pozíció adja meg. 1948-ban a száz főnél többet foglalkoztató üzemeket, 1949-ben pedig a tíz főnél többet foglalkoztató üzemeket és a külföldi tulajdonban lévöket államosították. Ez esetben nem kell nyílt hadigazdálkodást bevezetni, „békés” viszonyok között is lehet készülni a háborúra. Az idézőjelet az indokolja, hogy a társadalmat terrorizáló zaklatások, az állandó ellenségkeresés, a perek és véres ítéletek már-már háborús társadalmi pszichózist keletkeztettek. Valóságos, törvényileg támogatott embervadászat szabadult el Magyarországon. Az összes elítélt száma közel 400 000 főre rúgott, ebből 30 000 főt kimondottan politikai indokkal, s 30–40 000 főre tehető a bírósági eljárás nélkül internáltak száma. A parasztság azért vált a zaklatások első számú célpontjává, mert itt maradt meg viszonylag hosszabb ideig a magántulajdon. 70 000 paraszt tettek kuláklisára, ami állandó súlyos zaklatást jelentett számukra. Több százezer ember vesztette el állását, egzisztenciáját – katonatisztek, hivatalnokok, kiskereskedők kisiparosok –, s kényszerült gyakorlatilag fizikai munkára. Minden harmadik-negyedik család valamely tagja összeütközésbe került a hatalmi szervekkel.¹ A terror a korszakhatárnak tekinthető 1953-as évig csak fokozódott. A rendszer jellegzetessége, hogy a nagypolitikában a jugoszláv–szovjet viszony megromlása után a korábbi rendszer híveinek üldözése helyett – szovjet mintára (hasonlóan a többi közép-európai országhoz, ahol a kommunisták átvették a hatalmat), saját híveinek és szövetségeseinek eltávolításához fogtak. 1949-ben kivégezték Rajkot, 1950 első felében a volt szociáldemokratáktól, 1951 tavaszán a hazai kommunisták egy csoportjától szabadult meg a kommunista vezetés bírói úton. A félelmetes haláltánc koreográfiáját Moszkvában írták, és minden csatlós ország szolgáltaian követte. Ha Sztálin halála nem következik be, ugyanilyen par-

titúra szerint ment volna az ún. cionista per – számos országban készültek rá –, amelynek Magyarországon valószínű fővádlottja a gazdasági tervezésben oly nagy szerepet játszó vezető tisztségviselő, Vass Zoltán lett volna. A tömegterror is tovább fokozódott. 1953-ban már nem volt olyan család, akinek ne lett volna konfliktusa a rendőr-vagy államvédelmi hatósággal.² Ez a totális terror magyarázza, hogyan vált lehetségessé a minden józan ésszel ellentétes gazdasági döntések meghozatala s – egy szűk évtizeden át – a társadalomra kényszerítése.

Gazdasági szempontból nagyon tanulságos, hogy mi volt a jugoszlávok fő bűne: az, hogy a bolgárokkal föderációban, vámunióban kezdtek el gondolkodni. Ez sokkal később, a '70-es évek végén, '80-as évek elején sem minősült bocsánatos bűnnek. A „kis KGST” gondolata, a csillag alakú kooperáció megtörése, Moszkva centrális szerepének halvány megkérdőjelezése még akkor is neuralgikus pont volt. Olyannyira, hogy a GPU Magyarországra látogató vezetője, a későbbi főtitkár és a korábbi magyar nagykövet, Andropov személyesen, név szerint tiltotta le a publikálásról az ezzel foglalkozó fiatal kutatót (csakúgy, mint a „szocialista nemzetközi pénzügyi rendszert” bíráló szakértőket.) Pedig a jugoszláv külön út megoldásai, így a munkás kollektívák tulajdonossá tételének kísérlete népszerűségnek örvendett a magyar reformer kommunisták között is, szinte a rendszerváltásig.

A '40-es évek végén a magyar gazdaságpolitikát a szovjet tervezési modell szolgálai másolása, az autarkiaira való berendezkedés, az erőltetett iparosítás és a mezőgazdaság „szocialista átszervezésének” első kísérletei jellemzik. Külgazdasági szempontból – noha 1949-ben létre jött a KGST, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa – a „kölcsonösség” távolról sem jelentett semmiféle multilateralizmust. A legteljesebb volt a ráhagyatkozás a kétoldalú kapcsolatokra, természetesen mindenek előtt a Szovjetunióra, s a nyugati kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok maximális „leépítése” volt a cél. „*Magyarország kompország*” 180 fokkal átfordította külkereskedelmi kapcsolatait. Míg a II. világháború előtt a Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatok a magyar külkereskedelemben egy százalékot se tettek ki, viszont a német részarány a kereskedelem 25–30%-át érte el, az '50-es évek elejére csaknem fordított helyzet alakult ki. A szovjet kereskedelem részesedése 1953-ban 34%-ot tett ki, s hasonló arányú volt a többi KGST-országgal való kereskedelem. Más szóval, a külgazdasági kapcsolatok 60–70%-át a szocialista országokkal bonyolítottuk, ami megfelelt a „két rendszer – két világpiac” elvnek. A cél az volt, hogy minél kevésbé függjön a közösség a tőkés világpiactól, hogy ily módon felkészülhessen egy háború esetén

bekövetkező blokádra. Az már a rendszer természetéből, s a kapcsolatok kétoldalúságából fakadt, hogy erőteljes volt a törekvés a maximális nemzeti autarkióra. Hogyan is lehetett volna komoly számítógéppark nélkül, kockás papírlapedőkön multilaterális kapcsolatokat modellezni, a változásokat hálótárszerűen nyomon követni, különösen, amikor a tervszámok teljesítését a már hivatkozott szankciók nyomatékositották? Az a legbiztosabb, ami a saját kompetenciánkon belül van, bár ezen mutatók teljesíthetősége is sokszor veszélybe került, különösen a folyamatos tervváltoztatgatások miatt. A „testvéri” országokkal való kereskedelem is a magas szintű, kétoldalú egyeztetések révén bonyolódott, s úgy épült be a tervezésbe, hogy lehetőség szerint minél jobban rögzítettek legyenek az adatok. A koreai háború – amely egyébként politikailag alátámasztani látszott a harmadik világháborútól való félelmeket – jelentős átrendeződést hozott a nemzetközi árviszonyokban. (Botos, J., 2001.). A továbbiakban rögzített áron kerestek a KGST-országok egymással, egészen 1957-ig, amikor is bevezették az ún. bukaresti árelvet. Ez azt jelentette, hogy ötéves világpiaci átlagárakat vettek figyelembe, s a szocialista országok ötéves terveiben foglalt exportokat és importokat – technikailag rubelre átszámítva – ezeken az áron számolták el. Ebből látszik, hogy a maximális autarkióra törekvő KGST fél szemmel mégiscsak a világpiacra kacsintott, hiszen onnan kölcsönözte az egymás közötti kereskedelem árait.

Az árképzés és a magas szintű bartermegállapodások gyakorlata illeszkedett a belső gazdaságirányításban alkalmazott mechanizmushoz. A népgazdasági terveket az Országos Tervhivatal dolgozta ki, és a legfelsőbb politikai vezetés hagyta jóvá. Az előterveket többszintű hierarchikus bürokrácia bontotta le a végrehajtás legalsó szintjére, a vállalat számára. A termelőegységektől is bekértek tervjavaslatokat, s az előtervvel egyeztetve így alakultak ki a tervutasítások, amelyek már kötelező erejűek voltak. Minden vállalat nagyszámú mutatót kapott, amelyek a termelendő mennyiségre, minőségre, munkaerő-felhasználásra, pénzügyi mutatókra s a végrehajtandó fejlesztésekre, beruházásokra vonatkoztak. E mutatószám-tömeggel próbálták meg helyettesíteni a piaci szabályozást. A tervmutatókból természetesen a jobban ellenőrizhető mennyiségi mutatókat részesítették előnyben a tervkötelezettek, s elhanyagolódtak a választékra, minőségre vonatkozó előírások. Mindez utasítás nélkül is egységesítette a viseleteket, hiszen nem lehetett mást kapni a boltokban, mint micisapkát és lódenkabátot. A termés mennyiségi és értékmutatói, jövedelmezőségi adatai köszönő viszonyban sem voltak egymással. A tervmutatók túlszárnyalására indított sztahanovista mozgalmak nem egyszer tragédiák megalapozói voltak, mint

például a súlyos tatabányai bányaszerencsétlenség az 1950-es évek elején. Erre a helyzetre valóban nem lehet mással, mint a korszak fekete humorával találó jellemzést adni: A h.h.h. törvény érvényesült. (Romsics Ignác, a korszak kiemelkedő kutatója idézi a nyilván a maga korában nem veszélytelen „tréfálkozást”: *hülyeség halmozódik hülyeségre...*)³

A választott fejlesztési irány és az átgondolatlan megvalósítás együttes hatására állandósultak a gazdaság belső feszültségei, s mivel a költségek tulajdonképpen nem játszottak szerepet, a termelés rendkívül pazarlóvá vált. A mindennapos gyakorlatot a tervszerűség helyett a rögtönzés uralta. A kapkodó gazdálkodás és gazdasági irányítás mind az egyes iparágak belső helyzetét, mind a különböző ágazatok egymásközi viszonyát szétzilálta. Ezt jól jellemzi a széntermelés helyzete. A fűtőértékben számított 1949 és 1954 közötti 59%-os növekedés messze elmaradt a szén fogyasztó iparcsoportok növekedése mögött. Már 1952-ben újra jelentkezett a háború utáni évekre jellemző szénhiány, s mintegy félmillió tonna szén importálásával sem tudták az igényeket kielégíteni.⁴

Valójában két alapvető probléma rejlett e gyakorlatban: az egyik, hogy a tervalkuban a jobb pozíciók a gazdálkodó egység oldalán vannak, hiszen mégis csak ott tudják jobban, mire képesek. Azt viszont nem lehet elvárni, hogy e végrehajtó egységek saját helyzetüket nehezítsék. Ez implicite magában hordja a pazarlást. A másik, és kezdetben még nagyobb veszély a *teljes voluntarizmus* volt, amely bármilyen utasítást végrehajthatónak hitt, ha mellé rendeljük a szükséges feltételeket – a pártvezetés utasítására –, úgy tűnt, hogy ez lehetséges. Szinte csak technikai-fizikai korlátokkal kellett számolni, azaz, mennyi vas és acél érhető el, mennyi a rendelkezésre álló energia- és időalap, s annak felhasználásában korlátlan szabadságot adtak maguknak az új hatalom emberei. Mennyi eszközt szánnak a termelőeszközök, s mennyit a kiáramló vásárlóerő lekötése céljából a fogyasztási javak termelésére, mikor, hol és hány beruházást kezdenek el, esetleg állítanak le. Pontosan az a tény, hogy mind a cél, mind az eszköz egy központból került meghatározásra, iktatta ki az automatikus ellenőrzést. Ezt az apparátus tevékenységével kellett pótolni, ami hallatlan mértékű létszám felduzzasztáshoz, s végső soron költségnövekedéshez vezetett. A szükséghelyzetre való hivatkozással azonban a hatékonysági problémán a vezetők túltették magukat. „Azt, hogy mely gazdasági ágakat fejlesztjük, melyiket nem fejlesztjük, nem az határozza meg, hogy hol érhetünk el nagyobb nyereséget, hanem hogy hol van szükség a népgazdaság fejlesztése szempontjából az állóalapok bővítésére. A legfontosabb ágakat fejlesztjük, függetlenül attól, hogy azok nyereségesek-e vagy nem.” – írta az egyik mértékadó közgaz-

dász, Berei Andor a Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatói számára 1951–1952-ben a népgazdaság tervezéséről szóló jegyzetében. Ez a szemlélet feltételezi, hogy *eleve tudja* a központ, *mi a szükséges, s az eszközöket a döntéshez hozzárendeli*. Ez pedig abból volt levezethető, hogy a honvédelem céljaira szükséges eszközök technológiai paraméterei ismertek voltak. Már csak az volt a kérdés, honnan teremtik elő ezen eszközöket. Kisajtolható-e a fejlesztések finanszírozáshoz szükséges jövedelem a társadalom valamely rétegéből, termelhető e elegendő export célú árualap a szükséges import biztosításához, vagy netán külső hitelt kell és lehet igénybe venni? Ez utóbbihoz egyre gyakrabban kellett folyamodni. Az 1956-ot megelőző években mind a szovjet relációban, mind nyugati irányban egyre nőtt az eladósodás. Megjegyzendő, az hogy a célokhoz egyszerűen csak hozzárendeljük az eszközöket, pusztán a már meglévő technikára volt igaz. A kutatás-fejlesztés új eredményeit nem lehetett ezzel a módszerrel elérni, az éhes, elégedetlen emberektől tudományos újdonságokat, innovatív hozzáállást várni. Nem véletlen, hogy a későbbi úrprogramhoz a kutatóknak a Szovjetunióban egy izolált „Csillagvárost” hoztak létre, melyben a lakók már „meglelték kommunizmusukat”, tehát anyagi gondok nélkül dolgozhattak. Mert azt látni kell, hogy a voluntarista tervezésnek normál körülmények közepette mégis csak határt szabott, hogy a polgárok, a „dolgozó nép” minimális életszínvonal-igényeit valahogy ki kellett elégíteni. Ez pedig mind mennyiségi, mind minőségi hiányok halmozódását eredményezte az adott időszakban. Az erőltetett növekedés és iparosítás idején a forrásokat gyakorlatilag csak a lakosság életszínvonalának „beszabályozásával” tudták előteremteni.

A módszer többrétű volt. Mindenek előtt a forint stabilizációjakor követett gyakorlat, azaz a háború előtti bérek és fizetések társadalmi rétegenkénti meghatározása volt a kiindulópont. A legkevésbé a munkások viszonylagos helyzete romlott. Mivel az államosított vállalatoknál és hivatalokban a béreket is a kormányzat állapította meg, s a fogyasztói árak szintje is központilag meghatározott, egy meghatározott minimális fogyasztást alapul vevő kosárban mérve „be lehetett löni” a „kívánt” fogyasztási szintet, ami jóval a háború előtti alatt maradt minden társadalmi rétegnél. Az ellátási problémák abszolút mértékben jelentkeztek, a hiány mértékére jellemző, hogy 1951 folyamán be kellett vezetni a jegyrendszert. Amikor 1951 végén ár- és bérintézkedések segítségével próbálták meg a rendkívül rossz emlékeket idéző jegyrendszert felváltani, feleannyival emelték a béreket, mint a fogyasztási cikkek árait. Ily módon csapolták le a vásárlóerőt a munkásságnál. 1951–1953 között a fogyasztói árindexek 125–179% közötti

mértékben nőttek, míg a munkás-alkalmazotti reálbérek indexe egyszer sem érte el a 100%-ot. 1952-ben volt a mélypont, amikor a – a KSH 1957-ben publikált kimutatása szerint – csupán 82%-ot mutatott.

A parasztság helyzetét jövedelemoldalról közvetettebb módon, a felvásárlási árak és a felhasznált termékek árain keresztül, a szélesre nyílt árollón keresztül, továbbá a kötelező beszolgáltatás rendszerének működtetésével „alakították”. Mondhatnánk, nyomorították, hiszen a követett politika kettős célt szolgált: politikailag a magángazdálkodók egzisztenciális ellehetetlenítését s gazdaságilag az iparosításhoz szükséges jövedelmek biztosítását. Az agrártermelőket prés alatt tartották, hogy az egyéni gazdaságokat önfelszámolásra kényszerítsék. Az első ötéves terv alatt háromszorosára nőtt a beszolgáltatási teher, s 1953-ban a dolgozó parasztság adóhátraléka már csaknem egy milliárd forintot tett ki. A terv egyszerűen nem számolt a parasztság saját fogyasztásával, de vetőmag szükségletével sem. Az adóhátraléktól az mentesült, aki belépett a tsz-be, vagy földjét átadta az államnak. A magyar parasztság sóvár föld utáni vágya, amelyet a háború után a földosztás politikai szemfényvesztésével elégítettek ki, makacs ragaszkodást szült a földhöz. A minden eszközt bevető kollektivizálás ellenére a magángazdaságok aránya volt túlsúlyban. A termelőségvetkeztesítés nem haladt a kívánt ütemben. A „haladó” tulajdonformából származó árualap nem nőtt a kívánatos mértékben, így nem pótolhatta a sanyargatott magángazdaságok alacsony eredményei miatti kiesést. 1951–1953 között a mezőgazdaság még azt a beruházási összeget se kapta meg, amelyet a terv előírányzott. Volt, hogy a tényadatok felét-harmadát tették ki a terveknek. Döbbenetes cinizmus, ahogy 1951-ben mégis a parasztságot vádolta Gerő Ernő kongresszusi beszámolójában, hogy a hétmérföldes léptekkel haladó iparosítást nem követi. „Tarthatatlan, hogy az államosítás terheit csak az ipar, az ipari munkásság fizesse, miközben az államnak a mezőgazdaságot folytonosan támogatnia kell” – mondta. (Cseszka, É. (a), 2003.). Az azonban tény, hogy az 1949–1952 közötti időszakban a mezőgazdaság termelése stagnált, míg az ipari termelés megháromszorozódott. Ebből természetesen továbbra is súlyos hiányok keletkeztek, különösen azért, mert az iparosítás érdekében szükséges importokért is gyakran mezőgazdasági exporttal kellett fizetni, ami a belső árualapokat tovább csökkentette.

A mezőgazdaság ártermelése szektorok szerint (%)

	1949	1950	1951	1952
Állami gazdaságok	5,5	11,2	15,6	17,1
Szövetkezetek	0,6	3,7	8,3	11,2
Dolgozó parasztság	77,3	70,6	65,8	65,2
Kulákok	16,6	14,5	10,3	6,5

Forrás: UMKL Begyűjtési M. Terményforg. 36. t.

A politika vezérlő triásza, a Rákosi–Gerő–Farkas Mihály csapat a tervszámokat ide-oda rángatta, elképesztő magasságokba feszítve a terveket, majd visszakorrigálva – amikor kénytelenek voltak mégis a fogyasztási cikkek termelésére valamelyes többlet szánni. Ez az abszolút voluntarizmus oly mértékben elfajult, hogy 1956 szeptemberében a Statisztikai Hivatal elnöke levélben volt kénytelen felhívni az Országos Tervhivatal elnökének a figyelmét, hogy a több ezer tervmódosítás után már maga a Hivatal sem tudja, hogy mi az érvényes éves terv.

A lakosság elégedetlenségét csillapító bérrendezéseket normarendezésekkel próbálták visszaszedni, ami esetenként szórványos sztrájkjellegű tiltakozáshoz vezetett. A kimenő vásárlóerő semlegesítésének egyik módszere a hivatalosan nem kötelező, de kierőszakolt tervkölcson, illetve békekölcson jegyeztetése volt. A hiány azonban állandósult, nem csak a fogyasztás területén, de a termelésben is, így a szocialista gazdálkodás állandó jelzőjévé vált.

Az '56-os forradalmat megelőző korszakot egyrésztől a moszkovita és a „hazai” kommunisták kötélhúzása, másrésztől a mérsékeltebb Nagy Imre és a dogmatikus Rákosi-klikk párharca jellemzi. A küzdelem kimenetelét mindenkor a nemzetközi körülmények determinálták. Az „alapot” az ellentétekre azért a belső helyzet adta meg. A moszkovita csoport a szovjet tapasztalatok mechanikus átültetésével, szolgálai másolásával kísérletezett – oly mértékben túlhajtva az iparosítást és a nehézipar fejlesztését, hogy alkalmanként Moszkvából kellett figyelmeztetni a hibákra. Nagy Imre kezdettől fogva – bár a moszkvai csapat része volt – nagyobb megértést tanúsított a mezőgazdaság kérdésében. Habozott is a titoista leszámolás idején Rákosi, hogy őt, vagy a „hazai kommunista” Rajkot pécézzék ki áldozatnak. Kétségkívül a külső kapcsolatai – mindenek előtt Malenkov támogatása – távolították el a veszélyt a feje fölül az első leszámolási hullám idején. Sztálin halála 1953-ban teremtette meg azt a helyzetet, amelyben a Nagy Imre-vonal

esélyt kapott. A nagy háborús készülődés okafogyottá kezdett válni, mivel a várt nemzetközi konfliktus nem bontakozott ki. Normalizálódott a viszony a jugoszlávokkal, s elhallgattak a fegyverek Koreában. „Készültünk a háborúra és ránk tört a béke” mondta – állítólag Rákosi az ideológiai csúcsvezetőnek, Aczél Györgynek.⁵ Ezzel eltűnt a követett politika legitimációja, viszont élesen jelentkeztek annak negatívumai. Az önkritikát így sem magától végezte el a főtitkár-miniszterelnök, kellett hozzá nem is egyszeri, de kétszeri szovjet biztatás. A Sztálin halála után viszonylag megerősödött Malenkov javaslatára meg kellett osztania hatalmát Nagy Imrével, akit miniszterelnöknek javasoltak – Moszkvában. Világosan látszik, hogy a hazai viszonyok teljes mértékben a külpolitikai támogatás függvényében alakultak. Malenkov helyzetének meggyengülésével, (amit Berija letartóztatása okozott, aki Malenkov szövetségesének számított) az ellentábor akcióba lépett. Csupán néhány hét telt el a kinevezés óta, de a dogmatikusok már mindent megtettek, hogy a Nagy-féle politika kudarcba fulladjon. Ez annál könnyebb volt, mert Gerő maradt a gazdaságért felelős miniszterelnök-helyettes, s hozzá igen közel álltak a háttérbe szorítani kívánt hadiipar lobbistái. Rákosi kezdettől fogva azon mesterkedett, hogy gazdasági okok miatt érje el Nagy menesztését.

S ennek a külső és belső körülmények egyaránt kedveztek. A külpolitikában az új amerikai doktrína hozott változást, amely a feltartóztatás politikája helyett a békés felszabadítás politikáját fogalmazta meg. Ez lebegtette a békés egymás mellett élés és a háború lehetőségét. NSZK-t 1954. október 23-án a NATO soraiba invitálták, s ezt újfent háborús fenyegetésnek tekintette a szocialista tömb, s válaszként a következő év májusában megszületett a Varsói Szerződés, ami intézményesítette a katonai jelenlét lehetőségét a szovjet csapatok számára, akiknek 1955-ben el kellett volna hagyniuk a békeszerződés értelmében hazánkat, mint ahogy kivonultak Ausztriából.

Másrészt nem hoztak gyors, pozitív és ellenfeleivel szemben védhető eredményt a Nagy Imre-féle reformok. Az alkotmányosság erősítése és a parlament szerepének növelése, a beruházási arányok módosítása, a mezőgazdaság fokozott támogatása és a magántulajdon tiszteletben tartásának meghirdetése rövid távon politikai és gazdasági problémák forrása lett. A szocializmus csaknem csődbe jutott, hiszen a teljes felbomlást csak az adminisztratív procedúra megnehezítésével lehetett megállítani. A kisgazdaságok és általában a mezőgazdaság gép- és műtrágyaszükségletének kielégítése akadozott, s az elavult technikával nem lehetett gyors termelésnövekedést elérni. A jövedelmi viszonyok javítása viszont a mezőgazdaságban jelentős jövedelemkiáramláshoz vezetett. A megnövekedett vásárlóerő-lekötéshez az

áruellátás azonban nem volt kielégítő. Ilyen gyorsan nem tudta „lereagálni” a változásokat a gazdaság, mondhatnánk, hogy a politikai cikcakkok gyorsabbak voltak, mint a reálgazdasági módosulások technológiai időszükséglete. Hamarabb mentek ki a jövedelmek, semhogy rendelkezésre állt volna a kereslet kielégítéséhez a szükséges árualap. Az Országos Tervhivatal jelezte, hogy a bankjegyforgalom 40–50%-kal nagyobb az előző évinél, s hogy ebből zavarok keletkezhetnek. A témát a szovjet konzultációkon is a magyar vezetés szemére vetették. Mind súlyosabb gondot jelentett az eladósodás növekedése a nyugati országok felé, mely az első Nagy Imre-kormányév alatt két és félszeresére nőtt. Az adósság halmozódása természetes velejárója volt annak, hogy egyre kevésbé kívánta a magyar igényeket a szovjet fél kielégíteni (ebben a relációban gyakorlatilag aktívumunk alakult ki), s így kénytelen volt a vezetés a fontos nyersanyagok importját hitelre, illetve aranytartalékaink csökkentése árán is fedezni.

Ami a beruházási módosításokat illeti, ott kénytelen-kelletlen figyelmen kívül maradt, hogy milyen veszteségekkel jár a beruházások félbehagyása. Volt rá eset, hogy több mint 90%-os készülségű beruházást állítottak le, ahol az állagmegóvás és őrzés rövid idő alatt többbe került, mint amennyit a befejezés igényelt volna. A katonai üzemeknek egyébként nem volt polgári „váltóprofilja”, így azok átállítása csak nagy veszteségekkel ment végbe, s mire elkezdték, már be is fejezhatték, hiszen újból erőre kaptak a „héják.”

Az 1954-ben megalakult Gazdaságpolitikai Tanács a fejlesztéseket újra a régi vágányra akarta vinni. Ugyanakkor egyre több szakemberben megérelődött a felismerés, hogy átfogó gazdasági mechanizmus reformokra lenne szükség, mert ad hoc intézkedésekkel képtelenség a helyzeten úrrá lenni. Egy bizottság Vass Zoltán vezetésével el is kezdett ezen dolgozni. Újra indult a Közgazdasági Szemle, s megélenkült a tudományos igényű közgazdasági elemzés az új légkörben. Péter György és Kornai János publikációi már jelentősebb szakmai közönséget gondolkodtattak el. Az átlagember azonban csak kapkodta a fejét, nem tudta követni a politika hullámválását. Röpke másfél-két esztendő alatt Nagy Imrétől miniszterelnök lett, majd politikai nulla. Kapóra jött a hazai erőknél, hogy Moszkvában megbukott Malenkov, s élve az alkalommal, Nagy Imrét is megfosztották előbb állami, majd minden párttiszségétől, sőt, magától a párttagságától is.

Az történet, ami történni szokott, a késleltetve jelentkező hatásokért annak az időszaknak a vezetésén verik el a port, amelyben jelentkezik, s ügyes mozdulattal elkenik, hogy mi is a problémák valós keletkezési ideje, oka. Az erőltetett gazdasági növekedés okozta feszültségek, mint a problémák *kijavítására tett intézkedések következményei* jelennek meg. Nagy Imre –

Rákosi szerint – „a népjólét emelését nem a többlettermelésből, a termelékenység emeléséből fedezte, hanem *felélte tartalékainkat*, emelte a bankjegyforgalmat, és nem utolsó sorban *külföldi adósságokat* csinált” – (*Kiem. a Szerzőtől*).⁶ Mintha bizony lehetne népjólétet egy tollvonással „emelni”, s nem kellene hozzá termelés, amelynek pótlólagos importszükséglete van, bér, jövedelem áramlik ki vele, amihez a bankjegyforgalmat növelni kell – hiszen még nincsenek bankkártyák –, mit kártyák, az egy OTP-n és a takarékszövetkezeteken kívül más bank se.

Az eladósodás egyre égetőbb problémát jelentett, mert a szovjet aktívumunk is passzívummá alakult. 1955 végén 2743 MD Ft a tőkés adósságállományunk, amelynek okai között a kiszolgáltatottságból eredő kedvezőtlen kötések, s esetenként „nem szükséges közszükségleti cikkek importja” is felelős, legalább is Hegedüs András szerint, aki a miniszterelnöki székben követte Nagy Imrét. A hazai nyersanyag- és energiaellátás akadozott, a mezőgazdasági termelés elmaradt a várakozásoktól, s azt is exportra kellett irányítani, hogy devizára tegyünk szert. Válsághelyzet alakult ki, amelyben szovjet segítséget kellett kérni. Segítséget kértünk, de ugyanakkor a legszigorúbb titoktartás mellett folyt a magyar urán kitermelése és előnytelen áron való értékesítése a Szovjetunióba, s a jugoszláv helyzet rendbehozatalához a jóvátételi szállítások teljesítését kérték, sőt, kártérítést a gazdasági kapcsolatok okozta kárért.⁷ Mintha bizony e károk nem kétoldalúak lettek volna, s mintha nem szovjet utasításra történtek volna.

A lakosság gazdasági–politikai szempontból tűrőképességének határához ért. Az oda-vissza bírálatok után a politikai vezetés hitelét veszítette, a gazdasági helyzet siralmas volt. A kongresszus hatására kikényszerített önkritika és a Rajk-revizió csak olaj volt a tűzre. A lengyelekkel való szolidaritási tüntetés fellobbantotta az önmagunkért való küzdelem fáklyáját. Az ifjúság követeléseinek fele gazdasági természetű volt, ami jól jellemzi a forradalom kiváltó okait.

A nagypolitika ismét meghatározó módon közbeszólt. A szuezi válság – amely a magyar forradalmat követő napokban robbant ki – a világ figyelmét elterelte a „magyar ügyről”. Október 29-én Izrael megtámadta Egyiptomot, amelyhez csatlakoztak a britek és a franciák is. Az Egyiptomból való visszavonulásért „cserébe” a Szovjetunió a kelet-közép-európai hatalmi status quo tiszteletben tartását várta el, s ezt az Egyesült Államok részéről meg is kapta. E döntés véglegesen megpecsételte a magyar forradalom sorsát. Kinevezték ellenforradalomnak, s a szovjetek ismét alkalmas személyt kerestek, aki engedelmes csatlósként biztosítja a megfelelő puffer zónát a Szovjetunió és a nyugati világ között. Ezt a személyt egy ún. hazai kom-

munista, Kádár János személyében találták meg, aki készen mutatkozott egy ellenkormány alakítására és a szovjet csapatok „hivatalos” behívására.

A magyar forradalmat brutálisan leverték, az okozott kár mintegy 3 milliárd forintba becsülhető. Még majd fél évszázadnyi idő eltelte után is találhatóak voltak golyó ütötte homlokzatok a pesti mellékutcákban, amelyek a forradalmi küzdelmek vagy az utóvédharcok nyomait őrizték.

A szovjet invázió másnapján már a kormány „baráti segítséget” kért a helyzet normalizálásához. 1957 márciusában 1000 millió rubel értékű árusegélyt, és 750 millió rubel értékű hosszú lejáratú kölcsönről történt megállapodás a szovjetekkel, amit „erejéhez mérten” a többi KGST-ország is kiegészített. Ezek a kölcsönök döntő részben szociális juttatásokra fordítottak – az új kormányzat igyekezett megvásárolni a társadalmi békét. Ugyanakkor a gazdaságpolitika fő kérdéseiben meghozott határozatok kísértetiesen hasonlítottak az ’53-as kormányprogram szövegére. A kormány létrehozta a Közgazdasági Bizottságot, előhívta a forintstabilizálás nagy polgári közgazdászát Varga Istvánt – akit az elmúlt tíz évben a sutba dobott –, és megbízta egy átfogó gazdasági reformkoncepció kidolgozásával. Megkísérelte egy sajátos úton járó rendszer működtetését, megőrizve a „nagy szocialista kísérlet” bizonyos pozitívumait, a szociális gondoskodás kiterjesztését, az oktatás és kultúrálódás szabadabb lehetőségét, s egy szerény, nem nagy differenciákat mutató életszínvonal biztosítását. A korabeli humor szerint az új rezsim a hús forintárának meghatározásánál azt az elvet követte, hogy az lehet negyvenhat, hatvanhat, *csak ötvenhat ne legyen!*

Nagy Imre azonban személyében nem vállalt közösséget e kísérlettel, amely ezrek véráldozatát tetézte az elrettentő megtorló halálos ítéletek százaival. Azonosult a mártírok sorsával, maga is mártírrá vált.

IRODALOM:

Berend T. Iván: Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Vince Kiadó, Bp., 1999.

Botos József: A nemzetközi versenyképesség elemzése. Tények és adalékok a XX. század második feléből. (PhD értekezés) Szeged, 2001.

Cseszka Éva (a): Az első öt éves terv. Kézirat. MNB, 2003.

Cseszka Éva (b): Gazdaságpolitika 1955–1956-ban. Kézirat. MNB, 2003.

Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I kötet. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1969. KJK, Bp., 1985.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 2003.

A reformgondolatok térhódítása a gazdaságban 1956–1967

A forradalom leverése után a kapott KGST-támogatások lehetővé tették a belső fogyasztás minimális szintjének biztosítását, sőt azt is, hogy Magyarország a fennálló külföldi adósságait határidőre törleszteni tudja. A konszolidáció viszonylag gyors eredményt hozott. (A későbbiekben ezt a Nemzeti Bank vezetése gyakran idézte, hogy *az ország még e rendkívüli helyzetben is betartotta nemzetközi kötelezettségvállalásait, ezért méltányos, hogy a nemzetközi pénzügyi közösség kedvező feltételekkel biztosítsa a szükséges devizahiteleket.*) A Gazdasági Bizottság már 1956. december 30-ai ülésén hozzájárult, hogy az első negyedévben 600 000 000 DFT értékű fogyasztási cikket, és pótlólagos 300–500 000 dollár értékű tőkés importot hozzanak be kétéves lejáratú hitelre. Ugyanakkor döntöttek bizonyos beruházások leállításáról és az ezekkel kapcsolatos megrendelések törléséről, mivel „tőkés tartozásainkat konszolidálnunk kell”. Az 1956-os év terveinek teljesítése értelemszerűen messze az eredeti előirányzatok alatt maradt. Mindazon ágazatokban, ahol az év végi sztrájkok éreztették hatásukat – bányászat, vegyipar, gépgyártás – 15–20%-os elmaradást tapasztalunk, de átlagosan is 13%-nál nagyobb volt a lemaradás.⁸ Ezért volt különösen fontos a „szocialista segítségnyújtás”. A Gazdasági Bizottság elkészítette javaslatait a kormány gazdaságpolitikai programjához. Az 1954-es reformgondolatok beépülésének biztosítója volt, hogy a bizottság titkára, az akkori Közgazdasági Szemle egyik szerkesztője, a későbbiekben is nagyra tartott szakember, Antos István pénzügyminiszter-helyettes volt. Tagjai a kommunisták mellett egykori szociáldemokraták, kispártosok, párton kívüli szakértők voltak. A bizottság összetétele alapján a radikális reform hívei alkottak többséget benne. Varga István, a bizottság vezetője, személyes sérelmeit félretéve teljes erőbedobással népszerűsítette a reformgondolatokat itthon és külföldön, vállalva ezzel a rendszer legitimálását is. Azonban javaslatai zömének visszautasítása és még a '60-as évek elején is folytatódó megtorlások súlyosan nyomasztották, 1962-ben meg is halt.

A Központi Bizottság irányelvei még 1956 decemberében hangsúlyozták, hogy szakítani kell a múltban követett módszerrel, a szovjet példák mechanikus másolásával, s igazodni kell a hazai adottságokhoz. A legfőbb elveket a következőkben fogalmazták meg:

– Minden tekintetben az ország gazdasági adottságaira és sajátosságaira kell épülnie.

– Messzemenően segítenie kell az egyéni kezdeményezés és szaktudás érvényesítését.

Nagy figyelmet kell fordítani az anyagi ösztönzésre minden területen, a műszaki fejlesztés, a minőség javítása, az önköltség csökkentése, a munka termelékenységének emelése érdekében.

A tervezés – amely változatlanul fontos – feladatkörét meg kell változtatni, elsősorban a népgazdaság legfontosabb arányai és fejlesztési irányai meghatározására kell összpontosítani.

A szocializmus építését nem veszélyeztetve nagyobb lehetőséget kell biztosítani a magánszektor fejlesztésére.⁹

Bár a politikai vezetés a kidolgozott radikális reformkoncepció bevezetésétől visszaretent, néhány, a racionalitás irányába mutató intézkedést elfogadott. Ilyen volt a kormány által megszabott tervmutatók számának csökkentése, a munkaerő-gazdálkodás szabadabbá tétele, a mennyiség-centrikus tervteljesítési elvárásokkal való szakítás, és a bérezésben a nyereségrészesedési rendszer bevezetése.

1959. január 1-jével új termelői árakat vezettek be. Ezt az MSZMP Központi Bizottság Államgazdasági Osztálya az Országos Árhivatallal közösen készített jelentésében így indokolta: „*Gazdasági életünkben különböző oldalakról évek óta sürgetik az ipari termelői árak megváltoztatását.*”¹⁰ Ez az 1951-es rendelkezést valamelyest racionalizálta. Megszüntette a hazai alapanyagok dotációs árát, az új ár a tényleges önköltséget tükrözte, hivatkozván arra, hogy az 1957-es béremelések, és a mezőgazdasági beadási árak megszüntetése „új helyzetet teremtett”.¹¹

A változás lényege az volt, hogy megszüntették a hazai termelésű anyagok támogatását, és tényleges önköltségi szintre hozták azokat. Ennek következtében az ipari alapanyagok ára két–háromszorosára emelkedett. A fix árak rendszere ugyan megmaradt, és továbbra is elváltak egymástól a termelő és fogyasztói árak. Az addig tapasztalható irtózatossá mértékű energia- és anyagpazarlás azonban mérséklődött. Ami a mezőgazdaságot illeti, a Fehér Lajos vezette reformszárny valójában Nagy Imre agrárpolitikai elveit képviselte, természetesen a rá való hivatkozás nélkül. Sikert is arattak az 1957 nyarán közzétett agrárpolitikai tézisek. A forradalom alatt eltörölt népszerűtlen beszolgáltatási rendszer és kötelező vetéstervek helyreállítására a későbbiekben sem került sor. Ez az állam és a parasztság közötti kapcsolatokat kényszerűen piaci alapokra helyezte. Mivel az eladás nem volt kötelező, így a piacihoz közelebb álló árat kellett a termékekért fizetni. A búza, a rozs és a cukorrépa ára közel egy év alatt másfélszeresére emelkedett. A magángazdaságok keretében történő termelés azonban nem maradhatott fenn tartósan. Már a következő évben – szovjet nyomásra – megkezdődött a kollektivizálás újbóli erőltetése. Ezúttal a hatalom nem is-

mert tréfát. A sötét időkre emlékeztető agresszív „agitációval” minden eszközt bevetettek, hogy a magyar parasztságot bekényszerítsék a kolhozrendszerbe.

A tévesztés – bár ezúttal tartósnak bizonyult – ismét szétzilálta az 1956 után viszonylag gyorsan magához térő mezőgazdaságot. Mivel sem gép, sem vezetési tapasztalat nem állt kellő mértékben rendelkezésre, és az új érdekeltségi rendszer csak fokozatosan bontakozott ki, az első eredmények siralmasak voltak. 1960–1962 között gabonából és kukoricából importra szorultunk, hiszen a nettó mezőgazdasági termelés csaknem 10%-kal csökkent a kollektivizálás éveiben.

Az ellátás problémáival a Politikai Bizottság már az 1960. évi IX. hó 13-ai ülésén foglalkozott: *Előterjesztés a lakosság élelmiszerellátásának problémáiról a második öt éves terv időszakában* címmel. Nem csak a rossz terméseredmények aggasztották a pártvezetést, hanem az is, hogy felgyorsult a falusi lakosság migrációja a fejlettebb településekre. A '60-as évek első felében évente mintegy 250 000 paraszt választotta ezt az utat. 1963-ban az ország gabonaellátásában is gondok mutatkoztak. Csupán a '60-as évek közepére sikerült az önellátást újra biztosítani, mikor a búza átlagtermése meghaladta a 20 q/ha-os szintet. (A hozam 1961–1965 között átlagosan 18,9 q/ha volt, míg az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok már 1938-ban 21,1 mázsa átlagot produkáltak.¹²

Év	Szövetkezetek száma	Tagok száma (ezer)	Területük (ezer ha)
1956	2089	119	597
1957	3394	156	820
1958	3507	169	958
1959	4489	565	2620
1960	4576	960	3941
1961	4681	1221	4539

Forrás: i. m. Fazekas B. és Csizmadia E. alapján.

A reformszárny azonban valamit megmentett korábbi elveiből. Olyan új szövetkezeti típust hozott létre, amely lényegesen eltért a szovjet-modelltől. Egyfajta átmenetet képviselt a szövetkezeti és magánparaszti gazdaság között. Fontos eleme volt, hogy bevezették a részes művelést, és ehhez kapcsolatosan megváltoztatták a munkaegységre alapozott díjazási rendszert. Egy-egy család vagy közösség (brigád) parcellákat vett „bérletbe”, amelyek műveléséért nem csak a munkaegységet kapták meg, hanem a többlettermelés jelentős hányadát is. Ez különösen addig volt fontos, amíg az agrárszektor

gépésítése nem valósult meg a közös termelésbe eszközölt beruházások révén. Általánossá vált a havi pénz – vagy terményelőleg – juttatás, amivel egyenletesebbé vált a parasztság pénzköltése. A legfontosabb elem azonban a háztáji gazdaságok bevezetése volt. A megállapított munkaegység teljesítése esetén minden tsz-tag jogosult volt kb. egy kataszteri hold föld művelésére. A családi állattartás is fokozatosan lehetővé vált, így az élelmiszerhiány fokozatosan megszűnt. A '60-as évek közepétől bőséges volt az ellátás, sőt a mezőgazdaság az ország egyik legnagyobb exportszektorává válhatott. A mezőgazdaság húskivitelének – elsősorban a sertéshúsának – a zömét a háztáji gazdaságok állították elő, de a szövetkezeten keresztül értékesítették, szerződéses rendszerben. Ez a megoldás mindenkinek jó volt. Tervezhető jövedelmet jelentett a családnak, értékesítési eredményeket a szövetkezetnek, devizabevételt az országnak, és nem kevésbé fontos volt, hogy a beruházási költségeket is megspórolta a közös gazdaság. A nagyüzemi állattartással együtt járó technológiai követelmények ugyanis komoly tőkeberuházásokat tettek volna szükségessé, amelyre a frissen létrehozott közösségek akkumulációs képessége nem lett volna elegendő. Talán nem tekinthető túlzásnak, ha azt állítjuk: *nagymértékben ezen a tsz-háztáji kooperáción múltott a Kádár-rendszer sikere*. Úgy tudták ugyanis az áru-termelést bővíteni, hogy nem kerültek látványos ellentétbe az ideológiával. Elég arra utalnunk, hogy Lengyelországban, ahol a magánparaszti gazdálkodás a rendszerváltásig fennmaradt, soha nem tudták megoldani a kínzó ellátási problémákat. A siker alapja az volt, hogy az ideológiát összhangba lehetett hozni a gyakorlattal. A '60-as évek elején még megkérdőjelezhetetlen szocialista tulajdonviszonyok lehetetlenné tették, hogy a magángazdálkodás jelentős állami támogatást kapjon. A magyar megoldás viszont lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezet betöltse – a rendszer által támogatott módon – azt a funkciót, amit a piacgazdaságban a Raiffeisentípusú szövetkezet. A háztáji gazdaság takarmány- és esetleges állatorvos-szükségletét, valamint az értékesítési – különösképpen az export – csatornák megtalálását a szövetkezet végezte. A szövetkezeti tulajdonforma viszont már támogatható volt. Természetesen itt a kötelező gyakorlatot is meg kellett csinálni a szabadon választott mellett... Azaz a parasztság e hatalmas teljesítményre csak önmaga kizsákmányolásával volt képes. A közösben végzett munka mellett még a háztájiban szükséges feladatokat is teljesítette, így nem csoda, ha „műszakja” hajnaltól napestig tartott.

Az 1958-at követő esztendőkből a dogmatikus erők újra megerősödtek. Ez nem csak a tévesztésben, de a gazdaság más területein is érzékelhetővé vált. Elismerték ugyan a hatékonyság nagyobb szerepét a mennyiségi meg-

közelítéssel szemben, azonban a gazdasági hatékonyság növekedését nem akarták a spontán erők játékára bízni. A hatékonyság növelésének módszereként a nagyvállalati szervezeti formát tekintették célravezetőnek. Ez vezetett a '60-as évek eleji trösztösítésekhez, a nagyvállalati struktúra rögzüléséhez. A nagy gazdálkodó egységek, monstrum vállalatok, létrehozásával lényegesen egyszerűsödött a tervezés munkája, hiszen kevesebb segítségtől kellett „begyűjteni” az adatokat.

Komoly lökést adott ennek a nemzetközi gazdasági környezet. A KGST IX. ülészakán döntöttek arról, hogy a tagállamok 1965-ig szóló terveiket 1958 végéig elkészítik és elküldik az Állandó Bizottságoknak. Utóbbiaknak 1959. I. negyedévében kellett javaslataikat kialakítani. Ekkor alakult ki az a nemzetközi együttműködési mechanizmus, amely mintegy másfél évtizedre meghatározta a KGST-országok fejlődésének külgazdasági kereteit. A továbbiakban követett gyakorlat mindig az volt, hogy az ötéves tervidőszak közepén az Országos Tervhivatal megtette saját export- és importjavaslatait, értelemszerűen ehhez hozzárendelődtek a szükséges fejlesztések is. A partnerek kétoldalúan, tételesen egyeztetették a hosszú lejáratú külkereskedelmi megállapodásokat, amelyeket aztán az országok külkereskedelmi minisztériumai kötöttek meg. E megállapodásokat éves kereskedelmi jegyzőkönyvek pontosították, még mindig minisztériumi szinten maradván. Valójában a külkereskedelem államközi bartermegállapodáson alapult, ahol naturáliában minden rögzítve volt. Csak ezek alapján kerülhetett sor a vállalatok közti szerződések megkötésére. Az árak a bukaresti árelv szerint az előző ötéves tervidőszak világpiaci átlagárain alapultak, rubelre, majd 1964-től transzferábilis rubelre átszámítva.

Az állandó bizottságokban alakultak ki a specializációkra és szakosodásokra vonatkozó javaslatok. Mondani sem kell, hogy a karmesteri pálca ezúttal is Moszkva kezében volt. A '60-as évek nemzetközi együttműködési rendszere már nem csak a technikai szempontokra ügyelt, hanem regionális méretekben valamiféle hatékonyságra is törekedett. Ezt azonban éppoly voluntarista módszerekkel próbálta elérni, mint amilyenekkel az '50-es években az egyes országok belgazdaságuk szerkezetét alakíttgatták. A nép-gazdasági-szintű autarkia helyébe a KGST-szintű autarkiára való törekvés lépett, mellelleg sikertelenül. Az egyes tagországok, így Magyarország gazdasága is, a szakosodás következtében a feldolgozóipar területén nyitottabbá vált. Eddig is függtünk a nyersanyag- és energiaszállítások területén az importpiacoktól; mostantól az exportpiacok játékszerévé is váltunk! Egy-egy, nagy piacra szállító cég vevőinek függvénye lett. Ugyan hol másutt lehetett volna 13 000 db buszt értékesíteni, mint a Szovjetunióban? Ezzel a

szakosodással nem a nagy sorozatokat gyártó vállalatok jutottak monopolista előnyökhöz, hanem az importőrök kerültek *monopszóniás* helyzetbe. Nem az eladók, hanem a vevők lettek ármeghatározók. Nagy ügyesség kellett ahhoz, hogy ilyen körülmények közepette a magyar vállalatok kedvező árakat érjenek el szovjet partnereiknél, hiszen tisztában voltak az érdekelt cégek, hogy csak ők a szóba jöhető vevők. Az intenzívebb magyar vállalati érdekeltségnek köszönhetően azonban ez olykor sikerrel járt. A szakosodások alkalmával egyébként KGST szinten kívánták „szétosztani” a koncentrált gyártásból eredő előnyöket. A moszkvai irányító központ „jóvoltából leprofilírozta” olyan termelési ágakat is Magyarországról, mint például a rádiógyártás, aminek az Orionban évtizedes hagyományai voltak. Az indok az volt, hogy a bolgár iparnak is kell húzó terméket biztosítani...

A gazdasági tudatosság erősödése KGST szinten abban is megmutatkozott, hogy kísérlet történt valamiféle „saját árbázis” létrehozására, amely a szocialista világpiac sajátosságait venné alapul. Erre ugyan nem került sor, de a komoly volumenű közgazdasági elemzés ráirányította a figyelmet a pénzügyi rendszer kérdéseire. Évtizedes késéssel, de megpróbálták átültetni a szocialista viszonyok közé a multilaterális elszámolások rendszerét, látván, hogy az milyen jól bevált az Európai Fizetési Unióban, 1964-ben létrehozták a Nemzetközi Gazdasági Együtműködési Bankot, s annak valutáját, a transzferábilis rubelt. Ezen túl a meghatalmazott bankok – így az MNB is – ezen a központon vezették keresztül elszámolásaikat, amelyek formálisan multilaterálissá váltak. A valóságban azonban mi sem változott a kétoldalú külkereskedelmi megállapodások gyakorlatán. Ugyanígy vallottak kudarcot a reális árfolyamokra irányuló törekvések is. Világossá vált, hogy a külgazdaságból kiindulva, a belső mechanizmusok változtatása nélkül, nem lehet hatékonyabb együttműködést kialakítani a KGST-országok között (*Ausch, S., 1969.*).

Ez a tény ösztönzést adott a hazai reform munkálatainak is. Úgy tűnt, hogy más országokkal párhuzamosan gondolkodunk ebben az irányban, hiszen a lengyel Oskar Lange a piaci szocializmus egyik legjelesebb képviselője volt, s a cseh Ota Sík által javasolt reformok is nagyon közel álltak a magyar reformerek elképzeléseéhez.

Nyers Rezső, aki 1962-től KB-titkárként vezette az MSZMP gazdaságpolitikai osztályát, előterjesztette a leporolt Varga-féle javaslat alapjain készült reformtervet, amelyet a Központi Bizottság 1966-ban elfogadott és 1968-ban be is vezetett. Annak ellenére, hogy a külső körülmények távolról sem alakultak Magyarország számára kedvezően. Hruscsov – aki Kádár támogatójának számított – 1964-ben kikerült a hatalomból, s helyét a

reformellenes, konzervatív kommunista, Leonyid Brezsnyev foglalta el. *A '60-as évek közepétől a szocialista országokban gyakorlatilag leállították a magyarországihoz hasonló kezdeményezéseket.* Csehszlovákiában pedig éppen 1968-ban tankok dübörgésébe fulladt az „emberarcú szocializmus”. Szovjet parancsra azok is közreműködtek a hadműveletben – mint Lengyelország és Magyarország –, akik maguk is hasonló törekvésekkel kísérleteztek. Csehszlovákia visszasüllyedt egy évtizeddel korábbi állapotába, s ez nagyon negatívan befolyásolta a magyar fejleményeket. Magyarország egyedül maradt a gazdasági reformtervekkel. Ebben a helyzetben azonban döntően nem a konformizmus határozta meg a kádári politikát, hanem az 1953–1956 közötti politikai tapasztalatok hatottak. A vezetés úgy látta, hogy a meghirdetett programok látványos leállítása, a lakosság számára kiismerhetetlen cikcakkok politikailag hátrányosabbak, mint a már megszületett döntések felpuhítása, óvatos revideálása.¹³

A reform tehát megindult, és három területen is lényeges változtatásokat eredményezett:

- 1.) a központi tervezés csökkentése és a vállalati önállóság növelése,
- 2.) a fogyasztói árreformot is magába foglaló árrendszer-változtatás, és
- 3.) a bér- és jövedelemszabályozás módosítása.

Az új gazdasági mechanizmus megváltoztatta az ellenőrzés funkcióit. Míg korábban az ellenőrzés legfontosabb részét a „rengeteg szabály és utasítás” aprólékos betartatása képezte, ezután a vállalatok gazdasági tevékenységének érdemi ellenőrzése került a homloktérbe. Alapvetően azt vizsgálták, hogy a vállalat a „népgazdaság érdekeivel összhangban” dolgozott-e az „elvárható optimumnak” megfelelően, vagy sem.

A reform figyelembe vette, hogy hazánk nyitott gazdaság, s a külgazdasági kapcsolatokban reálisabb árfolyamok, árszorzők, deviaszorzők bevezetéséről döntött. Természetesen csak a vállalatok, s nem a magánszemélyek számára – ott a konvertibilis devizához jutást szigorú keretgazdálkodás szabályozta. A szocialista valuták tekintetében viszont külön multilaterális egyezmény rendelkezett az átváltási árfolyamokról.

Komoly teljesítmény volt a magyar árfolyampolitika megváltoztatása, mert látványos cáfolatát jelentette a szovjet állításnak, mi szerint a rubel erősebb valuta, mint a dollár. A hivatalos aranyparitásos árfolyamok ugyanis 1:0,9 arányt mutattak a rubel javára, a magyar árfolyamok viszont az ún. devizakitermelésen alapultak. S mivel a konkrét ár-összehasonlítások alapján hamar kiderült, hogy másfélszer annyi magyar forint kellett egy dollár „kitermeléséhez”, mint egy rubeléhez; a keresztárfolyam pedig 1:1,5 arányú volt a dollár javára. Ezt a kellemetlen összehasonlítást a KGST-ben

nagyon sokszor a magyar politikusok szemére vetették, mondván, hogy ez azért van így, mert túl jó árat érünk el exportunkban a szovjet, illetve a szocialista piacon. S ebben még ráadásul volt is valami igazság. Bár inkább az volt a szomorú tény, hogy nagyon rossz árszinteken tudtunk értékesíteni a tőkés piacokon. Exportunk szerkezete a két relációban jelentősen eltért, hiszen míg a konvertibilis piacokon döntően a világpiacon nyomott árú mezőgazdasági termékeinkkel voltunk versenyképesek, addig a KGST-barterekben jelentős feldolgozóipari termékek is gazdát cseréltek.

A vállalati önállóságnak nagyon fontos eleme volt a Ft-alapú külgazdasági szabályozás. A vállalat érdekelt volt az árfolyamokon átszámított devizabevételek alakulásában. Mivel egy nyitott gazdaságban csakis a külkereskedelem lehetőségeinek mérlegelésével lehet gazdaságosan termelni, a reform bevezette azt az elvet, hogy akinek forintja van, annak – legalább is a folyó termeléshez – devizája is van. (Ugyanezen az „áron” lehetett beruházási célra is devizát kapni, de a nagyobb fejlesztéseknek előzetesen szerepelniük kellett a népgazdaság terveiben.) Ennek a ténynek igen komoly következményei voltak az elkövetkezendő évtizedekben. Aminek sem a közgazdasági szakirodalom, sem a gazdaságtörténet nem szentelt kellő figyelmet: a későbbiekben kialakuló súlyos magyar devizaeladósodás egyik fontos oka éppen ebben rejlett (*Botos, K., 1989.*). A vállalatok ugyanis minden szinten – a vezetés, a munkások és alkalmazottak szintjén – érdekelték voltak a minél nagyobb forint-nyereségek elérésében, s így az exportpiacok megszerzésében – ahogy ez piacgazdasági viszonyok között teljesen normális. Piacszerzésre viszont inkább a szocialista kereskedelemben nyílt lehetőség, hiszen a hiánygazdaság–tervgazdaság mindig képes volt felszívni a viszonylag jó minőségű kínálatot. Így – noha a külkereskedelmi tervek elvileg kiegyensúlyozva készültek – a magyar forgalom folyamatos aktívumot mutatott fel a KGST-relációban, míg a tőkés mérleg – ugyancsak folyamatosan – passzív volt. A viszonylag jó minőséget a KGST-piacon a beépített tőkés importtartalom biztosította. Ezt nevezték a termékek „felkeményítésének”. Mivel azonban a deviza vonatkozásában nem nyitottak teret a piaci mechanizmusnak, nem derült ki, hogy az eredetileg számítottnál egyre többbe került a dollár, amíg a rubeláraknál az érdekelt magyar vállalatok igyekeztek ügyesen tárgyalni. S amikor az olajárrobbanás után szocialista relációjú cserearányaink is drámaian romlani kezdtek, a vállalatok ebben csak lehetőséget láttak exportjuk növelésére. Valutapiac híján az aktív–passzív pozíciók szabályozómechanizmusai kiiktatódtak, a mikroszféra nem érzékelte a makrogazdaság problémáit. *A reform csak fél reform volt.*

Az új gazdasági mechanizmus bevezetésének első éveiben a számos ellendrukker miatt nagyon kellett vigyázni, hogy a partnerek érdekei ne sérüljenek, s ne mondhassák azt, hogy a reform kedvezőtlen hatással van a nemzetközi kapcsolatokra, vagy hogy a szocialista elvekkel ellentétes következményeket okoz. Ezért a bérszabályozásnak egyszerre kellett ösztönzően hatnia, de a teljes foglalkoztatottság biztosítását is szolgálnia kellett. Erre volt jó az átlagbér-szabályozás, amely módot adott a teljesítményekkel jobban arányban álló bérezésre, de „vatta emberek” alkalmazásával ellensúlyozta a magasabb jövedelmeket. A kapun belüli munkanélküliség intézményesítése természetesen azért megtette a maga romboló hatását.

Mindvégig érvényesült ugyanakkor az az alapelv, hogy a szocializmus építése egybekapcsolódjék a lakosság életszínvonalának javulásával. Az életszínvonal emelkedése rendszeres, de egyenetlen mértékű volt.

Megnevezés	Számított eladás (öt évre, ezer db)	Állomány (db/1000 család)	
		1965	1970
Gépkocsi	70 - 72	3,1	5,5
Televízió	1000	26	50
Rádió	1100 – 1200	78	109
Hűtőszekrény	800	8	30
Porszívó	550	14	30
Mosógép	850	37	54

Forrás: MOL 288. f. 5/394. pp. 265.

Az árak rendszere vegyes volt. A kötött árakat csak lassan szabadították fel. A forgalom 20%-át kitevő alapvető létszükségleti cikkek szigorúan kötött árasok maradtak, míg a divatcikkek, importtermékek, bőrárak szabadáras kategóriába kerültek. Az árrendszer rugalmasabbá vált, s ez biztosította a „módosított központi tervezésű gazdaság” keretén belül egy minimális szinten a piaci környezetet.¹⁶

A reformellenes erők különösen az után indítottak belső támadást a követett gazdaságpolitika ellen, hogy a neosztalinista szovjet vonal 1972-ben komoly bírálatban részesítette a pártvezetést. A reformkádereket félreállították, a régi mechanizmus számos elemét – így a vállalati utasíthatóságot –

visszahozták. Mivel a magyar pártvezetés érzékelte a reformok pozitív hatását, mindenek előtt a kialakult társadalmi békét, nem akart visszatérni a régi módszerekhez, meg akarta őrizni a vállalati érdekeltséget. Az öszvérmegoldás azonban igen káros volt. A reform szellemében ugyanis azt az elvet szögezték le, hogy lehet utasítani, de nem lehet kárt okozni a vállalatnak. Az utasítónak a vállalati jövedelemkiesést meg kell térítenie. Ez az első pillanatra szimpatikus hozzáállás egy-kettőre ellentettjébe fordult: viszont „*ha mellérendelem a pénzt, bármire utasíthatok. S még csak nem is kell számolnom vonakodó végrehajtással.*” Ezt a rendszert nevezte a magyar közgazdasági irodalom indirekten direkt irányításnak (Antal, L., 1983.) S mindennek a tetejébe a világgazdaságban drámai változás következett be: a Bretton–Woods-i valutarendszer megingott, és az energiaárak robbanásszerűen megemelkedtek. Ez határozott cezúrát jelentett a magyar gazdaság fejlődésében.

IRODALOM:

Antal László: Tanulmányok a magyar gazdasági mechanizmus működéséről. Pénzügykutatási Intézet. 1983/1.

Antalóczy Katalin–Botos Katalin: Lesz-e konvertibilis a forint?: A klíringtől a konvertibilitásig. KJK, Bp., 1990.

Ausch Sándor: A KGST együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. KJK, Bp., 1969.

Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Kossuth Kiadó, Bp., 1984.

Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1967.

Ivicz Mihály (a): Az árrendszer, ármechanizmus. Kézirat. MNB, 2003.

Ivicz Mihály (b): A mezőgazdaság új modellje. Kézirat. MNB, 2003.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Bp., 2003.

Schlett András (a): Magyarország gazdaságtörténete 1964-től 1966-ig. Kézirat. MNB, 2003.

Schlett András (b): Az „új gazdasági mechanizmus” előkészítése. MNB, Kézirat, 2003.

Szabó Bálint: Az „ötvenes évek”: elméletek és politika a szocialista építés első időszakában. Kossuth Kiadó, Bp., 1986.

Janus arcú évtizedek 1968–1986

A konzervatív erők hatalomra kerülése a Szovjetunióban jó időre véget vetett az olyan kísérletezéseknek, amelyek a politikai rendszert, az ideológiát megkérdőjelezték, s a demokratikus piaci viszonyok irányába nyitottak volna.

1969-ben, amikor a magyar közgazdász, Ausch Sándor megjelentette angol és orosz nyelven is a KGST helyzete, mechanizmusa, távlatai c. munkáját, éppen ellentétes irányú törekvések kezdtek kibontakozni a szervezetben. Maga a mű rendkívül éles vitát váltott ki – a szerző hamarosan el is tűnt mind a nemzetközi, mind a hazai közéletből. Személyes sorsát homály fedte, még egyetemi tanársegéde – a jelen sorok írója – se tudta, mi történt vele. Csak azt, hogy a 1971-től át kellett vennie az óráit a KGST pénzügyi rendszeréről.

A KGST politikai vezetése arra a döntésre jutott, hogy a két rendszer-két világpiac-elvét kiegészíti az ún. kétintegráció fogalmával. Azaz, döntés született a KGST ún. Komplex Programjának indításáról, a KGST-együttműködés továbbfejlesztéséről. Ez a közös valuta szerepét kívánta fokozni, közös multinacionális vállalatok létrehozásában gondolkodott, és az Európai Beruházási Bankhoz hasonló pénzügyi intézmény létrehozásával akarta a közös érdekű fejlesztéseket finanszírozni.

Mondani sem kell, hogy az integráció gyakorlatilag semmilyen eredményt nem ért el, pótcselekvések garmadáját indította el. Kiderült – ami természetesen a szakembereknek nyilvánvaló volt –, hogy valós árak és árfolyamok nélkül nem lehet az országok között elszámolni, s egy-egy közös vállalkozásban az érdekeltséget megteremteni.

A maga torz módján egyetlen dolog valósult meg a tervekben. 1971-ben megalapították a Nemzetközi Beruházási Bankot. Ez az intézmény – másolva a nyugati fejlesztési intézmények alapszabályait –, transzferábilis rubel és dollárhitelket nyújtott projektekre, amelyek közös érdekűnek voltak tekinthetők. A szükséges konvertibilis valutát a nemzetközi pénzpiacokon vették fel, s a leginkább közös érdekűnek „véletlenül” az energiavezetékek létesítése bizonyult. A bank által felvett hitelek viszont a résztvevő országokat terhelték országhoz tartozó szempontból, tulajdonrészük arányában...

A szovjet fél közölte, hogy az energiaellátás gondjai, a beruházások tőkeigényessége miatt csak akkor tudja kielégíteni az egyes országok energiaszükségletét, ha a nagy csővezeték-hálózatok beruházási költségéből részt vállalnak. A beruházási hozzájárulások kedvező feltételű, hosszú lejáratú hitelek nyújtását jelentették a szovjet félnek, amelyet az gázszállí-

tásokkal törlesztett. A feleknek nemcsak a finanszírozásban, de a konkrét kivitelezésben is szerepet kellett vállalniuk. A konstrukció részletei rendkívül kedvezőtlenek voltak a résztvevők számára. Ésszerűtlen szervezés, nehézkes valutaátszámítások, vitatott elszámolások tették a vállalkozást a korszak egyik legnagyobb gazdasági teherterhelévé.

Hiába érveltek a szakemberek más megoldás mellett, a szovjetek hajthatatlanok voltak. Az az egy milliárd dollárkölcson, amit példának okáért a magyar fél e beruházás érdekében vett fel, sokkal célszerűbben lett volna felhasználható olyan beruházások létrehozására, amelyek magyar tulajdonban maradván, exportképes árualap termelésére lettek volna képesek. A kitermelt devizáért pedig készpénzes vásárlás formájában lehetett volna energiát venni.

A korszakra azonban rányomta bélyegét a világpiacon árobbanás, az energia- és nyersanyagárak rendkívüli mértékű megemelése, ami felborította a korábbi forgalom cserearányait. A világpiacon megemelkedett árak arra ösztönözték a szovjet vezetést, hogy letérjen a korábbi – a KGST IX. ülésén elfogadott – árképzési gyakorlatról.

Bevezették tehát a csúszó árbázis gyakorlatát, s 1974-től az ártárgyalásokat évente meg kellett ismételni. Ez azt jelentette, hogy a korábban az előző öt év átlaga alapján megállapított fix árak helyett évenként kicseréltek egy-egy évet a bázisban, s az így megállapított átlag lett az érvényes ár. *(Ellentétben több történészi véleménnyel, miszerint ekkor tértek volna át a fix árak helyett az öt évenkénti ármegállapításokra.)*¹⁷

A feldolgozóipari termékek árai lényegesebben lassabban voltak emelhetők. Ezúttal a szovjet tárgyaló partnerek szörös szívűbbek lettek, s a korábban elfogadott árdokumentációkat –amellyel az emelést kívánta a magyar fél alátámasztani, sokkal kritikusabban kezelték. Pedig ami a nyugati kereskedelmet illeti, saját technikaimportunkban fő szállítónk, az NSZK vállalatai szívbjánélkül „ledolgozták” a náluk is bekövetkezett energiaköltség emelkedést, saját exportáraik megemelésével. Csakhogy a magyar termékekről egyre nehezebb volt bebizonyítani, hogy egyenértékűek a valódi nyugati berendezésekkel.

Azért kényszerültünk ilyen részletesen elemezni a KGST-piac megváltozott viszonyait, hogy érzékeltesük, milyen rendkívüli kihívás elé került a magyar gazdasági vezetés. Egyrésztől letiltották a reform nyomonjáról, másrésztől rendkívüli mértékben romlottak külpiacon lehetőségei.

Egy területen volt csak kedvező a helyzet a '70-es évek első felében: a nemzetközi hitelpiacon. A frissen meggazdagodott arab olajexportőrök dollárköveteléseiket forgatták a nemzetközi bankrendszerben, s ez ahhoz

vezetett, hogy erőteljes kínálati piac jött létre a nemzetközi hitelpiacokon. Így viszonylag könnyű volt pénzhez jutni, aminek volt két hátulütője. Egyrészt a devizát devizában kellett (volna) visszafizetni, másrészt a források elérhetősége könnyebbé tette a voluntarista politikusoknak, hogy a szovjet követeléseknek és saját ideológiai vágyálmaiknak megfelelő javaslataikkal továbbra is előjőjenek

A magyar pénzügyi vezetés már a reformtörekvésekkel egyidejűleg szerette volna elérni az IMF-tagságot. Ebben látszott némi biztosíték arra, hogy a valuta konvertibilissé tételével a nyitott gazdaság racionális gazdálkodása lehetséges lesz, emellett lesznek hitellehetőségek is az átmeneti nehézségek áthidalására. Ez a javaslat többször felmerül a '70-es évek folyamán, különösen azért, mert az adósság növekedése egyre fenyegetőbb volt, de a konzervatív szovjet vezetés rendszeresen elhárította a felvetést. Az ország adósságállománya 1970-ben 0,8 Mrd dollár volt, ami 1975-re 3,1 Mrd dollárra nő; majd 1980-ra megtízszereződött, s 9,1 Mrd dollárt tett ki.¹⁸

Ezért az MNB vezetésének javaslatára megkísérelték a lehető leggazdaságosabbnak látszó megoldást. Kötvényt bocsátottak ki a nemzetközi tőkepiacokon. Ennek előfeltétele volt a korábbi, még a világháború előttről „örökölt”, adósságok rendezése töredékértéken; továbbá az ország gazdasági helyzetét meglehetősen részletesen bemutató kibocsátási tájékoztató elkészítése. 1973-ban is sikeresen helyeztek el magyar papírokat a befektetőknél, s ez ékes bizonyítéka volt a magyar gazdaságba vetett külföldi bizalomnak, ami a reform megerősítéseként is szolgált. Tény, hogy az egyetlen KGST-ország Magyarország volt, amit e konzervatív piac befogadott. Ugyanakkor a cserearányromlás miatt megromlott külső egyensúlyi helyzet, s a szovjet politika merevsége a reform területén való továbblépést megakadályozta.

Maradt az előre menekülés kísérlete, a gazdasági szerkezet tervutasításos keretben való modernizálásának megkísérlése. A korábbi, a nehézipart preferáló, fejlesztések mellett a '60-as években került sor az elhanyagolt közlekedési és szolgáltatási infrastruktúra némi fejlesztésére. Az ezen ágazatokba történő beruházások részaránya az összes beruházásból csaknem felére esett vissza az '50-es években, a '70–80-as években azonban ismét elérte a háború előtti 50%-át.¹⁹ Ez szinte létfontosságú volt, mert a gazdaság hosszú ciklusainak és növekedési potenciáljának alakulása összefügg a vezetékös infrastruktúra kiépülésével és kiépítettségével.²⁰

A vegyipar és a könnyűipar fejlesztése – bár hozzájárult a korábbi hiányok mérsékléséhez, nem igazán volt sikeres. Egyrészt a megdrágult alapanyagok, másrészt a jelentős tőkés gépberuházási szükséglet miatt. Annyira

jó ugyanis távolról sem volt e termékcsoport, hogy masszív exportoffenzíva lett volna rá alapozható. Ami a vegyipart illeti, számos párhuzamos fejlesztés valósult meg a KGST-országokban, így egymásnak kínáltak alá a piacon. Egyedül a mezőgazdaság „nőtte ki magát” stratégiai ágazattá. A nagyüzemekben, téeszekben és állami gazdaságokban számos helyen bevezették az iparszerű módszereket. Ráállt az ágazat a szovjet igények kielégítésére, s emellett még a tőkés exportnak is jelentős tétele volt a szektor kivitele. Úgy tűnt, a szovjet fél beláthatatlan ideig kemény cikknek fogja a létfontosságú agrárjavakat tekinteni, s valóban a '80-as években külön zárt barterben kereskedtünk e termékekkel, olajat kapva húsért–gabonáért cserébe.

A politikai vezetés a '70-es években is azzal küszködött, hogy a termelés növekedésének gyorsítása a beruházási felfutását igényli, de ez elvonja a forrásokat az életszínvonal emelése elől. A politikai támogatottsághoz pedig a pártkongresszusok alkalmával mindig ígéret született a jólét emelésére, amit aztán mindig valamelyest vissza kellett fogni.

A húzd meg ereszd meg politikája, ha nem is annyira durván, mint az '50-es években, végig kísérte a szocialista rendszert egészen a végnapjaiig. 1977-re véglegesen megfogalmazódott az, hogy exportorientált gazdaságpolitikát kell folytatni. Érdemi gazdaságpolitikai változtatásra azonban nem került sor. Ennek egyszerű oka volt: az eladósodottság olyan rohamos léptekkel nőtt, hogy 1979-re „kattant az adósságcsapda”, azaz már a kamatokat is csak újabb hitelek felvételével tudták fizetni.²¹ S bár a hitelpiac még likvid volt, az *export/adósságszolgálat-mutató* már akkora kockázatot jelentett, hogy még a szovjet „ernyőt” feltételezve is beszűkültek a hitel-lehetőségeink. Márpedig a korszerűsítés feltétlenül technikaimportot jelentett, s devizát igényelt volna.

Reagan hatalomra jutásával az Egyesült Államok olyan neoliberais politikára tért rá, amely többek között a kamatplafonok eltörlését jelentette. Az egész világon végigsöpört egy kamatemelési hullám (Botos, K., 1987.).

Aki adós pozícióban volt, az a csúszó kamatozású hitelek és a megújított kölcsönöknél az új feltételek miatt hirtelen megnövekedett adósságszolgáltatással találta magát szemben. Így a tényleges magyar forrásbevonás sokszorosának visszafizetésére kényszerültünk. S bár Moszkva még mindig nem támogatta a nemzetközi pénzüzetekhez való csatlakozást, de dollárhiányunkon segíteni nem tudott.

Az MNB által készített előterjesztésből világossá vált a politikai vezetés számára az adóssághelyzet komolysága.²² Az 1976–1979 között felvett hitelek kétharmada a folyó fizetési mérleg hiányának fedezését, egyharmada

a törlesztését szolgálta. A gazdaság exportképessége messze elmaradt az adósságállomány növekedésének ütemétől, s az adósságszolgálat 1978-ban teljes egészében felemésztette az éves nemzetijövedelem-növekményt. Az adósságállomány fele rövid lejáratú volt, s a konvertibilis devizatartalék mindössze háromheti import fizetésére lett volna elegendő. Akkor, amikor a nemzetközi pénzvilág a hitelképességet hat havi import finanszírozhatóságához kötötte a szuverén hitelfelvevőknél. Az e tárgyban tartott moszkvai konzultáción azt vetették a magyar pártvezetők szemére, hogy – úgymond – *túl magas a magyarországi életszínvonal*, s határozottan elleneztek a csatlakozást. A radikális életszínvonal-csökkenéstől azonban – ami egyébként is aligha lett volna elegendő a probléma gyökeres megoldásához – a magyar pártvezetés mindenképpen elzárkózott. A politikai helyzet belső stabilitását tekintették legfőbb tőkájüknek, amely Magyarországot a külföld előtt is megkülönböztette a többi szocialista országtól, s ilyen értelemben a hitelképesség egyik fontos szempontja volt. Másrészt a „*hallgatólagos társadalmi szerződés*” bázisa is az elért eredmények sérthetlensége volt. Nem volt más mód, mint a bevált eszköz: a növekedés lassítása, a beruházások visszafogása. Az életszínvonal folyamatos emelése mindenesetre lekerült a napirendről. A pártvezetésben pozíciójában valamelyest megerősödött Kádár János konzervatív riválisait eltávolította a hatalomból. Komócsin Zoltán, az egyik legbalosabb ellenfél, 1974-ben már meghalt, s azokra hallgatott, akik a reform továbbfejlesztésében látták a probléma orvoslását. A mezőgazdaságban további rugalmasság az ösztönzésben; az árrendszerben radikális reform, az ún. világpiaci árbázis elvének bevezetése; a fogyasztói termékek körében nagyarányú árliberalizálása mellett döntöttek. A fizetési helyzet azonban a következő évben tovább romlott, már csak 15 napnál tartottak a devizatartalékoknál.

1981-ben Magyarország benyújtotta felvételi kérelmét a Nemzetközi Valutaalaphoz, s a Nemzeti Bank szakemberei máról holnapra menedzselve a helyzetet, igyekeztek kihúzni az időt, amíg a szervezet a következő tavasszon hazánkat is felvette tagjai sorába. Még így is időbe került, hogy a szokásos stand-by hitelt megkapjuk. Kádár személyes tekintélyét latba vetve ment el tavasszal hitelt kérni a német kormánytól, s nyáron a BIS és az amerikai bankok drága konzorciumi hitelei segítettek átvészelni a fizetési képtelenség gyanújával terhes hónapokat.

Nem lehet itt nem megemlékezni egy súlyos, megítélésem szerint tragikus, gazdaságpolitikai hibáról, aminek következményei nagyon jelentősek a magyar eladósodás szempontjából. Mint említettük, a deviza területén a szabályozás csak töredékesen érvényesült. Amikor a világpiaci árrobbanás

hatásai hazánkat is érintve, jelentős áremelkedésekkel kellett számolni, a magyar gazdasági–pénzügyi szakemberek egy része készségesen kiszolgált a politikusok ama elvárását, hogy „*a szabályozók bevetésével állítsuk meg a határainkon az inflációt*”. A pénzügyi vezetés a dollár leértékelésekor *automatikusan felértékelte* a forintot a dollárral szemben, s átvezette a valutapiaci arányokat saját jegyzésein. Ez természetesen az átlagszintre is hatással volt. 1976-tól azonban bevezették az ún. aktív árfolyam-politikát, amely a hazai és a külpiaci áralakulás különbségére alapozott. 1968-tól 1979-ig – több lépésben – mintegy 24%-kal felértékelték a magyar forintot a konvertibilis valutákhoz képest. 1975-ig a transzferábilis rubel árfolyamához nem nyúltak, de a szocialista árak változása nálunk is sürgetőleg ösztönzött az árfolyam csodaszerként való bevetésére. 1976-ban aztán a rubel viszonylatban is felértékelték, mintegy 12,5%-kal csökkentve az árfolyamot. Ezzel lefékeztek az árhatások automatikus behozatalát. Ugyan változatlanul törekedtek arra, hogy a két reláció közötti export jövedelmezőségi szintje a tőkés exportot preferálja. Ez a lépés, mivel az árfolyam az exportban és az importban egyaránt érvényesült, a fizetési mérlegre mégis kedvezőtlenül hatott.

A korábban meglévő 150%-os különbség 136%-ra mérséklődött a dollár és a rubel keresztárfolyamában, s azonos termékek esetében egyértelmű volt, hogy merre húz a hazai érdekelttség. Ezért a szocialista exportkötelezettség egyre terhesebbé vált, többek között ez vezetett a különleges zárt konstrukciók említett gyakorlatához a továbbiakban. De az is gond volt, hogy a tőkés import relatíve olcsóbbá vált, legalábbis ahhoz képest, mint ha változatlan maradt volna az árfolyam, vagy netán leértékeltünk volna. Így egyre nagyobb szerepe volt az adminisztratív eszközöknek, s ezeket a reform szellemében elsősorban ott lehetett érvényesíteni, ahol nem folyó importról volt szó. A fizetési nehézségek bekövetkeztekor természetesen minden eszköz bevetésre került, de mégis: az importszívást az árfolyam nem korlátozta. Az egyetlen pozitív hatása a felértékelésnek az export devizaár–munka javítására való ösztönzés volt, ami az áralakulásban némiképp mérhető is volt. (*Botos, J., 1982.*). A kisebb ellenállás elve azonban az exportösztönző konstrukciók iránti igény növekedéséhez vezetett, hogy az árfolyammal átszámított exportbevétel viszonylag szerény volt, s a vállalati lobbiszívésséget tett a kormánynak, hogy „segített a tőkés exportproblémák enyhítésében”. A meghirdetett exportösztönző csomagok sokszor csak egyik formáját jelentették a nagyvállalati kör jövedelmi helyzetének javítására – hiszen bizonyítható volt, hogy a nagy cégek szerezték meg e kedvezményeket. Abszurd hatásként idézhető, hogy az exportcélok

minden áron való teljesítésére törekvés az importot növelte, hiszen a résztvevők szerették volna bebiztosítani magukat az esetleges beszállítói problémáktól. Biztonságosabb volt mind minőség, mind szerződéses fegyelem szempontjából az import, mint egy hazai, vagy Isten ments, egy KGST-szállító partner. Általános probléma volt, hogy a tulajdonosi érdekeltség hiányában a tényleges külkereskedelmi, külpiaci hatások nem jutottak el a gazdálkodó egységekhez, mintegy az állam gondja maradt sok fontos jelenség. Már ekkor megfogalmazódott, hogy legalább a külkereskedelmi jogot meg kellene adni a termelővállalatoknak, hogy a külpiacokhoz közelebb kerüljenek.

Jól érzékelhető, hogy az általános politikai gondolkodás még nem tudott megszabadulni attól, hogy a *szabályozórendszer csak eszköz*. Amit a politika felelősei céljaik érdekében így vagy úgy használhatnak. Ez, a voluntarizmusnak tág kaput nyitó elképzelés vezetett ahhoz, hogy a '70-es évek a helybenjárás évei legyenek, s megássák az adósságcsapdát, amelyből még a rendszerváltás után se tudott a magyar társadalom elfogadható módon kikerülni.

A kényszerzubbonyhatás

A magyar IMF csatlakozási kérelem benyújtását követő egy héten belül a lengyel fél is bejelentette hasonló kérését. A lengyel belpolitika már javában forrongott, a Szolidaritás mozgalom hatalommá vált, politikai kereteket feszegető változások voltak a levegőben. 1981 decemberében azonban az ortodoxia még egyszer megmutatta hatalmát. Kikényszerítette a rendkívüli állapotokat, a katonai diktatúrát.

Valójában a világpolitika hullámzásai igen érdekes, mondhatni, kontrasztos keretet jelentettek Közép-Kelet-Európa demokratizálódása számára. Amikor a magyar reform megindult, a két világhatalom enyhülési folyamata vette körül. A fegyverkezési verseny fékezése érdekében létrejött Helsinki-egyezményt a szovjetek sikerként könyvelték el – s éppen ez erősítette meg a konzervatív erők pozícióját, és készítette megtorpanásra a reformot. Bár a harmadik kosár, az emberi jogok deklarálása adott némi lehetőséget a szabadabb gondolkodásra, a másként gondolkodók hamar egzisztenciális nehézségekbe kerültek Magyarországon is.

Amikor a második olajárrobbanás idejére, a felhalmozódó adósságok alatt nyögő országok – különösen Magyarország és Lengyelország – a radikálisabb reformok útjára kívántak lépni, a szovjet–amerikai diplomáciai viszony ismét elhidegedett. A reagani „Gonosz birodalma” valóban felvette a kesztyűt, s erőt akart demonstrálni Afganisztánban; természetesen nem

függetlenül gazdasági érdekektől. Igaz, az akció öngyilkos vállalkozásnak bizonyult, de semmiképpen nem volt kedvező légkör a magyar reform második évtizedének megkezdéséhez. A gerontokrácia egymást váltó főtitkárai alatt nyögő Szovjetunió hazánkba látogató képviselője –mint utaltunk rá – személyekre vonatkozó letiltó listákat adott át a hazai vezetésnek, azokra a személyekre vonatkozóan, akiknek gondolkodását túl szocialista-ellenesnek tekintette.

Az IMF-tagságot azonban már nem lehetett visszacsinálni. Jól is jött a politikai vezetésnek, hogy a népszerűtlen intézkedések meghozatalánál a nemzetközi pénzügyi szervezetekre lehetett hivatkozni. A magyar társadalomban ugyanis távolról sem élt még olyan ellenszenves kép ezen intézményekről, mint már akkortájt is sok fejlődő országban, s mint amilyen az ezredfordulóra nálunk is kialakult. Nem könnyű egyszerre mindenkit utálni. Az amerikai életforma és általában a nyugati világ a maga intézményeivel együtt a szabadságot jelentette, így a társadalom lenyelte, hogy a hatalom velük takarózik. Az IMF által javasolt megszorító intézkedések végül is nem voltak olyan idegenek a lakosság számára. A vezetés pedig önként belebújt a *kényszerzubbonya*, azaz igazodott – igazodnia kellett – a Valutaalap előírásaihoz.

A nemzetközi pénzügyi intézmények méltányolták ugyan a magyar reformok eredményeit és továbbvitelét (az árreform, az egységes forintdóllár árfolyam bevezetése stb.), de mindenképpen látványos egyensúlyjavító intézkedésekhez ragaszkodtak Ennek pedig nem volt más gyors megoldása, mint a fékezés. A *gazdasági növekedés* üteme 1,7%-ra mérséklődött. *A beruházásokat erőteljesen visszafogták.* 1981 és 1985 között évente 3,3%-kal csökkentek. Ugyanakkor a beruházások ágazati eloszlásának mégis a doktriner irányzat jellemzőit mutatta.

A beruházások pénzügyi teljesítésének megoszlása (folyó árak alapján) %

Szektorok	1981–1985
Alapanyag kitermelő ágak	17,9
Feldolgozóipar	16,3
Építés	1,5
Élelmiszer-gazdaság	16,6
Infrastruktúra	47,7

Forrás: Főbb népgazdasági folyamatok 1979–1987. KSH Kiadványok, 1988. 34.o.

Radikálisan csökkentek a készletek is: ugyanezen időszak alatt évi 21,4%-kal. Az adatok jól szemléltetik: valóban „lesöpörtük a padlást”, hogy a gazdasági csodát, az exporttöbblet kialakulását elérjük. Az exportnövekedés üteme (4,2%) ugyan csökkent az előző ötéves terv-periódushoz képest – hiszen a gazdaság egésze lelassult –, de az importnövekedés üteme (1,7%) még nagyobb mértékben alatta maradt a korábbiaknak. (Antalóczy, K. – Botos, K., 1990.)

Ugyanakkor számos további reformintézkedés került bevezetésre. A Központi Bizottság 1984-ben elfogadta a vegyes tulajdonra épülő, irányított piacgazdaság programját. 1980/1981-ben decentralizálták a korábbi monopolhelyzetű nagyvállalatokat, liberalizálták a külkereskedelmet, lendületet kapott a nyugati tőkével történő közös vállalat-alapítás, szabaddá tették a munkaerőpiacot. Ami a '80-as évek legjellemzőbb reformlépése lett, az a második gazdaság legalizált kiépülése. Ahogy a mezőgazdaságban a '60-as években kialakult a háztáji és kooperált a közös gazdasággal, úgy működtek a nyereségorientált gmk-k illetve vgmk-k a vállalatokon belül.

Mivel a magántőke részben nem állt rendelkezésre, részben még mindig ideológiailag kényes kérdés volt, itt is az segített, hogy az eszközöket alapvetően az állami szektor adta. „Mindössze” annyit kellett a vállalkozó kollektíváknak tennie, hogy megszervezzék magukat, s önkiszákmányoló módon elvégezzék a kötelező feladatokat is. A magyar szakirodalom sokat foglalkozott ennek negatívumaival: a hivatalos időben magát kipihenő munkavállalóval; s azzal is, milyen következményekkel járt a társadalomra ez a vége-hossza nincs munkaidő. (Igazán az ezredfordulóra lehet lemérni ennek káros hatását a férfi lakosság korai halálozásában, amelyben élenjárók vagyunk a világstatisztikák szerint.) A társadalom mégis pozitívumként élte meg, hogy a gazdasági megszorítások időszakában lehetősége nyílt a személyes jövedelmek növelésére, a fogyasztási szint megőrzésére. Elterjedt a bérleti vállalkozási forma is, a „gebin”, ahol megint csak a vállalkozó ügyességén múltott, hogy mennyit tud magának szakítani a jövedelmi tortából.

IRODALOM:

Antalóczy Katalin–Botos Katalin: Lesz-e konvertibilis a forint? A klíringtől a konvertibilitásig. KJK, Bp., 1990.

Berend T. Iván: Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Vince Kiadó, Bp., 1999.

Botos József: Nemzetközi versenyképesség és árforradalom. KJK, Bp., 1982.

- Botos Katalin: Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány. KJK, Bp., 1987.
- Csillik Péter: A magyar infrastruktúra (kvázi közjavak) intézménytörténete 1968–1998. között. (PhD értekezés) Szeged, 2002.
- Földes György: Az eladósodás politikatörténete. 1957–1986. Bp., 1995.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- Szakács Sándor, Dr.: Gazdaságtörténet I–II. SZÁMALK Kiadó, Bp., 1999.

A jegybank a kétszintű bankrendszerben 1987–1991

Noha a '80-as évek utolsó szakaszára már mérséklődött a hatalom restriktív elszántsága, s újból „megeresztette a gyeplőt”, azzal nem oldotta meg a rendszer válságát, csak a fizetési mérleg problémáit növelte. Szerencsére ezt a technokrata vezetés látta, s nem adta fel a reformlépések továbbvitelét. Megindult a pénzügyi rendszer „átszabása”, hozzáigazítása a piaci viszonyokhoz. A Pénzügykutató Intézetben 1981-ben már elkészült az első előterjesztés a pénzügyi beruházást jelentő kötvény bevezetéséről, majd ez a gyakorlatban is kipróbálásra került a helyi önkormányzatoknál, a tanácsoknál. Ezek voltak az ún. kommunális kötvények – addig a beruházás fogalmán csak reálberuházást értek. A nemzetközi intézmények szorgalmazására, s a Pénzügykutató Intézet munkatársainak aktív közreműködésével megindultak a kétszintű bankrendszerre, s egy modernebb adórendszerre való áttérés munkálatai. Az a legkevésbé sem akasztotta meg a reformokat, hogy a *politika feloszlatta az intézetet*, mondván, hogy egyes képviselői már a szocializmus alapkérdéseit érintő politikai reformokat sürgetnek, bár jelezte, hogy még koránt sincs minden eldöntve. Mivel a pártvezetésben azért többségben voltak a reformerők, a megszüntetve–megőrizni jegyében átvették a munka továbbviteléhez szükséges munkatársakat a jobban fegyelmezhető apparátusba, s a volt „pénzügykutató” értelmiségiek jó része technokratákként tovább dolgozott a nagy horderejű változtatásokon. Volt, aki a tudományos intézetekben fogott talajt, de már ott is gőzerővel folyt a változások előkészítése. Az Agrárgazdasági Kutatóintézetben például a későbbiekben oly sok vitát kiváltó *földkérdéssel* foglalkoztak. Tabunak számító témák kerültek megvitatásra, a szövetkezeti gazdálkodás súlyos problémái, a környezeti hatások és az egyéni gazdaságok versenyképességének kérdései. S bár az agrárterület mindig adott némi védelmet a másként gondolkodóknak, ez ott sem mehetett a felsőbb szervek csendes jóváhagyása nélkül. Ez jól mutatta a hatalom kétlelkűségét: azt az aknamun-

kát, amely a technokrata intézkedések leple alatt érdemi politikai változásokat készített elő. Egyben azt is jelezte, hogy a nemzetközi pénzügyi intézmények és a mögöttük álló befolyásos erők hova helyezik a hangsúlyt: a *pénzügyek fejlesztésére*.

1987. január 1-jén a kétszintű bankrendszer; 1988. január 1-jén pedig az adóreform lépett életbe, amely már hasonlított a nyugat-európai rendszerhez. Amiben nem történt érdemi változás, az a devizakérdések kezelése illetve az adóssághmenedzselés problémája. Az látható volt, hogy a restrikciónak csak tüneti kezelése. A megoldás a tőkésexport-orientáció erősödése lenne. Ez azonban nem megy pusztán visszafogással. A reform második évtizedének utolsó harmadára a termelés már felélt minden importtartalmat, a külföldi államadósság egyre csak hizott. A költségvetés „pirosba ment át”. *Nekünk még a jó is rossz volt!* A világpiacon csökkentek az olajárak, s így a költségvetésbe befolyó adók is. A támogatási igény viszont maradt. Az erőltetett szufficit leolvadt. Már nem csak a tőkés kivitel, de a lefőlözések és támogatások egyenlegeként a rubel relációjú forgalom egésze is támogatottá vált. A meghirdetett konvertibilis kereskedelemre termelő területek fejlesztésével szemben éppen ellentétes hatás volt tapasztalható: a magyar gazdaság még jobban, még kétségbeesettebben épült rá a KGST-piacra. Működött a vállalati érdekltség, működött, de mivel egyidejűleg fennmaradt az állami kötelezettségvállalások rendszere is, a vállalatoknak igazából nem a gazdaságos termelés, hanem a kontingensekbe való bekerülés vált az érdekévé. A többi a központ gondja volt. Nem piaci alku, hanem *szabályozóalku* folyt a gazdaságban. Ugyan miért is orientálódott volna a magyar vállalat más irányba, amikor számára – és ezt jól lehetett mérni a relációs jövedelmezőségi vizsgálatokkal – még mindig a szocialista export volt a legkedvezőbb értékesítési lehetőség (*Antalóczy K. – Botos K., 1990.*).

Azt mondhatjuk, hogy a tulajdonreformig végig nem vitt magyar reform a legcsekélyebb mértékben sem lazította vagy – a hatalom szemszögéből nézve – nem veszélyeztette a KGST-hez való kötődést. Mi nem parancsra, hanem a saját vállalataink érdekltsége alapján (önkéntesen) erősítettük összefonódásunkat a régióval. Ami ezt lazította, az csak az adósságszolgálat kényszere volt.

Egyre több szó esett arról, hogy a kölcsöntőke felvétele nem megoldás. Termelőtőke-importra lenne szükség! Mindazon érvek elhangoztak, amelyek a későbbi, rendszerváltás utáni időszakban is a tőkeáramlás eme formája mellett szóltak: „ez tartós tőkeinjekció, nem kell visszafizetni, sőt technikát és valószínűleg piacokat is hoz magával.” Nyilván ennek a jegyében született meg 1988 decemberében a külföldiek magyarországi

befektetéseire vonatkozó ún. *vegyesvállalati törvény*. Voltak ugyan olyan hangok, amelyek a reformok továbbvitelét féltették attól, hogy a hatalom a devizabeáramlás révén némi lélegzethez jutva ismét visszatáncol a további intézkedésektől. A szakemberek, akik akkor már jelentős számban a megalkuló ellenzéki politikai szervezetekhez tartoztak, remélték, hogy a nyilvánosság, s a politikai rendszer napirenden lévő demokratizálása ezt nem teszi lehetővé. A vegyesvállalati törvény állami garanciákat tartalmazott a beruházások biztonságára, az esetleges kisajátítási kártalanításra, az apport vámmentességére, a befizetett deviza fölötti szabad rendelkezésre és a nyereség szabad átutalhatóságára vonatkozóan. Az ugyanis nyilvánvaló volt, hogy *a tőke akkor jön, ha adott esetben mehet is.* (Antalóczy, K. – Botos, K., 1990.). A törvény adózási kedvezményeket is magában foglalt, hogy vonzza a befektetőket – ami később a hazai befektetők diszkriminálásának vádját vetette fel.

De már ezt a jogszabályt megelőzően elfogadta, s 1989 januárjától hatályba léptette a parlament a *gazdasági társaságról szóló törvényt*, amely részben ugyancsak a külföldi tőke beáramlását segítette elő, annál azonban sokkal átfogóbb jelentőségű volt. E törvény hatálya kiterjedt a belföldi jogi személyek és természetes személyek, azaz az állampolgárok egymás közötti, egymással, vagy külföldiek részvételével létrehozott, esetleg 100%-ban külföldiek által alapított társulásokra. Ez felemelte a magánszemélyek által foglalkoztatható létszámot 500 főre, s elismerte a tőkejöveldmek jogszerűségét magánszemélyek esetében is. *Hannibal ante portas!* A kapitalizmus kopogtatott az ajtókon...

Ez a törvény alapozta meg a különböző hazai társulások létét, amelyek segítségével a vállalatok használható értékeit önálló jogi egységekbe lehetett belevinni, míg a korábbi tevékenység adóssága a korábbi anyavállalatra maradt. (Ezeket a rendszerváltás után nehezebb volt privatizálni, mert – némi túlzással – fizetni kellett annak, aki megvette az anyavállalatokat, ugyanis akkora volt a vállalati adósságteher.)

Ezzel gyakorlatilag forradalmi áttérésre került sor. Alapjaiban inogtak meg a korábbi elvek, recsegték-ropogtak a régi társadalmi rendszer eresztékei. Nem véletlen, hogy a nyugati szakemberek, így T. G. Ash a reform és revolúció szavak összevonásából *refolution*-nak nevezte a magyar átalakulást,²³ hiszen a *reform* – békés úton – *belenőtt a forradalmi rendszerváltásba*. Ennek minden előnyével és hátrányával egyetemben.

Azt azonban a vezető hazai szakértők világosan megfogalmazták, hogy a tőkeimport csak szükséges, de távolról sem elégséges feltétele a gazdasági, különösképpen a devizaproblémák megoldása szempontjából. *Hiszen ha a*

nyugati közvetlen tőkebeáramlás erősödése valóban bekövetkezne, joggal számíthatnánk arra, hogy rajtunk keresztül szeretnének eljutni a hazainál sokkal nagyobb KGST-piacra, ami a rubel nonkonvertibilitása miatt csak fokozná már meglévő nehézségeinket. Éppen ezért a működőtőke-beáramlás önmagában nem lehet az adósságválság megoldásának eszköze, csak segítője. Akkor, ha a szükséges komplex pénzügyi reformlépések megtörténnek. Nem is várható a vállalkozói tőke beözönlése, amíg a forint nem konvertibilis, s devizagazdálkodási megkötöttségek garmadájával kell számolni, a banki eszköztár szegényes, a tőke- és devizapiacok fejletlenek. „Lehet együtt élni az inflációval, s így a valutáris bizonytalanságokkal, de fejlett pénzügyi rendszer kell, ami ezt az együttélést simává teszi. (...) Ennek hiányát nem pótolhatja semmi adókedvezmény, csakúgy, mint a hiányzó infrastruktúrát sem.”²⁴ (Kiemelés a Szerzőtől!)

Azt gondolom, nem vádolható a szakértelem és koncepció hiányával az a rendszerváltó pénzügyi vezetés, amely a maga területén ezekre a kellő időben megfogalmazott gondolatokra támaszkodhatott.

A gazdasági folyamatok bármily fontosak is voltak, nem lettek volna elegendőek a tervgazdaságból a piaczgazdaságba való „csendes átnövés” megvalósításához. Ehhez az érlelődő forradalmi politikai gondolatoknak is legitimé kellett válniuk. A világgazdaságban ugyan van példa diktatórikus politikai viszonyok mellett is piaci gazdaságok működésére, de Közép-Európa története nem erről szól. A szabadságvágyat csak elfojtotta hazánkban a kezdeti terror, s elaltatta az utána következő gulyáskommunizmus. A forrongó lengyel társadalomban sem lehetett vég nélkül tankokkal fenntartani a „rendet”.

Mihelyt a Reagan által kiprovokált katonai kiadási versenyben kifulladt szovjet gazdaság gyengülése érzékelhetővé vált, s „kitört Keleten a glasznosztj”, a magyar politikai élet is lendületet vett. 1989-ben megtörtént az '56-os események óvatos újraértékelése, Nagy Imre újratemetése, majd rehabilitálása – s a sors fintoraként e napon eltávozott az élők sorából a betegeskedő, hatalmi helyzetéből már korábban kibillentett nagy túlélő, Kádár János. Október 23-a nevezetes napján jogilag is megszűnt a proletárdiktatúra „népköztársasága”, s kikiáltották a Magyar Köztársaságot. 1989 decemberében találkozott a két nagyhatalom vezetője, s – feltehetően – áldását adta Jalta végnapjaira.

1989-ben az MSZMP többsége a Magyar Szocialista Párt nevet viselő párttá alakult át, s viszonylagos autonómiát hagyott technokrata kormányának a rendszerváltás levezénylésében. Utóbbi azért tett még néhány „közérzetjavító intézkedést”, ami nem volt éppen szerencsés az utódok

számára. Liberalizálták a deviza-felhasználást, s ennek eredményeként az osztrák árubőségű elvarázsolt magán megtakarítók hosszú sorokban indultak el bevásároló turista utakra. Ez végképp lepassztotta az ország devizatartalékait. Ráadásul nem lehetett tovább halogatni annak a ténynek a beismerését, hogy a magyar pénzügyi vezetés nem a valós helyzetről tájékoztatta a nemzetközi pénzügyi szervezeteket, hanem éveken át kozmetikázott adatokat küldött ki. A rendszer agóniája mind nyilvánvalóbbá vált.

Maga a politikai vezetés is felkészült a hatalom elkerülhetetlen átadására. Folytak a politikai és gazdasági kerekasztal tárgyalásai, melyen az új pártok, az MSZP és a kormány, s az ún. „harmadik oldal” vett részt, amely, érdekképviselői szervezetek népfrengos konglomerátuma volt. Az új politikai szintér két vezető erejévé a világgazdaságra nyitottabb, a neoliberais eszméktől vezérelt, számos technokrata gazdasági szakembert magához vonzó SZDSZ, s a népi–nemzeti érzelmű értelmiség által vezetett, sok humán szakembert megragadó MDF vált. Valójában mindkettőnek megvoltak a maguk szimpatizánsai a volt szocialisták között, hiszen a Dimitrov téri fiúk, ahogy a Németh-kormányt és szakértőit nevezték, ugyanazon a közgazdasági iskolán nevelkedtek, mint az SZDSZ-elit. Másrészről viszont az volt a kérdés, meghatározó ereje volt-e a szocialista párton belül a nemzeti érzelmű csoportnak, amely elsősorban Pozsgai Imre zászlaja alatt gyülekezett. Ők ugyanis hajlottak az MDF-fel való együttműködésre. Egyfajta nagykoalíciós összefogás a nemzeti szárny és az új népi–nemzeti politikusok között – például a köztársasági elnöki szék Pozsgai Imre számára való biztosítása – reális alternatívának látszott. Ezt azonban megtorpedózta az éles antikommunista propagandát kifejtő és ügyesen politizáló, emellett jelentős külföldi támogatást maga mögött tudó SZDSZ. Azt hangsúlyozta, hogy akik a szocialistákkal paktálnak, azok nem akarnak igazi rendszerváltást. Kialakult a versengés, hogy ki az igazi polgári demokrata, ki határolódik el jobban a volt kommunistáktól. Ez a régi párt soraiba tartozó, hozzájuk kötődő embereket múltjuk dacos felvállalására készítette, viszont jelentős radikális támogatókat vitt az SZDSZ oldalára. Az utolsó fordulóban a társadalom szimpátiája némiképp megerősödött a Fórum iránt, talán éppen a kampány hangvétele miatt, s így az MDF lett a legerősebb frakció az új parlamentben. Mivel azonban a történelmi pártok, mindenek előtt a Kisgazdapárt, ugyancsak szerzett magának meghatározott támogatottságot – ezzel megosztva a politikai palettát – az új kormányzás csak koalíciós lehetett. A kérdés az volt, hogy a két nagy ellenzéki párt fog-e össze, vagy az ideológiai kapocs, a nemzeti-keresztény konzervativizmus

bizonyul-e erősebbnek. Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy mindkét nagy párt mögött szakértői csoportok álltak: a Kék Szalag és a Híd-bizottság. Ezek helyzetértékelésében, gazdasági javaslataiban számos közös vonás volt, s személyi összetételükben is volt átfedés. Pusztán gazdaságpolitikai alapon nem lett volna lehetetlen az együttműködés, hiszen a gazdaság amúgy is kényszerpályán volt. A politika azonban mindig több mint gazdaság. Ráadásul a perspektivikus társadalomkép már eltérő volt a két formáció között. Az inkább globális síkon gondolkodó SZDSZ-szel szemben az MDF jobban kötődött a (nyugat-európai gyökerű) szociális piac-gazdaság modelljéhez.

Antall József, a Demokrata Fórum miniszterelnök-jelöltje, az ideológiai koalíciót választotta. Mivel azonban e csoportnak nem volt elegendő többsége a 2/3-os törvények elfogadtatásához, politikai kompromisszumot kötött az SZDSZ-szel is. 1990 májusában felállt az új kormány, erős jogi pozíciójú miniszterelnökkel, de meglehetősen sok eltérő érdek harmónizálására készítő politikai szövetségekkel.

Az a rendszerváltás előtti hónapokban teljesen világos volt mindenki számára, beleértve a MDF gazdaságpolitikussait, hogy a legsürgősebb feladatok egyike a működőképes pénzügyi rendszer létrehozása. Mégis csak szűk két esztendő múlva került sor a vonatkozó törvények – az MNB-ről szóló törvény, a banktörvény – elfogadására.

A magyar tudományos és politikai élet számos szereplője már több évtizede hangsúlyozta a politikai változások elkerülhetetlenségét, mégis „*úgy tört ránk (...) a változás, mint a hurrikán*”. Mindenekelőtt az volt meglepő, hogy a folyamatok milyen egyidejűséggel indultak be minden volt KGST-országban. Igazán megdöbbenő erővel hatott a Szovjetunió gyors felbomlása. Azt, hogy e katonai-politikai szuperhatalomnak ennyire gyenge gazdasági alapjai voltak, senki sem sejtette. Áttanulmányozva az amerikai kongresszus elé kerülő Kelet-Európáról szóló jelentéseket, már a '70-es évtized végén világos jelzéseket láttak a rendszer súlyos működési zavarairól, de az nem hangzott el, hogy a rendszer belátható időn belül magától összeomlik. (*East Europe Post-Helsinki., 1977.*) A '80-as években sem mutatott az USA, a világ vezető katonai hatalma semmiféle szándékot arra, hogy beavatkozzon példának okáért a lengyel belpolitikai fejlemények – a rendkívüli állapot, a katonai diktatúra bevezetése – kapcsán. Nem vetődött fel egészen 1989-ig a status quo megváltoztatása.

Hogy három évtizeddel korábban, a magyar 1956-os forradalom esetén az akkori hidegháborús légkörben és katonai erőviszonyok közepette ezt nem gondolták komolyan, talán érthető. A '80-as években azonban már

sokkal több látszott a rendszer hajszálrepedéseiből, mégis a szocialista erőd megdönthetetlennek látszott. Túlzott katonai kockázattal járt volna a direkt politikai beavatkozás; biztonságosabbnak tűnt a lassú gazdasági behatolás a fokozódó külkereskedelmi és hitelkapcsolatok révén. Belülről az ellenzéki reformgondolkodó értelmiségiek csak azt érzékelték, hogy a kritika és a konstruktív „bírálat” sokkal messzebb mehet el súlyos egzisztenciális következmények – pl. börtön – nélkül. S az sem tagadható, hogy nemcsak Magyarországon, de néhány másik országban is késznek mutatkozott bizonyos reformokra a szocializmus vezérkara is. Ebben döntő fontosságú volt, hogy a gorbacsovi vonal került hatalomra a '80-as években a Szovjetunióban. Mindenesetre a lengyel eseményeket csak néhány évvel követő politikai és gazdasági rendszerváltozás nemcsak minket ért váratlanul, de a nyugati társadalmakat is.

Mindenesetre ez deus ex machinaként jött az európai partnerek számára sokasodó problémáik megoldására. A világ három centrumából kettő a '80-as évek végén a lassulás problémájával küzdött. Az Egyesült Államokkal vívott gazdasági vetélkedőn Európa a '90-es években bizonyonnyal még jobban alulmaradt volna, ha nem hull az ölébe egy új, hatalmas piac, kedvező feltételekkel. Igaz, hogy a német egyesülés hirtelen jött lehetősége a német gazdaságnak súlyos terheket is hozott. Annál fontosabb volt, hogy a többi országgal való kapcsolat jövedelmező legyen gazdasága számára (Berend T. I., 1999.).

A rendszerváltáskor szinte azonnal megfogalmazódott az EU-hoz való csatlakozás követelménye a közép-európai országok részéről, még hozzá méltányos feltételek mellett. Csengey Dénes megfogalmazásával: „Európába, de mindahányan!” Azaz, azt a törekvést fejezték ki, hogy a társadalom minden rétege profitáljon a megnyíló lehetőségekből.

A nyugati országok viszont nem szorgalmazták a formális kibővülést, hiszen világos volt, hogy azzal az EU számára is terhek járnak. A magyar jelentkezést még 1991-ben is korainak tartották. Az intézményes kapcsolat megteremtése az EU számára nem volt sürgős, számukra a kereskedelem kedvező cserearányai és a befektetési lehetőségek így is adóttak voltak. Mi azonban szeretnénk volna nem csak informálisan, de formálisan is Európa Uniójának része lenni. Végül is lehetőséget adtak hazánknak és még néhány országnak a csatlakozási kérelem benyújtására. (Hogy ez milyen diplomáciai és bürokratikus körülmények között zajlott le, arról csak az ott résztvevők közvetlen személyes benyomási alapján ítélnünk. Voltak, akik bántó lekezelésről és nemtörődömségről tettek említést. Ez már előre vetette annak árnyékát, hogy mi, csatlakozni kívánó országok, Európa keleti feléről esetleg „bent” is „kint” leszünk?!)

Az is világos volt, hogy a csatlakozó országoknak meg kellett felelniük számos előfeltételeknek. Egyes magyar szakemberek felhívták a figyelmet, hogy a folyamat a dél-európai országoknál is több évtizedig tartott. A '90-es évekre felgyorsult változások azonban azt az illúziót keltették, hogy ennél talán hamarabb sikerülhet, sőt hazánknak talán rövidebb idő alatt is, mint a többi volt európai KGST-országnak. Az optimizmus forrása éppen a reform korábbi elkezdése volt.

Partnereink valóban lehetővé tettek bizonyos aszimmetrikus előnyöket a piac megnyitásával. Ezt magyar részről is a legfontosabb kérdésnek tekintették. A piac bővülése számunkra kétségtelenül aktívumot hozott – az EU régió felé –, ami fizetőképességünk megőrzése szempontjából döntő jelentőségű volt. Ugyanakkor a nyugat-európai cégek számára is előnyös volt a kereskedelem. Ami a gazdasági kapcsolatok szorosságát illeti, magyar részről már a '80-as évtized végére jócskán „bent” voltunk a nyugati integrációban, beépültünk a nyugat-európai országok gazdaságába. A közép-európai országok külkereskedelmének már a '80-as évek végén is jelentős hányada bonyolódott az EU-val. Magyarország esetében az ún. konvertibilis kereskedelem csaknem 50%-ot tett ki, s vezető partnerünk Németország volt. Az EU részaránya 1990 után tovább növekedett, s úgy, hogy *a cserearányok egyértelműen az EU javára szóltak*. Amit tehát vesztettek importjukban a '70-es években egymást követő energia árrobbanásakor az olajárakon, azt megkeresték a csatlakozó országokkal folyó kereskedelemben (Botos, J., 2001). Ezért volt a rendszerváltás által kínált keleti piac kiemelt jelentőségű az EU, de főleg a német gazdaság számára.

A kedvező árak mellett a privatizációs lehetőségeket is jól kihasználták az EU-tagországok vállalkozói. A magyar privatizáció az ún. készpénzes értékesítés megoldását választotta, eltekintve a kárpótlási jegyek kínálta lehetőségtől. Készpénzzel természetesen belföldi jövedelemtulajdonosok alig rendelkeztek, így a magánosítás egyben külföldi tőkebevonást is jelentett. Magyar részről a külföldi befektetők megjelenése azért is elengedhetetlen volt, mert a tőkebeáramlásra égető szükség volt a fizetési mérleg hiányának fedezésére. (Árva, L. – Katona, K. – Ivicz, M. – Schlett, A., 2002.)

A rendszerváltást közvetlenül követő években az Egyesült Államok volt az első számú tőkeberuházó Magyarországon. Az évtized további részében „(...) az EU-ból származó multik ruháznak be, azon belül is elsősorban Németország (...), igen jelentősen megnőtt Hollandia részaránya (...), ugyanakkor az Egyesült Államokból származó működőtőke-beruházások a kilencvenes évek második felében arányaiban csökkentek...”²⁵ (Az ezredfordulóra már a társas vállalkozások tőkéjének fele külföldi kézbe került!)

A '90-es évek elején a legnagyobb feladatot az adósságválság megoldása jelentette. *1990-ben a bruttó adósságállomány 15,7 Mrd euró volt, ami a GDP 60%-ának felelt meg, viszont az importfedezettség egy hónapnyi volt csupán.* A rövid lejáratú betéteket kivonták az országból, így az 1981–1982. évi kritikus helyzet megismétlődött. *A politikai csődtől, amit a fizetésképtelenség jelentett volna, csak az mentette meg az országot, hogy a választásokon nyeresre álló MDF pénzügypolitikusi határozott nyilatkozatot tettek, hogy a fennálló adósságokat fizetni fogják.* Ugyanakkor a „(...) kormányprogram alapvető célként tűzte ki a külföldi eladósodás megállítását. A kormányprogram leszögezte, hogy az államosított vagyონrészeknél – kivéve a mezőgazdasági művelésre alkalmas földeket – nincs mód az eredeti tulajdoni állapotok visszaállítására. E program a privatizációs politikát általában határozta meg, kiemelve a hazai tulajdonszerzés kiszélesítésének és a magánosítás igazságos jellegének fontosságát. (...) Fontos elvként fogalmazódott meg, hogy a privatizációból befolyó bevételnek össze kell kapcsolódnia az államadósság törlesztésével.” Az előbbieket, valamint a sikeres IMF-tárgyalások az év során konszolidálták az Antall-kormány helyzetét. Ettől kezdve azonban az az ösvény, amelyen a gazdaságpolitika haladhatott, beszűkült.²⁶ A megszorításoknak nem volt alternatívája. A kormányzat egyedül abban makacsolta meg magát, hogy a forint szükséges – a fizetési mérleghelyzet által indokolt mértékű – leértékelését nem valósította meg. Ez azt eredményezte, hogy a magyar valuta némiképp felülértékelt maradt. Ez nem kedvezett a külső egyensúlynak, de legalább nem fűtötte tovább az amúgy is rekordszintre szökő inflációt.

Kik tudtak *belülről* a leggyorsabban alkalmazkodni az új helyzethez? A korábbi grémium. Imponálóan gyors helyzetfelismeréssel megértették, hogy *mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy minden változatlan maradjon...*

Míg a politikai változások első pillanataiban hatalmukat veszítettnek látszottak is a volt vezető réteg tagjai, rövidesen erőre kaptak. Megvetették lábukat a gazdaságban, majd a '90-es évek közepén visszatértek a politikai életbe is. A közép-európai országokban élre tört új demokratikus erők viszont csekély tapasztalatokkal rendelkeztek a kormányzásban. Egyrészt az új politikusok, ami a magyar kormány számos tagjáról is elmondható volt, minden elméleti felkészültségük ellenére konkrét operatív gyakorlattal nem rendelkeztek a gazdaságszervezésben. Csaknem kivétel nélkül perifériára sodort elemek voltak korábban, jó esetben a kutatóintézetekben szereztek elméleti ismereteket. Így például a pénzügyek terén akadémiai vagy pénzügyi kutatóintézetekből került ki a rendszerváltás utáni cseh pénzügy-

miniszter-helyettes, a magyar pénzügyminisztériumi politikai államtitkár majd bankrendszerért felelős miniszter, a magyar külgazdasági kapcsolatok minisztere és a bolgár jegybankelnök is. Elméleti felkészültségük nem volt megkérdőjelezhető, de a napi hatalmi-politikai harcokban nem voltak eléggé edzettek, s a pénzügypolitikai eszköztár sem állt rendelkezésre, hogy az elméletet valóra váltsák. Másrészt nehéz is volt az új kormányoknak megküzdeni az illúziók vonzerejével és a múlt árnyaival. 1990 után a polgárok sorsuk jobbra fordulását remélték, s a legkevésbé sem úgy gondoltak a jövőre, mint ami a korábbinál rosszabb helyzetet eredményezhet. Azt hitték, hogy a politikai változásokkal egy csapásra megszűnnek azok a körülmények, amelyek miatt a korábbiakban nem érhették el – esetleg mégoly szorgalmas munka ellenére sem – a nyugati demokráciák TV-ben látott, a turista utaknál megtapasztalt életszínvonalát.

A múlt determinációi közül azonban a krónikus tőkehiány, a technológiai elmaradás, a modern technikai-szervezési ismeretek hiánya, s egyes országokban, így Lengyelországban és mindenek előtt Magyarországon, a jelentős külföldi eladósodás olyan örökséget jelentett, amellyel nem könnyen birkóztak meg a hirtelen kemény piaci körülmények közé csöppent vállalatok, vállalkozók, de a gazdaságpolitikáért felelős kormányzati szervek sem. Arról pedig, hogy a körülmények, szinte varázsütésre, minden fronton kemény piacivá váljanak, gondoskodtak az összeomló keleti piacok. A kormányzatokat „támogató”, meglehetősen liberális piaci fundamentalizmust képviselő külföldi tanácsadók szintén a teljes piaci versenyhelyzet megteremtését szorgalmazták. A KGST szétesése miatt a korábban biztosított bartermegállapodások megszűntek, s a termelőknek Magyarországon is át kellett irányítani azt, ami egyáltalán eladható volt, az éles versenyt jelentő nyugati piacokra. Az eladósodással küzdő és IMF-segítségére szoruló kormányzat pedig, hogy elkerülje a nemzetközi fizetőképtelenséget – amely gyors kormánybukáshoz és drasztikus életszínvonal-eséshez vezetett volna –, ha tetszett, ha nem, követte az IMF és a Világbank szakembereinek „útmutatásait”. Hasonló javaslatokkal szolgáltak egyébként az amerikai kormánysegélyekkel és a brüsszeli segélyprogramokkal érkezett tanácsadók is. Liberalizálni, költségvetési kiadásokat visszafogni, támogatásokat megszüntetni és a nemzetközi szabványokat mielőbb bevezetni az állam szabályozási gyakorlatában is.

Elmondható, hogy Magyarországon 1990 után nagy lendülettel folytatták a liberalizálást, hiszen a kezdeti lépések megtételére már a rendszerváltás előtt sor került.

Meg kellett valósítani a költségvetés egyensúlyba hozatalát – ami a drasztikus visszaesésnek és a végrehajtott szigorú intézkedéseknek köszönhetően 1990 végére sikerült is – s ez szorosan összekapcsolódott a liberalizálással. Az árak 75%-ának szabaddá tétele jelentős ártámogatási tehertől szabadította meg a költségvetést, bár még maradtak korlátozások is.

A gazdaság kissé elnyújtott sokkon ment keresztül és visszaesett. Több évi lassuló ütemű fékeződés után jutott át a gazdaság a mélypontra. S ebben az időszakban kellett elindítani a bankrendszer konszolidációját, ami nélkül a privatizáció, a piaczgazdasági működéshez szükséges fejlesztés elképzelhetetlen lett volna.

Növekedés Magyarországon

Év	Termelési növekedés évi üteme %
1987	3,4
1988	0,1
1989	–*
1990	- 3,5
1991	-11,9

*nincs adat!

Forrás: Szakács, S.: 365. o.

Azt kell mondanunk, hogy a két dolog között kölcsönhatás volt. Az 1991-re kidolgozott banktörvény tükröt tartott a bankok, s közvetve a gazdaság elé: mi az életképes, mi a tartósan fennmaradó a magyar gazdasági szerkezetből. Igaz, az intézkedések szigora miatt a bukásra ítélt vállalatok aránya talán a szükségesnél is nagyobb volt, de az adott politikai és gazdasági helyzetben nem látszott jobb megoldás, mint a veszteségeket a bankszektorra terhelve, konszolidálni a gazdaságot.

IRODALOM:

Antalóczy Katalin–Botos Katalin: Lesz-e konvertibilis a forint? A klíringtól a konvertibilitásig. KJK Kiadó, Bp., 1990.

Árva László–Katona Klára–Ivicz Mihály–Schlett András: A külföldi működőtőke-beruházások típusai és azok területi elhelyezkedése hazánkban. Bp., 2002.

Berend T. Iván: Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Vince Kiadó, Bp., 1999.

Botos József: A nemzetközi versenyképesség elemzése. Tények és adalékok a XX. század második feléből. PhD-értekezés. Szeged, 2001.

East Europe Post-Helsinki. Report to the American Congress. Ed.: J. P. Hardt, 1977.

Szakács Sándor, Dr.: Gazdaságtörténet I–II. SZÁMALK Kiadó, Bp., 1999.

1956: okok és következmények*

Kiút a szolgaságból – A farkasok dala

Mind a mai napig különböző okokra vezetik vissza a váratlan erővel feltörő felkelést, 1956 csodáját. Vannak, akik 1945-től számítják a kezdeteket, s állítják, hogy a szovjet megszállás *új nevét*, ti. hogy *ez felszabadítást jelentett*, a nemzet nagyobbik része sose fogadta el. Ezért a rendszerrel szembeni ellenállás tulajdonképpen a második világháború után nyomban megkezdődött. Azt is mondják, s tegyük hozzá, teljes joggal, hogy a belső elnyomás, *a terror* még az enyhülési szakaszokban is olyan erővel volt jelen, hogy önmagában is gyúanyagot halmozott fel a robbanáshoz.

Nem lehet azonban kihagyni a számításból a gazdasági helyzet sanyarú voltát, s az emiatt egyre halmozódó elégedetlenséget sem. A forradalom kiváltó okai között nem kis súllyal szerepeltek a magyar gazdaságpolitika elképesztő hibái. A második világháború utáni évtized a lakosság számára közel sem hozta azt a fellendülést, amit Nyugaton az ún. „arany ötvenes évek” jelentettek. Mégsem a gazdasági problémák voltak a közvélemény számára a legfontosabbak. Ezt jól jellemzi, hogy a forradalom alatt rádióan sugárzott, s a nyugati megfigyelők által rögzített követelések között csak a *harmadik helyen* (28%) voltak a gazdasági természetű követelések.²⁷

A magyar nép szabadságvágya nagyobb volt, mint nyomora. A beolvasott követelések a függetlenséget (35%) és a belső politikai reformokat (31%) helyezték előtérbe. A három kérdés közel egyforma súlya azonban jelzi, hogy egymással összefüggő, s egyaránt komoly problémáról van szó. A II világháború után igazságosabb és jobb jövőt remélő magyar társadalom egy évtized után csalódott volt. Bár az 1945–48-as rendszerváltozás során a gazdaságban és a társadalomban egyaránt óriásiak voltak a változások, és sokaknak kedvezett a nagyobb társadalmi mobilitás, de ugyanakkor rengeteg embert éppen ellenkező módon érintett az. Egzisztenciáját, önbecsülését szétrombolta a hatalom, vagyonától megfosztotta, vállalkozó kedvét elvette, zaklatta és megfélemlítette. Mindenek előtt a parasztságot és az értelmiség egy jelentős részét érték az atrocitások, nem is beszélve a korábbi rendszer társadalmi-politikai elitjéről.

* A szöveg egy változata megjelent Botos Katalin: 1956 Okok és következmények. In: 1956: Fordulópont a gazdaságpolitikában. Szerk. Dr. Botos Katalin. Szeged, 2007. 9–27.

Nem véletlenül használom a „rendszerváltozás” szót. Igaz, ezt a kifejezést az 1990 utáni történésekre alkalmazzuk napjainkban, de valójában a legjelentősebb rendszerváltás a XX században a kommunista kísérlet volt Közép- és Kelet-Európában. Az egyedülálló szovjet kezdet után immár földrésnyi régióban próbálták ki, *mit jelent a termelőeszközök teljes államosítása és a piaci mechanizmus kiküszöbölése*. E negyven év első negyedében radikálisan szétszabdalták hazánkban is a korábbi gazdasági rendszer szálait, s mind célkitűzéseiben, mind módszereiben olyan rendszert vezettek be, amely az *ésszerűtlenséget állami gazdaságpolitika rangjára emelte*. Az ötvenes években – a Kolozsvári Grandpierre Emilnek tulajdonított mondással – a *h.h.h. politikája valósult meg: hülyeség halmozódott hülyeségre...*²⁸

Természetesen, mondhatjuk az ötvenes évekre, hogy „bolond beszéd, de van benne rendszer” (hogy ezúttal egy világirodalmi idézetet alkalmazzunk a helyzetre.) A magyar gazdaságban végbemenő folyamat ugyanis logikus függvénye volt a szovjet bel- és külpolitikának. Ez utóbbi pedig annak, hogy hogyan alakultak a szovjet belső erőviszonyok, s miként ítélték meg a harmadik világháború közelségét a szovjet elvtársak. Az ettől való félelem vezetett az autark törekvésekhez, ezen belül a nehézipar erőltetett fejlesztéséhez. Aminek a forrását természetesen az *életszínvonal leszorításával* teremtették meg.

Arra a bevezetett tervutasításos rendszer teljességgel alkalmatlan volt, hogy egy növekvő hatékonyság révén a „jut is, marad is” elve alapján a hadiipari fejlesztésre és a közszükségleti cikkek gyártására is legyen elegendő erőforrás. Az utóbbira mindig akkor különítettek el forrásokat – visszafogva átmenetileg a beruházásokat –, amikor a társadalmi feszültségek felhalmozódása az életszínvonal valamelyes javítását elkerülhetetlenné tette. A voluntarista gazdaságpolitikai döntések nagyon jól kimutathatóan követték e belpolitikai szemponton túl a külpolitika hullámzásait is. A magyar pártvezetés 1953-ig készült a világháborúra, de – Aczél György megfogalmazása szerint – rájuk tört a béke... 1953 júliusában véget ért a koreai háború, a patthelyzet elfogadásával, az ország kettéosztásával. *(Így demonstrálták a legújabb korban az erőegyensúlyt a nagyhatalmak. Két Németország, két Korea, két Kína, két Vietnam... Így játszottak „igazságos Salamont” a határoknál levő városokkal is, kettévágva őket: Komárom–Komarno, Balassagyarmat–Slovenska Darmoty, Kísszelmenc és Nagyszelmenc...)*

A két szuperhatalom minden esetre párbeszédbe kezdett 1954-től, s ez megnyitotta Magyarországon is az utat a békésebb húrokat pengető és a

mezőgazdaság fejlesztését szorgalmazó Nagy Imre előtt. De amikor 1955-ben a NATO tagjává válik az NSZK, a szovjet vezetés ismét megrettent. Azt a következtetést vonta le, hogy mégiscsak készül a Nyugat egy támadásra a szocialista tábor ellen. Válaszlépésként 1955. május 14-én tető alá hozták a Varsói Szerződést. Igaz ugyan, hogy egy nappal később kimondták a független és demokratikus Ausztria újjászületését, és a Szovjetunió visszavonta Ausztriából csapatait. De csak az osztrák–magyar határ másik felére. Szó sincs arról, hogy innen tovább vonuljanak, bár a békeszerződés szerint ezt kellene tenniük. Sőt, Magyarországot felveszik az ENSZ-be, így is, szovjet megszálló csapataival együtt. Nem lehet ezt másnak tekinteni, mint világos jelzésnek: ez az érdekszféra tudomásul vétetett. A jelzett fejlemények a Rákosi-vezette héjáknak kedveztek: véget ért a 20 hónapos Nagy Imre kormányzás.

Hogy mennyire kívülről irányított volt a magyar politikai élet, s mennyire a szovjet belpolitikától függött, világosan mutatja, hogy már miniszterelnöksége második napjától kezdve meggyengült Nagy Imre itthoni pozíciója. Ennek oka pedig az volt, hogy e napon tartóztatták le Beriját, aki szovjet patrónusának, Malenkovnak volt a támogatója. Malenkov helyzete tehát a Szovjetunióban megingott. Rákosi így nyomban megkezdhetette aknamunkáját, ami – a világpolitika vázolt alakulásának is köszönhetően – 1955 tavaszán Nagy Imrének a hatalomból való kiszorításához vezetett.

Az alig bevezetett reformokat félresöpörték. Újra szorongatták a parasztságot a beszolgáltatással, újra zaklatták őket a termelőségüket értékelő belépéssel. Az ÁVÓ újfent aktivizálódott, s a Nagy Imre időkben beígért politikai rehabilitációk késtek.

A XX kongresszus után azonban a szovjet belpolitika mérlege olyan irányba billent, hogy a Rajk-ügy felülvizsgálatát Magyarországon sem lehet tovább húzni. „Rákosi pajtás” ebbe belebukott. Vonakodva, de bevallotta 56 tavaszán, hogy Rajk Lászlót ártatlanul végezték ki. Bevallotta azt is, hogy őt magát ezért személyes felelősség terheli. A szovjet vezetés hozzájárult ezek után Rákosi menesztéséhez, de nagy szolgálataiért menedéket adott neki haláláig a Szovjetunióban. Helyére a második ember lépett „Gerő, a hídverő” – ahogyan az újjáépítéskor a közvéleménybe sulykolt jelzőjével idézte a nép. A politikai vonal tekintetében e személycsere érdemi változás nem jelentett. *Színre lépett azonban újra a rehabilitált Kádár János*, aki a Politikai Bizottság tagja lett. Komoly tekintélye volt, és ő is bírálta Rákosit. Elfelejtették, mint áldozatnak, hogy neki is volt szerepe Rajk eltávolításában. Jól kamatoztak számára a későbbiekben is a keserű börtönévek. Hivatkozhatott arra, hogy ő is megszenvedte az ötvenes éveket, tudja, mit kell javítani.

Rajk újratemetése azonban vitathatatlanul a forradalom előszele lett. Mindenkit megdöbbsentett, hogy a hatalmi szervek képesek rávenni embereket olyan dolgok bevallására, *amit el se követtek*. Ez vért forraló, elfogadhatatlan dolog volt, bárhogymosakodott is a vezetés, hogy soha többé ilyet! Érelődött a társadalomban a robbanás. Für Lajos számol be arról, hogy Varró János, egy erdélyi fiatal magyar oktató, aki október 6-án a temetésen Budapesten volt, két nappal az esemény után azt mondta debreceni barátainak: „Fiúk, Magyarországon hamarosan forradalom lesz!” S amikor a „hazaiak” azt mondták erre, hogy badarság, makacsul hajtogatta: „Majd meglátjátok! Majd meglátjátok!”²⁹

Hát, megláttuk...

Nyilván a magyar egyetemista fiataloknak is – még ha nem is számítottak fegyveres forradalomra – az szűrődött le a Rajk újratemetésén elhangzott beszédekből, hogy mostantól kezdve ki lehet mondani, ami korábban csak egy titkos belső érzés volt. Azt, hogy a bölcsnek kikiáltott párt vezetése is tévedhet. Azt, hogy a hatalomba beférkőzhetett a gonoszság. Azt, hogy a népek nagy vezetői valójában gonosztettek elkövetői voltak.

Egyre élesebben fogalmazott a fiatalság. Ezekből az emberekből elég volt! Elég volt a hazugságokból, a hamis szólásokból, hiteles emberekre van szükség! S a korábbi évek forradalmi romantikát sugárzó könyvei, filmjei, sőt, „lobogónk, Petőfi” örökös idézése meghozta gyümölcsét. Az október 23-i jelszavak már vitán felül *a forradalmi Petőfi* stílusában fogalmazódtak: „Nagy Imrét a kormányba, Rákosit a Dunába!” Nagy Imre, akit a nép követelt, nem a korábbi begyűjtési miniszter volt, hanem az 1953-as „átmeneti” miniszterelnök, aki a többi Moszkvából hazakerült politikushoz képest sokkal megértőbbnek mutatkozott a magyarság problémái iránt. Aki alatt érezhetően javult a lakosság helyzete, még ha inkább csak pszichológiai értelemben is – hiszen a 20 hónap rövid volt ahhoz, hogy a gazdaságpolitikai változások hatásai kibontakozhassanak. A tüntetők külpolitikailag kényes külgazdasági kérdésekre is ráirányították a figyelmet: „Azt kérdezik Pesten-Budán, Hová lett a magyar urán?” Mindenki tudta, hogy az urán az aranynál is értékesebb nyersanyag. S azt is, hogy nem éppen az egyenértékű csere alapján áramlik ki a Szovjetunióba.

A magyar nép ötvenhatot megelőzően valóban nem élt jól. A háború lepusztította, a jóvátétel kizsigerelte, az erőltetett iparosítás miatt mindenben szűkölködött. A forradalom napjaiban mégsem szabadultak el az indulatok, nem raboltak, nem fosztogattak a felkelők. Türelmesen álltak sorba kenyérért, a közszolgáltatások dolgozói életüket kockáztatva bemenetek a munkahelyükre, mindvégig biztosított volt a főváros gáz- és villanyellátása.

A betört ablakokból nem vitték el pénzt nélkül az árut, sőt, a letett pénzt sem lopták el!...

Márpedig ez Széchenyi István diagnózisa óta a forradalom biztos ismerető jele! Naplójában maga írta negyvennyolc márciusában, hogy „bizonyos, hogy forradalom van, mert még a tolvajok se lopnak...”

Igen, ez az ország még *nem a Kuttyák dalát*, hanem *a Farkasok dalát* harsogta. Ha voltak is a rendszernek haszonélvezői, ha akadtak is a megszállókkal kollaborálók szép számmal, sokkal többen voltak, akiknek a szabadság mindennél többet jelentett. Nem véletlenül írta Márai 56 karácsonyán, hogy a Nyugat csak bámulta e nép önfeláldozó harcát: *„Ilyen nagy dolog a szabadság?”*

A forradalom – hiába sulykolta ezt később az eseményeket *ellenforradalom* elnevezéssel megbélyegző propaganda – nem készült a régi rendszer visszaállítására. Külpolitikailag valami finnlandizálás-féle lehetett az értelmiségi koponyákban. Az orosz katonákkal fraternizáló diákok sem voltak oroszellenesek – barátságos viszonyt akartak a Szovjetunióval, – *de semleges országként...* A belső gazdasági berendezkedés pedig, amit a forradalom magával hozott, a *jugoszláv modell* felé hajlott. A munkástanácsok létrejötte világosan az önigazgatás kísérletére utalt.

Nos, ebből sem akkor, sem később nem lett semmi. A levert forradalom után ugyan lettek jelentős változások – erről szól e tanulmány –, de nem a fenti irányokban. A rendszerváltás sem az ötvenhatos eszmék megvalósulását hozta. De ez egy külön történet.

Külpolitikai konstelláció

A forradalmat leverték. S hogy leverték, abban ismét csak döntő szerepe volt a külpolitikai konstellációnak. A szuezi válság, az ennek kapcsán kialakuló kompromisszumkeresés a nagyhatalmak részéről elterelte a világ figyelmét a magyar eseményekről. (*„Esemény”... Egy ország heroikus küzdelme a függetlenségért csupán esemény a világpolitikában...*) Az amerikai külügyminiszter által tolmácsoltt elnöki állásfoglalás, amely szerint nem kívánnak beavatkozni a térség ügyeibe, szabad utat nyitott a brutális lerohanásra.

Nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy e tény jelentősége messze túlhaladja a magyar ügyet. Úgy fogalmazhatunk, hogy ez volt a döntő tényező, amelytől az oroszok vérszemet kaptak, s az elkövetkező időben agresszív külpolitikai lépéseket engedtek meg maguknak. Nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikaiaknak nincs szándékuk státus quo megváltoztatására. Nem akarnak – talán nem is tudnak – háborút kezdeményezni a szovjet

blokkal. Ezt az erőérzést csak fokozza a hamarosan beért szovjet *űrsiker*. 1957októberében a szovjetek útjára bocsátották az első föld körül keringő műholdat, a szputnyikot. Tudósaik tehát előbbre voltak, mint az amerikaiak! A magyar ügy az ENSZ-ben mellékes kérdéssé vált. Sokkal nagyobb dolgok forognak kockán. 1961-ben Gagarin szovjet űrhajós körbepülte a földet. A sikertelen Disznó-öbölbeli amerikai invázió reakciójaként pedig 1962-ben Kubába vitte „védelmi célú” rakétáit, amellyel Kuba immáron képes volt lelőni a kémrepülőgépeket. Ennek védelmében viszont a szovjetek hozzáfogtak távolsági rakéták telepítéséhez. A világ ekkor igen közel került az atomháború kirobbanásához. Kennedy – emlékezve arra, hogy a Disznó-öböl kapcsán sem kapta a CIA-tól a legjobb tanácsokat – nem engedett a szolgálat követelésének, ne ment át katonai akcióba, hanem tárgyalt Hruscovval. Kompromisszumot kötöttek. Az oroszok visszafordultak atomtöltetű rakétákat szállító hajóikkal, de rövidesen az USA is leszerelte csöndben a török és olasz támaszpontjain felszerelt nukleáris rakétáit. Ez alkalommal tehát az USA állapította meg, hogy egy másik szocialista ország kedvéért nem kockáztatja a Szovjetunió egy világháború – különösen egy atomháború – kitörését. Csakúgy, ahogy a szovjetek állapították meg 1956-ban is, egy kelet-európai kis ország szabadságharcát se támogatja meg az USA, ha ez katonai konfrontációt eredményezne. Mindkét nagyhatalom nekilátott azonban a katonai célú költekezésnek: Az USA hozzáfogott az „Embert a holdra!” program megvalósításához, amely aztán ismét meghozta az amerikai technikai fölényt. A szovjetek pedig az atomtűerő-egyensúly megteremtését tűzik célul, amit 1972-re el is értek. Csakhogy míg az egyik program jólétet teremt a gazdaságban a technikai haladás szétterjedése révén, a másik az emberek életszínvonala terhére préseli ki továbbra is a katonai kiadások fedezetét.

Ki foglalkozik eközben a magyar ügygel?

A hatvanas évek elején, amikor nálunk még sor került az 1956-os forradalom megtorlásaként hozott halálos ítéletekre, Kádár már részt vesz Hruscov társaságában az ENSZ közgyűlésén. Bár néhányan elhagyják beszéde közben a termet, a látogatás mégis külpolitikai siker. 1962-ben le is veszi az ENSZ a napirendről a magyar kérdést. Sőt, az elkövetkező években az amerikaiak elismerik, hogy a „desztalinizálásban” a térségben a magyarok mentek a legmesszebb. *A Kádár-kormányzat szalonképessé válik Nyugaton.*

S valóban: az MSZMP KB 1962. júniusi ülésén kizárják a pártból Sztálin legjobb tanítványát. Megtörténik a „Rákosi–Gerő klikk” „hivatalos” elítélése, felelősségük megfogalmazása. Mert legyünk őszinték, azzal, hogy

Rákosi a Szovjetunióba repült röviddel a forradalom előtt, elbújt a nyilvános számonkérés elől. Szerepének hivatalos értékelése 1962-ig messze nem történt meg. Még ez után is jó ideig ott lebegett a levegőben, hogy *akár vissza is térhet*. Létfontosságú volt Kádár számára a szovjet vezetés jóindulata Hruscsov kegyeit Kádár látványos gesztusokkal igyekezett megnyerni. Mikor a szovjet vezető Magyarországon járt, a legszebb bábolnai lovakból való fogattal ajándékozta meg, amit az ottani szakemberek évtizedekig sóhajtva emlegettek.

1962-ben azonban úgy érezte, van lehetőség a Rákosi-szárnyal végleg leszámolni. A magyar KB-határozatot követően aztán száműzték Rákosit Moszkvából Kirgizisztánba, ahol már nem kilincselhetett naponta a szovjet vezetőknél.³⁰ A legjobbkor, mert rövidesen Hruscsov is a történelem futószalagára kerülve, lelépett a posztjáról. Az új vezér, Brezsnyev pedig sokkal gyanakvóbb volt a liberális intézkedésekkel kapcsolatban, mint elődje.

Tétova reformok

De lépünk kissé vissza az időben! Az 1957–63-as időszak merő ellentmondás volt.

Még 1957-ben, a kezdődő megtorlásokkal együtt pert indítanak az ötvenhat előtti „második vonalbeli” felelősök ellen, de a fő felelősöket futni hagyják. Farkas Vladimirt és Péter Gábort sokéves börtönnel sújtják, de életben maradnak. Mártírok serege kap halálbüntetést, köztük Nagy Imre miniszterelnök és társai is. Meghirdetik még 1957-ben a radikális gazdasági reformokat, de ezekből az elkövetkezendő fél évtizedben vajmi kevés valósul meg. Kötéltáncot jár az új hatalom, de viszonylag gyorsan konszolidálódik. Ehhez a rendszernek szüksége volt „gyorssegélyre”, hiszen a forradalom alatti termelés kiesések, az invázió okozta károk majd a mezőgazdasági termelés visszaesésének hatására óriási lett a hiány a gazdaságban. Gazdasági Bizottság már 1956. december 30-ai ülésén hozzájárult, hogy az első negyedévben 600 000 000 Df értékű fogyasztási cikket, és pótlólagos 300 000–500 000 dollár értékű tőkés importot hozzanak be kétéves lejáratú hitelre. Ugyanakkor döntöttek bizonyos beruházások leállításáról és az ezekkel kapcsolatos megrendelések törléséről is, mivel „tőkés tartozásainkat konszolidálnunk kell”. Az 1956-os év terveinek teljesítése értelemszerűen messze az eredeti előirányzatok alatt maradt. Mindazon ágazatokban, ahol az év végi sztrájkok éreztették hatásukat – bányászat, vegyipar, gépgyártás – 15–20%-os elmaradást tapasztalunk, átlagosan 13%-nál nagyobb volt a lemaradás. Ezért is volt különösen fontos a „szocialista segítségnyújtás”. Ez azonban csak átmeneti lélegzetvételt

jelentett. Nyilvánvaló volt, hogy mélyebbre ható változások voltak szükségesek.

A Központi Bizottság irányelvei még 1956 decemberében hangsúlyozták, hogy szakítani kell a múltban követett módszerre, a szovjet példák mechanikus másolásával, s igazodni kell a hazai adottságokhoz. A legfőbb elveket a következőkben fogalmazták meg:

– Minden tekintetben az ország gazdasági adottságaira és sajátosságaira kell épülnie.

– Messzemenően segítenie kell az egyéni kezdeményezés és szaktudás érvényesítését.

– Nagy figyelmet kell fordítani az anyagi ösztönzésre minden területen, a műszaki fejlesztés, a minőség javítása, az önköltség csökkentése, a munka termelékenységének emelése érdekében.

– A tervezés változatlanul fontos marad, de feladatkörét meg kell változtatni, elsősorban a népgazdaság legfontosabb arányai és fejlesztési iránya meghatározására kell összpontosítani

Az MSZMP kezdeményezésére már 1957-ben létrehoztak egy reformbizottságot, az ún. Közgazdasági Bizottságot. A változások jele volt, s egyben a szakmaiság biztosítását jelentette, hogy a bizottság vezetője Varga István, a két világháború közti kiváló szakember, a forintstabilizálás egyik szakértője lett. Titkárnak az akkori Közgazdasági Szemle egyik szerkesztőjét, a kommunista, de nagy szakmai elismertségnek örvendő Antos István pénzügyminiszter-helyettest nevezték ki. A bizottság tagjai között voltak a kommunisták mellett egykori szociáldemokraták, kispártiak, pártonkívüliek is. A Varga István vezérletével működő „csúcsbizottság” 10 albizottságot hozott létre, amelyek a gazdaság különböző területeivel foglalkoztak, így az árrendszerrel, a vállalati érdekeltiséggel, a központi irányítás mechanizmusával. Ez a közgazdász-csoport valóban a legjobb erőket tömörítette, s az 1954-es reformgondolatok jelentős részét beépítette elképzeléseibe. A tagok között voltak a piaci mechanizmus elemeinek aktivizálást szorgalmazó képviselők, de ortodox marxisták is. A bizottság összetétele alapján azonban a radikális reform hívei alkottak többséget benne. Varga István, személyes sérelmeit félretéve – hiszen 1946-ban elért nagy eredményei után megalázóan félreállították – teljes erőbedobással népszerűsítette a reformgondolatokat, itthon és külföldön is. Igaz, ezzel akarva-akaratlan vállalta az 1956 után létrejött rendszer legitimálását. A gazdasági helyzet javítását azonban az adott helyzetben, amikor a Nyugat magára hagyva az országot, átengedte azt ki tudja, mennyi időre a szovjet dominanciának, a helyzet jobbítására mégiscsak kísérletet kellett tenni. Varga

István mindent megtett a változásokért, ami energiájából telt. Csikós-Nagy Béla visszaemlékezésében említette, hogy 8 évi kiesés után is tisztán látta a gazdaság helyzetét és kulcsproblémáit, s *példátlan energiával dolgozott*.³¹

A vezetés azonban visszaretent, a kidolgozott radikális reformkoncepció bevezetésétől de néhány, a racionalitás irányába mutató, intézkedést elfogadott. Ilyen volt a kormány által megszabott tervmutatók számának csökkentése, a munkaerő-gazdálkodás szabadabbá tétele, a mennyiség-centrikus tervteljesítési elvárásokkal való szakítás és a bérezésben a nyereségrészesedési rendszer bevezetése.

1959. január 1-jével új termelői árakat vezettek be. Ezt az MSZMP Központi Bizottság Államgazdasági Osztálya az Országos Árhivattal közösen készített jelentésében így indokolta: „*Gazdasági életünkben különböző oldalakról évek óta sürgetik az ipari termelői árak megváltoztatását.*” Megszüntette a hazai alapanyagok dotációs árát, s az 1951-es rendelkezéseket valamelyest racionalizálta. Az új árak a tényleges önköltséget tükrözték, hivatkozván arra, hogy az 1957-es béremelések, és a mezőgazdasági beadási árak megszüntetése „új helyzetet teremtett”. Ennek következtében az ipari alapanyagok ára két–háromszorosára emelkedett. A fix árak rendszere ugyan megmaradt, és továbbra is elváltak egymástól a termelői és fogyasztói árak. Az addig tapasztalható irtózatossá mértékű energia- és anyagpazarlás azonban valamelyest mérséklődött.

A forradalom leverése után a kapott KGST-támogatások lehetővé tették a belső fogyasztás minimális szintjének biztosítását, sőt azt is, hogy Magyarország a fennálló külföldi adósságait határidőre törleszteni tudja. A konszolidáció viszonylag gyors eredményt hozott. (A későbbiekben a Nemzeti Bank vezetése gyakran idézte, hogy *az ország még e rendkívüli helyzetben is betartotta nemzetközi kötelezettségvállalásait, ezért méltányos, hogy a nemzetközi pénzügyi közösség kedvező feltételekkel biztosítsa a szükséges devizahiteleket.*)

A végleges megoldást azonban a mezőgazdaság megreformálása jelentette. Ami a mezőgazdaságot illeti, a Fehér Lajos vezette reformszárny valójában Nagy Imre agrárpolitikai elveit képviselte, természetesen a rá való hivatkozás nélkül. Sikert is arattak az 1957 nyarán közzétett agrárpolitikai tézisek. A forradalom alatt eltörölt népszerűtlen beszolgáltatási rendszer és kötelező vetéstervek helyreállítására a későbbiekben sem került sor. Ez az állam és a parasztság közötti kapcsolatokat kényszerűen piaci alapokra helyezte.

Mivel az eladás nem volt kötelező, így a piacihoz közelebb álló árat kellett a termékekért fizetni a mezőgazdasági termelőknek. A búza, a rozs

és a cukorrépa ára közel egy év alatt másfélszeresére emelkedett. A magángazdaságok keretében történő termelés azonban nem maradhatott fenn tartósan. Már a forradalmat követő évben – szovjet nyomásra – megkezdődött a kollektivizálás újbóli erőltetése. Most a hatalom nem ismert tréfát. A sötét időkre emlékeztető agresszív „agitációval” minden eszközt bevetettek, hogy a magyar parasztságot bekényszerítsék a kolhoz-rendszerbe.

A téészesítés ezúttal tartósnak bizonyult. Első hatásként azonban ismét szétzilálta az 1956 után viszonylag gyorsan magához térő mezőgazdaságot. Mivel sem, gép sem vezetési tapasztalat nem állt kellő mértékben rendelkezésre, és az új érdekeltségi rendszer csak fokozatosan bontakozott ki, az első eredmények a szövetkezetekben siralmasak voltak. 1960–1962 között gabonából és kukoricából importra szorultunk, hiszen a nettó mezőgazdasági termelés csaknem 10%-kal csökkent a kollektivizálás éveiben.

Az ellátás problémáival a Politikai Bizottság már az 1960. évi IX. hó 13-ai ülésén foglalkozott „*Előterjesztés a lakosság élelmiszerellátásának problémáiról a második ötéves terv időszakában*” címmel. Nem csak a rossz terméseredmények aggasztották a pártvezetést, hanem az is, hogy felgyorsult a falusi lakosság migrációja a fejlettebb településekre. A '60-as évek első felében évente mintegy 250 000 paraszt választotta ezt az utat. 1963-ban az ország gabonaellátásában is gondok mutatkoztak. Csupán a '60-as évek közepére sikerült az önellátást újra biztosítani, amikor a búza átlagtermése meghaladta a 20 q/ha-os szintet. (A hozam 1961–1965 között átlagosan 18,9 q/ha volt, míg az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok már 1938-ban 21,1 mázsás átlagot produkáltak.)

A reformszárny azonban valamit megmentett korábbi elveiből. *Olyan új szövetkezeti típust hozott létre, amely lényegesen eltért a szovjet-modelltől.* Egyfajta átmenetet képviselt a szövetkezeti és magánparaszti gazdaság között. Fontos eleme volt, hogy bevezették a részes művelést, és ehhez kapcsolatosan megváltoztatták a munkaegységre alapozott díjazási rendszert. Egy-egy család vagy közösség (brigád) parcellákat vett „bérletbe”, amelyek műveléséért nem csak a munkaegységet kapták meg, hanem a többlettermelés jelentős hányadát is. Ez különösen addig volt fontos, amíg az agrárszektor gépesítése nem valósult meg a közös termelésben végrehajtott beruházások révén. Általánossá vált a havi pénz – vagy terményelőleg – juttatás, amivel egyenletesebbé vált a parasztság pénzköltése. A legfontosabb eleme a reformnak azonban a háztáji gazdaságok bevezetése volt. A megállapított munkaegység teljesítése esetén minden tsz-tag jogosult volt kb. egy kataszteri hold föld művelésére. A családi állattartás is fokozatosan lehetővé vált, így az *élelmiszerhiány fokozatosan eltűnt.* A '60-as évek

közepétől bőséges volt az ellátás, sőt a mezőgazdaság az ország egyik legnagyobb exportszektorává válhatott. A mezőgazdaság húskivitelének elsősorban a serteshúsának a zömét a háztáji gazdaságok állították elő, de a szövetkezeten keresztül értékesítették, szerződéses rendszerben. Ez a megoldás mindenkinek jó volt. Tervezhető jövedelmet jelentett a családnak, értékesítési eredményeket a szövetkezetnek, devizabevételt az országnak, és nem kevésbé fontos volt, hogy a beruházási költségeket is megspórolta a közös gazdaság.³² A nagyüzemi állattartással együtt járó technológiai követelmények ugyanis komoly tőkeberuházásokat tettek volna szükségessé, amelyre a frissen létrehozott közösségek akkumulációs képessége nem lett volna elegendő. Talán nem tekinthető túlzásnak, ha azt állítjuk: *nagymértékben ezen a tsz-háztáji kooperáción múltott a Kádár-rendszer sikere*. Úgy tudták ugyanis az árutermelést bővíteni, hogy nem kerültek látványos ellentétbe az ideológiával. Elég arra utalnunk, hogy Lengyelországban, ahol a magánparaszti gazdálkodás a rendszerváltásig fennmaradt, soha nem tudták megoldani a kínzó ellátási problémákat. A siker alapja az volt, hogy az ideológiát összhangba lehetett hozni a gyakorlattal. A '60-as évek elején még megkérdőjelezhetetlen szocialista tulajdonviszonyok lehetetlenné tették, hogy a magángazdálkodás jelentős állami támogatást kapjon. A magyar megoldás viszont lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezet betöltse – a rendszer által támogatott módon – azt a funkciót, amit a piacgazdaságban a Raiffeisen-típusú szövetkezet. A háztáji gazdaság takarmány- és esetleges állatorvos-szükségletét, valamint az értékesítési különösképpen az export csatornák megtalálását a szövetkezet végezte. A szövetkezeti tulajdonforma viszont már támogatható volt. Természetesen a kötelező gyakorlatnak is eleget kellett tenni, a szabadon választott mellett, azaz, a tsz-ben is le kellett dolgozni a szükséges időt... Azaz a parasztság a hatalmas teljesítményre csak önmaga kizsákmányolásával volt képes. A közösben végzett munka mellett a háztájiban is teljesített. „Műszakja” hajnaltól napestig tartott.

Varga István átfogó reformjavaslaataiból azonban zömét, mint láttuk, a forradalmat követő években kevés valósult meg. Ez is, meg az a tény, hogy még a '60-as évek elején még mindig folytatódtak az 1956 miatti megtorlások, nagyon elkeserítették. 1962-ben meghalt. Nem érthette meg, hogy Nyers Rezső, aki éppen az 1962-es évtől kezdve KB-titkárként vezette az MSZMP gazdaságpolitikai osztályát, 1966-ban előterjesztette a leporolt Varga-féle javaslatot. Reformtervét aztán a Központi Bizottság 1966-ban el is fogadta és 1968-ban – minden kedvezőtlen külső körülmény ellenére – be is vezették.

Miért rossz, ami jó?

A külső körülmények azonban drámaian alakultak Magyarország számára. A reformot ugyan bevezették Magyarországon, de a Hruscsovot felváltó reformellenes, gyanakvó konzervatív kommunista, Leonid Breznyev főtitkársága alatt a *'60-as évek közepétől a szocialista országokban gyakorlatilag leállították a magyarországihoz hasonló kezdeményezéseket.* Csehszlovákiában, ahol nem adták fel, sőt, politikai szempontból tovább is mentek az elképzelésekkel, az 1968-ban tankok dübörgése szorította vissza az „emberarcú szocializmus” reform-kísérletét. Szovjet parancsra azok az országok is közreműködtek a hadműveletben – mint például Lengyelország és szégyenletesen Magyarország –, akik a gazdaságban maguk is hasonló reformokat készítettek elő... Csehszlovákia ezt követően visszasüllyedt az egy évtizeddel korábbi politikai állapotába, s a lengyelek se mentek tovább. Igaz, a kolhozosításban sem, aminek következtében örökös élelmiszerhiánnyal küszködtek, egészen a rendszerváltásig.

Magyarország egyedül maradt a gazdasági reformjával. *Ebben a helyzetben azonban mégsem döntően a konformizmus határozta meg a kádári politikát, hanem az 1956-os politikai tapasztalatok hatottak.* A Kádár úgy látta, hogy a meghirdetett programok látványos leállítása, a lakosság számára kiismerhetetlen cikcakkok politikailag hátrányosabbak, mint a már megszületett döntések felpuhítása, óvatos revideálása.

A reform tehát megindult, és három területen is lényeges változtatásokat eredményezett:

- 1.) a központi tervezés csökkentése és a vállalati önállóság növelése,
- 2.) a fogyasztói árreformot is magába foglaló árrendszer-változtatás, és
- 3.) a bér- és jövedelemszabályozás módosítása.

Az új gazdasági mechanizmus megváltoztatta az ellenőrzés funkcióit. Míg korábban az ellenőrzés legfontosabb részét a *rengeteg szabály és utasítás aprólékos* betartatása képezte, ezután a vállalatok gazdasági tevékenységének érdemi ellenőrzése került a homloktérbe. Alapvetően azt vizsgálták, hogy a vállalat a *népgazdaság érdekeivel összhangban dolgozott-e az elvárható optimumnak* megfelelően, vagy sem.

A reform figyelembe vette, hogy hazánk nyitott gazdaság, s a külgazdasági kapcsolatokban *realisabb árfolyamok*, árszorozók, devizaszorozók *bevezetéséről döntött.* Természetesen csak a vállalatok, s nem a magánszemélyek számára – ott a konvertibilis devizához jutást szigorú keretgazdálkodás szabályozta. A szocialista valuták tekintetében viszont külön multilaterális egyezmény rendelkezett az átváltási árfolyamokról.

Komoly teljesítmény volt ez a lépés. A magyar árfolyam-politika megváltoztatása látványos *cáfolatát* jelentette a szovjet állításnak, amely szerint *a rubel erősebb valuta, mint a dollár...* A hivatalos aranyparitásos árfolyamok ugyanis 1:0,9 arányt mutattak a rubel javára, a magyar árfolyamok viszont az ún. deviza-kitermelésen alapultak. S mivel a konkrét árösszehasonlítások alapján hamar kiderült, hogy másfélszer annyi magyar forint kellett egy dollár „kitermeléséhez”, mint egy rubeléhez, a keresztárfolyam 1:1,5 arányú volt a dollár javára. Ez azt jelenti, hogy a tőkés piacon nyomottabb árszinten tudtunk értékesíteni, mint a szocialistán. Ezt a kellemetlen összehasonlítást a KGST-ben nagyon sokszor a magyar politikusok szemére vetették, mondván, hogy ez azért van így, mert *túl jó árakat érünk el* exportunkban a szovjet, illetve a szocialista piacon. S ebben még ráadásul volt is valami igazság. Bár inkább az volt a szomorú tény, hogy nagyon rossz árszinteken tudtunk értékesíteni a tőkés piacokon. Exportunk szerkezete azonban a két relációban jelentősen eltért, hiszen míg a konvertibilis piacokon döntően a világpiacon nyomott árú mezőgazdasági termékeinkkel voltunk versenyképesek, addig a KGST-barterekben jelentős feldolgozóipari termékek is gazdát cseréltek. S itt nagyobb tere volt az ügyes tárgyalásnak, mert nehezebb volt a dokumentálhatóság.

A vállalati önállóságnak mindezek következtében nagyon fontos eleme volt a Ft-alapú külgazdasági szabályozás. A vállalat érdekelt volt az árfolyamokon átszámított devizabevételek alakulásában. Mivel egy nyitott gazdaságban csakis a külkereskedelem lehetőségeinek mérlegelésével lehet gazdaságosan termelni, a reform bevezette azt az elvet, hogy akinek forintja van, annak – legalább is a folyó termeléshez – devizája is van. (Ugyanezen az „áron” lehetett beruházási célra is devizát kapni, de a nagyobb fejlesztéseknek előzetesen szerepelniük kellett a népgazdaság terveiben.) *Ennek a ténynek igen komoly következményei voltak az elkövetkezendő évtizedekben.* Ugyanakkor ennek a ténynek sem a közgazdasági szakirodalom, sem a gazdaságtörténet nem szentelt kellő figyelmet. Márpedig a *későbbiekben kialakuló súlyos magyar deviza-eladósodás egyik fontos oka éppen a devizasabályozásban gyökerezett.*³³

A vállalatok ugyanis minden szinten – a vezetés, a munkások és alkalmazottak szintjén – *érdekeltek* voltak a minél nagyobb forintnyereségek elérésében, s így az exportpiacok megszerzésében – ahogy ez piacgazdasági viszonyok között teljesen normális. Piacszerzésre viszont inkább a szocialista kereskedelemben nyílt lehetőség, hiszen a hiánygazdaság–tervgazdaság mindig képes volt felszívni a viszonylag jó minőségű kínálatot. Így – noha a külkereskedelmi tervek elvileg kiegyensúlyozva

készültek – a magyar forgalom folyamatos aktívumot mutatott fel a KGST-relációban, míg a tőkés mérleg – ugyancsak folyamatosan – passzív volt. A viszonylag jó minőséget a KGST-piacon a beépített tőkés importtartalom biztosította. Ezt nevezték a termékek „felkeményítésének”. Mivel azonban a deviza vonatkozásában nem nyitottak teret a piaci mechanizmusnak, nem derült ki, hogy az eredetileg számítottnál egyre többbe került a dollár, amíg a rubeláraknál az érdekelt magyar vállalatok igyekeztek ügyesen tárgyalni. S amikor az olajárrobbanás után szocialista relációjú cserearányaink is drámaian romlani kezdtek, a vállalatok az árak központi szabályozása miatt *forintban* csak kevéssé érezték meg, viszont lehetőséget láttak exportjuk növelésére. Valutapiac híján az aktív–passzív pozíciók szabályozó mechanizmusai kiiktatódtak, a mikroszféra nem érzékelte a makrogazdaság problémáit. *S ez okozta, hogy a jó reformlépés, az érdekeltség növelése, rossz következményekhez vezetett. A reform csak félreform volt, a deviza területére nem terjedt ki.*

Kutyák dala

Az új gazdasági mechanizmus bevezetésének első éveiben, 1968–72 között a hazai és külföldi ellendrukkerek miatt nagyon kellett vigyázni, hogy ne foghassák ránk: a partnerországok érdekei sérülnek a reform következtében. A vezetés igyekezett úgy lavírozni, hogy ne mondhassák azt, a reform kedvezőtlen hatással van a nemzetközi kapcsolatokra, vagy hogy a szocialista elvekkel ellentétes következményeket okoz. Ezért a bérszabályozásnak egyszerre kellett ösztönzően hatnia, de a teljes foglalkoztatottság biztosítását is szolgálnia kellett. Erre volt jó az *átlagbér-szabályozás*, amely módot adott a teljesítményekkel jobban arányban álló bérezésre, ugyanakkor „vatta emberek” alkalmazásával ellensúlyozta a magasabb jövedelmeket. A kapun belüli munkanélküliség intézményesítése természetesen megint csak máig hatóan megtette a maga romboló hatását.

Mindvégig görcsösen figyelt azonban a vezetés arra, hogy a reform és a „szocializmus építése” egybekapcsolódják a lakosság életszínvonalának javulásával. *Az életszínvonal emelkedése rendszeres, de egyenetlen mértékű volt.* Ez motiválta a későbbiekben is az árpolitikát, különösen az energia terén, ami ismét csak fals iránytűt adott a gazdaságnak.

Az árak rendszere továbbra is vegyes volt. A kötött árakat csak lassan szabadították fel. A forgalom 20%-át kitevő alapvető létszükségleti cikkek szigorúan kötött árasok maradtak, míg a divatcikkek, importtermékek, bőrárak szabadáras kategóriába kerültek. Az árrendszer így rugalmasabbá

vált, s ez biztosította a „módosított központi tervezésű gazdaság” keretén belül egy minimális szinten a piaci környezetet.

A reformellenes belső erők azonban azután belső támadást indítottak a követett magyar gazdaságpolitika ellen, hogy a neosztalinista szovjet vonal 1972-ben komoly bírálóban részesítette a magyar pártvezetést. A reformkádereket – élükön Nyers Rezsővel – félreállították, a régi mechanizmus számos elemét – így a *vállalati utasíthatóságot* – visszahozták. Mivel a magyar pártvezetés érzékelte a reformok pozitív hatását, mindenek előtt a kialakult társadalmi békét, nem akart visszatérni a régi módszerekhez, meg akarta őrizni a vállalati érdekeltséget. *Az öszvér megoldás azonban igen káros volt.* A reform szellemében ugyanis azt az elvet szögezték le, hogy lehet utasítani, de nem lehet kárt okozni a vállalatnak. Az utasítónak a vállalati jövedelem-kiesést meg kell térítenie. Ez az első pillanatra szimpatikus hozzáállás egy-kettőre ellentettjébe fordult: *„ha mellérendelem a pénzt, bármire utasíthatok. S még csak nem is kell számolnom vonakodó végrehajtással.”* Ezt a rendszert nevezte a magyar közgazdasági irodalom *indirektn direkt* irányításnak. S mindennek a tetejébe a világgazdaságban drámai változás következett be: a Bretton–Woods-i valutarendszer meg-ingott, és az energiaárak robbanásszerűen megemelkedtek. Ez határozott cezúrát jelentett a magyar gazdaság fejlődésében. Új szakasz kezdődött, amelyet úgy fogalmazhatunk: Út az adósságcsapda felé.

IRODALOM:

Antal László: Tanulmányok a magyar gazdasági mechanizmus működéséről. Pénzügykutató Intézet, 1983/1.

Antalóczy Katalin – Botos Katalin: Lesz-e konvertibilis a forint? A klíringtól a konvertibilitásig. KJK, Bp., 1990.

Ausch Sándor: A KGST együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. KJK, Bp., 1969.

Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Kossuth Kiadó, Bp., 1984.

Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1967.

Ivicz Mihály (a): Az árrendszer, ármechanizmus. Kézirat. MNB, 2003.

Ivicz Mihály (b): A mezőgazdaság új modellje. Kézirat. MNB, 2003.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 2003.

Schlett András (a): Magyarország gazdaságtörténete 1964-től 1966-ig. Kézirat. MNB, 2003.

Schlett András (b): Az „új gazdasági mechanizmus” előkészítése. MNB, Kézirat, 2003.

Szabó Bálint: Az „ötvenes évek”. Elméletek és politika a szocialista építés első időszakában. Kossuth Kiadó, Bp., 1986.

Egy közép-európai kisállam nyomorúsága, avagy hogyan lettünk az elsőkből utolsók*

Az Európai Központi Bank 2006-os éves jelentése bemutatja a 21. századba átlépett közép-kelet-európai országok főbb gazdasági mutatóit. Már-már mazochista elszántság kell ahhoz, hogy magyar polgár az adatokat olvassa. A négy visegrádi ország közül, de a balti államokat is megvizsgálva, Magyarországon a *legkisebb a gazdasági növekedés* (2006-ban 3,9%, míg a többiek 5–12% között szóródik. Ezzel szemben itt a *legnagyobb az államháztartás hiánya*. 2005-ben 7,8 a GDP %-ban mért adat, s a 2006-os konvergenciaprogram szerint ez még nőtt is: 10,1% . Az észtek több mint 2% többletet értek el, s a többiek is csak 2,5–3,4% közötti mínusszal zártak. Jóval kisebbel tehát, mint Magyarország. Mivel a túlköltekezés már jó néhány éve folytatódik, nincs mit csodálkozni azon, hogy az *adósságállomány terén is vezetünk*. Az EKB adatai szerint a 2006-os (konvergenciaprogram szerinti) adat 67,% volt a GDP-hez képest, szemben az észtek 3,4%-ával vagy a csehek 30,6%-ával. Legközelebb hozzánk a lengyelek vannak, de azok is fényévnnyi távolságra: 42% az adósságállományuk a GDP-hez képest. A litvánoké 18,4%, a letteké 12,1%. A szlovákok 33,1%-on állnak.

Ha bő fél évtizeddel ezelőtt, 2001–2002-ben vettünk le a polcról, egy kelet-európai átalakulásról szóló könyvet, tanulmányt, abban Magyarország az éltanulók között szerepelt. Adósságállományunk ugyan akkor sem volt alacsony, de növekedési mutatóink kedvezőek voltak, s számos tekintetben jobb minősítést kaptunk, mint versenytársaink.³⁴ Ezek a munkák rámutattak, hogy Magyarország már a rendszerváltás előtt hozzáfogott bizonyos reformokhoz, s így természetes módon lett a nyugati piaci szereplők első számú partnere, hiszen a többi országban csak sokkal később kezdődtek meg a változások.

Visszapillantás: a rendszerváltás előzményei

Magyarország minden téren a többi gazdaság előtt járt a rendszerváltást megelőzően a reformok és piaci intézmények terén. Olyan átfogó és mély-

*Másodközlés; Megjelent: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata I. évfolyam 1. szám 2008/1.

reható változást, mint amilyen az új gazdasági mechanizmus volt a hatvanas években, a KGST-ben sehol nem vezettek be. Noha a közép-európai országokban, a cseheknél – akkor csehszlovákoknál – és a lengyeleknél voltak hasonló irányba mutató mechanizmusreformok, kétségtelen, hogy e téren Magyarország ment a legmesszebbre. Annyira messzire azonban mégse, hogy a *devizapolitikán és a tulajdon* fogalmán változtatott volna. Ez a két terület sokáig tabu téma maradt. Még a reform során bevezetett ésszerűbb arányú árfolyamok mellett is maradt a kötött devizagazdálkodás, a voluntarista árfolyam-politika, aminek aztán – éppen a többi területen sikeres reformok miatt – katasztrofális következményei lettek. Ide vezethető ugyanis vissza a hatalmas eladósodás eredete, amelynek terheit közvetve máig érezzük a vállalkozásokon. A magángazdálkodási vállalkozások a hatvanas években a háztáji gazdaságok, majd a 80-as években a gmk-k, vgm-k formájában elterjedtek, de fennmaradt az állami tulajdon elsődlegességének elve. Legfeljebb úgy lehetett tömegesen vállalkozni, ha a „kötelező gyakorlatot” is elvégezted, vagyis az állami tulajdonon vagy a szövetkezetben „letudtad” a magad penzumát. Ez dupla műszakot jelentett a társadalom nagy része számára, ami nyilvánvalóan ugyancsak súlyos nyomot hagyott a magyar lakosság egészségi állapotán.

Magyarország azonban csak „fél reformot” *hajtott végre*, s ez ma úgy tűnik, rosszabb helyzetbe hozott bennünket, mintha nem csináltunk volna semmit. Hogy a felemás reform a gondjaink oka, arra már 1989-ben rámutatott a jelen cikk szerzője.³⁵

Ezért, bár Magyarország életszínvonalára némi irigységgel tekintettek a közép-európai országok („a legjobb barakk a lágerben”), s a lengyelek azt mondták, „a Nyugat Délen van”, a Kádár-rendszer nem adta ezt ingyen. Legalább három nagyon súlyos, *speciális problémát* hagyott örökül ránk: a devizaadósságokat, az egészségi állapot súlyos leromlását, s ezzel a társadalombiztosítás átlagosnál nagyobb terheit és a környezetszennyezést, ezen belül a mezőgazdasági nagyüzemek környezetromboló technológiáinak következményeit. Ezekhez a sajátos magyar terhekhez természetesen társultak a szocializmus *általános negatívumai*, a technikai elmaradás és a torz gazdaság szerkezet. Az előző hármat azért emelem ki, mert a magyar helyzetre különösen jellemző volt.

A számlákat a rendszerváltás után nyújtották be. Az 1990-et megelőző évtizedben még tovább lehetett görgetni őket.

Az adósságválságot 1981-ben sikerült menedzselni az IMF-tagság segítségével, igaz, az ára az IMF- megszorításokat kikényszerítő politikája miatt egy évtizedes stagnálás volt. Pontosabban: nem az IMF miatt tettük, hiszen

az alapvető ok maga az eladósodás volt, az IMF „csak” kikényszerítette a visszafogásokat. Senki nem mondta a hitelezőknek, hogy ti is felelősek vagytok, hogy túlhiteleztétek a szuverén adókat.

Ami a lakosság romló egészségi állapotát illeti, a társadalombiztosítás terhei is a rendszerváltás után ugrottak meg. Nemcsak azért, mert a túl-hajszoltsághoz most már az egzisztenciális félelem is társult, fogékonyabbá téve a betegségekre a társadalom tagjait, de azért is, mert a munkanélküliség réme elől sokan a nyugdíjrendszerbe menekültek. Egy-két éven belül fél millió fővel gyarapodott a nyugdíjasok száma, ami súlyosan megterhelte az államháztartást – természetesen a tényleges munkanélküliek körülbelül ekkora aránya mellett, ami szintén jelentős közkiadásokat jelentett. A társadalombiztosítás az összeomló termelés miatt a többi volt szocialista országban is nagy gondot okozott. Közép-Európában kevés országban maradt talpon a nagy ellátó rendszer. Ez a dicséretes magyar tb-menedzsmentnek és a kormányzati válságkezelésnek volt tulajdonítható, de az államháztartás hiánya természetesen tükrözte ennek költségét.

A környezetszennyezés a többi országban is nagy károkat okozott. A cseh ipartelepek lerobbanása például meglehetősen nagy infrastrukturális és rejtett környezeti adósságokat jelzett.³⁶ Nálunk a környezeti károkozásnak egy sajátos formája az ipari károk mellett a nagyüzemi mezőgazdálkodás intenzív műtrágyázási gyakorlata volt. A nagyüzemek szétesésével ez a probléma nagyjából megoldódott – de vele együtt a sikerágazat is megszűnt. (Bár az agrárium még napjainkig nettó devizatermelő ágazat, ami kivételes fontosságot kölcsönöz neki, de a mezőgazdasági termelés részaránya, a foglalkoztatás és kivitel volumene alaposan visszaesett.)

Mindezek következtében a magyar társadalom és gazdaság, bár a többi KGST-országnál felkészültebben lépett be a piacgazdaság szakaszába, hiszen mechanizmus elemeket már átvett tőle – a kétszintű bankrendszer létrejötte, adóreform, közös vállalatokról szóló törvény, a társasági törvény létrehozása, a tőzsde előkészítése – súlyosabb *terheket hozott magával*.³⁷ Ez nem azt jelentette, hogy a lakosság életszínvonala rosszabb lett volna a többiekénél, ellenkezőleg. A hatvanas–hetvenes évekre elért életszínvonalat minden erővel tartani igyekezett a Kádár–Grósz–Németh-kormány. Ha kellett, az eladósodás tovább görgetése árán is. Utóbbi még hangulatjavító intézkedéseket is tett: az utolsó pillanatban – 1989-ben – felszabadította a devizabetéteket. Ki is rohant fél Magyarország Bécsbe, a vágyott nyugati tartós fogyasztási cikkeket beszerezni, elköltve ezzel az országban lévő devizát, külföldön. Annál nehezebb volt aztán elfogadni, hogy a változások nem életszínvonal-emelkedést, hanem visszaesést jelentettek az átmenet során.

Annak, hogy a többi ország reformlépéseinél korábban megkezdjük a piacgazdaságra való áttérést, társadalmi szempontból volt egy súlyos következménye: a nomenklatúra még hamarabb lépéseket tett a hatalmi pozíciók vagyoni pozícióvá alakítására, mint máshol. Ez is komoly társadalmi feszültségek forrása lett a későbbiekben.

A rendszerváltás küszöbén

Valamennyi rendszerváltó országot sokkolta az átalakulás, amelynek jó–rossz statisztikai mérőszáma a termelés visszaesése. Ez Közép-Európa gazdaságaiban alacsonyabb – átlagosan 28% – volt, mint a balti államokban, ahol 43%-ot is elért.³⁸ A többi átalakuló országban több mint felére esett vissza a termelés (54%-os volt a csökkenés.) A mélypontot a közép-európai országok 1992-ben, a balti államok 1994-ben, míg a többiek 1995-ben érték el. A konkrét rendszerváltás különböző időpontokban ment végbe az átalakuló országokban: 1990-ben, 91-ben vagy 92-ben következett be. Többségükben már a változás éve előtt csökkenő volt a gazdasági növekedés trendje. A közép-európai gazdaságok is a ciklus más-más pontján „váltottak”, és különböző fejlettségi szintről indultak. Lengyelország nagyon alacsony szinten állt. Az akkori reform-kommunista kormányzat ekkor már próbálkozott a magyar reforméhoz hasonló mechanizmusok bevezetésével, de végül ezek már kevésnek bizonyultak. A rendszerváltás küszöbére, 1989-re a lengyel vezetés teljességgel elvesztette a kontrollt a fogyasztói árak fölött, az árindex 259,5%-ra szökött fel. Hasonló jelentős áremelkedés a szovjet gazdaságban volt (144%-os fogyasztói árindexszel). Itt a bérkiáramlás ezt nem is kompenzálta, míg a lengyeleknél igen. Így ott nem volt reálbér-csökkenés, viszont jelentős hiányok alakultak ki. A magyar fogyasztói áremelkedés az 1989. évben 18,8% volt.

Valójában a régiót többféle válság terelte a rendszerváltás irányába. A csökkenő kibocsátás, a növekvő hiányok, a bérinfláció, sőt, hiperinfláció, a nagy költségvetési deficitek és a külső eladósodás a leginkább a szovjet gazdaságot sújtotta. Magyarországon elsősorban a gazdaság visszaesése és a külső adósság jelentett problémát.³⁹

A rendszerváltással kapcsolatos radikális változtatások hatására Lengyelország gyors növekedésnek indult. Magyarország, mely a 80-as években átlagosan csupán 1%-os növekedést produkált, a ciklus felső pontján volt, mivel az előző kormányzat jelentős eladósodás árán stimulálta a gazdaságot. Radikális mechanizmusváltásra (sokkterápiára) itt nem volt szükség, ámbar a liberalizációs lépések hatása itt is igen jelentős volt.⁴⁰ A visszaesés mértéke mindenesetre Magyarországon volt a legkisebb – viszont

meglehetősen hosszan elhúzódott a fellendülés beindulása. Majd tíz esztendő kellett ahhoz, hogy magunkat utolérjük, s visszakapaszkodjunk arra a szintre, amelyen már gyakorlatilag egy évtizede stagnáltunk. 1998-ban az 1989 évihez viszonyítva még csak Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia volt magasabb szinten. A lengyelek viszonylag gyorsan utolérték magukat. A Szovjetunió szétesésével és Csehszlovákia felbomlásával 25-re emelkedett rendszerváltó ország közül egyedülként, 100% fölötti szintet érték el a rendszerváltás utáni 8. évben. 1998-ban, vagy a konkrét rendszerváltás után a hatodik évben, a közép-európai országok átlagosan a korábbi teljesítmény 90%-át, a balti államok pedig 70%-át érték el korábbi szintjüknek. (A többi átalakuló ország körülbelül 60%-át.)⁴¹

Értelemszerűen az átállás megterhelte az egyéni háztartásokat és a közösségi költségvetéseket is. Az életszínvonal a becslések szerint kevésbé esett vissza, mint azt a kibocsátási adatok drámai csökkenése sugallná. Ebben nagy szerepet játszik a sűrke és fekete gazdaság léte. Nem csoda, hogy ennek visszaszorítása a későbbiekben egyre nehezebb, hiszen a túlélés eszközét látták benne az emberek, s ez bocsánatos bűné tette a jogszabályok kijátszását.

Az államháztartás már 1989-ben jelentős mínuszokkal küzdött csaknem minden volt KGST-országban. A Szovjetunió hiánya volt arányaiban a legnagyobb, a GDP-hez képest 8,6%. Nem csoda, hogy összeroppant a gazdaság.⁴² A kényszerű katonai verseny meghozta az USA győzelmét versenytársa fölött. A lengyel és a magyar deficit 3% körüli volt. Tragikomikus, hogy a román költségvetés viszont 7,5% többlettel zárt, összefüggésben azzal, hogy Ceausescu minden áron vissza akarta fizetni a külföldi adósságokat. És decemberben a rettegett párt- és államvezetőt, statáriális eljárással végezték ki saját elégedetlen biztonsági emberei.

A rendszerváltás után azonban minden ország államháztartása megérezte, hogy összeomlottak a korábban a KGST-piacra termelő vállalatok. Jelentős munkanélküliség jött létre, s ezek az emberek nem betettek a költségvetés kasszájába pénzt adók formájában, hanem kivettek onnan segélyeket, támogatásokat. Az átmenet utáni visszaesés ezért minden országban megnövelte a deficiteket, s az inflációt is.

Annak függvényében, hogy hogyan igazították ehhez hozzá az árfolyamokat az inflációkülönbségekhez, avagy miként próbálták meg a valuta felül-értékelten tartásával az inflációt fékezni, a fizetési mérlegekben jelentkezett a hatás. A *currency-boardokat*, valutatanácsokat működtető balti országok voltak sikeresek az infláció leszorításában.⁴³ A magyar forint esetében a valuta enyhe felülértékelttsége nem éppen kedvezett az exportnak, az

importnak annál inkább. Az infláció felszökött így is 35%-ra, majd fokozatosan csökkent. Mégis, az első két évben aktív kereskedelmi mérleget értünk el, de ennek oka inkább a gazdaság összehúzódása, a készletek felélése volt, mint a tudatos és jól strukturált exportpolitika.

Ne felejtjük el, nem lehet ezeket az éveket a nyugati közgazdasági szaknyelv segítségével értékelni, mert nagyon sajátos folyamatok mentek végbe a gazdaság akadozó működése közepette. Maga az átállás egy folyamat volt, amelyben új értelmet nyertek a szavak, mint infláció, tőke, árfolyam. Az addig használt kifejezések egy egész más tartalmat takartak. Az infláció állami árszabályozás eredményeként bekövetkező áremelkedést, a tőke csupán állami tulajdonú termelőeszközt, az árfolyam voluntarista módon, az állam által deklarált viszonyt jelentett. Ahhoz, hogy ezek a kifejezések a piacgazdaságban végbemenő folyamatokra utaljanak, amelyek eredményeként az árak és árfolyamok *alakulnak*, a tőke *tulajdonost cserélhet*, s ezzel visszahatnak a gazdaságra, mindenek előtt végbe kellett menjen a *privatizáció*. Amíg nem volt világos, hogy ki lesz a stratégiai döntéseket meghozni képes új tulajdonos, addig nemigen történtek érdemi változások, így aligha lett volna sikeres egy leértékeléssel ösztönző exportpolitika sem, ámbátor az import kordában tartásában segíthetett volna, nyilvánvalóan inflációt gerjesztő árhatás árán.

Nem kérhetünk számon ezért a komplex exportösztönzési politikát a kormányzatokon, hiszen azt se tudták, ki ennek alanya. A privatizáció lassan indult be, s nem volt világos az se, mi a szándéka az esetleges külföldi vevőnek. Lehetett az elsődlegesen a hazai piac megvétele is, ami nem volt ritka jelenség Magyarországon. Arról nem is beszélve, hogy az államkassza amúgy is deficittel küszködött. Az átalakulással megkezdődő beruházások hazánkban, a harmadik–negyedik évben hozták magukkal a fizetési mérleghiányok jelentős növekedését, ami drasztikus leértékeléshez, majd azt követően a csúszó árfolyam-politika bevezetéséhez vezetett. Ez a magyar inflációt újra fellökte a 28% közelébe, de amit majd pénzügypolitika a további években szívós munkával egy számjegyre csökkentett.

A rendszerváltás kikényszerítői közül tábor-szerre fontos szerepet játszott a *külföldi eladósodás*. Ami Magyarországot illeti, szinte *első helyen áll*.

Ha csak az adósság adatokat nézzük, a számok önmagukban keveset mondanak. Nézzük az 1989-es adatokat!

Bruttó külföldi adósság Mrd USA dollár

	1985	1989
Bulgária	4,1	10,7
Csehszlovákia	4,6	7,9
NDK	13,6	33,4
Magyarország	14,0	20,6
Lengyelország	29,3	40,8
Románia	6,6	0,7
Szovjetunió	31,4	58,5

Forrás: A. Ashlund: Building Capitalism, Cambridge University Press 2002, 49.

Azt láthatjuk ezekből a számokból is, amire a költségvetési szufficit kapcsán utaltunk: Románia valóban visszafizette – iszonyú megszorítások árán – külföldi tartozásait. Az is érzékelhető, hogy mindenütt – különösen az NDK-ban – dinamikus az évtized közepéhez képest az adósságnövekedés. Abszolút értékben a Szovjetunió vezetett a külföldi adósságok terén, s Lengyelország volt a második. *Nem mutatja azonban, hogy az egy főre jutó adósságot tekintve Magyarország állt az első helyen.*

Az sem érzékelhető, hogy a külkereskedelmi devizabevételekhez ez az érték mekkora teher. Az exporthoz viszonyított bruttó adósságok mértéke tekintetében ugyan a lengyelek megelőzték minket, náluk volt a legmagasabb az érték, 474%, de a második helyet itt is mi foglaltuk el: a magyar adat 278,9%. A mutató jelzi, hogy a szovjet, sőt még a nagyon alacsony csehszlovák adósság is nagyobb volt, mint az éves export értéke. A nem túl nagy bolgár adósság is az export 200%-a fölött volt. Azaz, az adósságok visszafizethetőségét az exporttal kitermelhető deviza egyre kevésbé tudta garantálni. Jelzik a számok, hogy ahol az adósság kisebb, ott kisebb volt a világgazdaságba való integrálódás mértéke is, azért olyan magas a relatív eladósodás a forgalomhoz képest.

Azt meg végképp nem látjuk a bruttó adósság adataiból, hogy milyen kevés tartalékkal rendelkeztek az egyes gazdaságok. „Az ország, amelyet a legjobban ismerek” – hogy a brüsszeli bizottság biztosainak szófordulatát használjam –, például jó, ha háromnapi importra elegendő devizatartalékkal nézett szembe importfizetési kötelezettségeivel s az aggodalmaskodó hitelezők rohamával.

Magyarország a leghatározottabban a pénzügyi összeomlás küszöbén volt. A választást megnyert erőknek nyilatkozatban kellett biztosítani a

hitelezőket fizetési készségéről, hogy az államcsődöt elkerüljük. Meglehet, hogy ha ekkor az ország felvállalja az adósságok visszafizetésének megtagadását, s az azzal együtt járó sokkal súlyosabb gazdasági visszaesést, kicsikarhatott volna némi adósság-elengedést. Ezt azonban egyetlen felelős kormányzati tényező sem merete vagy akarta megtenni, mivel óriási belpolitikai felfordulást eredményezett volna, s a további finanszírozást is drágította volna. Az indulatok kormányzásának felelősségét ki vállalta volna?

A lengyel kormányzat sikeresebben oldotta meg a kérdést. Az erős lengyel lobby hatására a jelentős amerikai kormányhiteleket elengedte az USA a politikai átállás sikere érdekében. A magyar adósságok azonban értékpapír formában magánkövetelések voltak, ennek letárgyalása igen bonyolult feladatnak tűnt.⁴⁴

A rendszerváltozás gazdaságpolitikájának formálásakor a közös feladat, amellyel az egyes országok egyaránt szembéztek, a *privatizáció* volt. Itt különböző megoldásokat alkalmaztak. A magyar döntést alapvetően befolyásolta az adósság-visszafizetés kényszere. Devizabevételre volt szüksége az országnak, ezért a készpénzes értékesítést választotta, szemben a cseh-szlovákok által követett gyakorlattal, a voucher-es privatizációval. Az utóbbi Magyarországon csak a kárptólási jegyekben öntött valamelyest formát. Mivel alacsony volt a megtakarítás a magyar gazdaságban, a készpénzes vevők nyilván elsősorban külföldről jelenhettek meg, s így devizát hoztak. Más kérdés, hogy a későbbiekben a készpénzes privatizáció ideológiáját kiterjesztették a versenyszférán túl a közjavakra is. Ennek alapvető oka már nem a megöröklött, hanem a rendszerváltozás alatt felhalmozódott adósságok finanszírozási kényszere volt.

A transzformáció első évtizede

A viharos kelet-európai 90-es években kettős feladat volt a régió országai előtt: végrehajtani a transzformációt és csatlakozni Európa szerencsésebb nyugati feléhez.

A két dolog természetesen összefüggött egymással, hiszen a piacgazdaságra való áttérés nélkül a csatlakozás lehetetlen lett volna. Magyarország a csatlakozást teljesen természetesnek tekintette, mondván, hogy a jaltai paktummal mesterségesen lett ez az ország csoport leválasztva Európáról. Élen is járt csatlakozási szándékának kinyilvánításával. A kiutazó delegációt azonban nem fogadták túlzott figyelemmel. Nyugat-Európa az évtized elején elsősorban azzal volt elfoglalva, hogy az egymás közötti gazdasági kapcsolatok elmélyítésével hogyan lehetne versenyképesebb az Egyesült Államokkal, amely katonapolitikai versenytárs nélkül maradv,

elhúzott nyugati partnerei előtt. Míg a világ három centrumából Japán recesszióval küszködött, s lassú ütemben fejlődött az európai közösség is, az USA dinamikusabban növekedett. Nyugat-Európa a maastricht-i szerződést készítette elő, amikor mi már a csatlakozási kérelemmel kopogtattunk az előszobában.

Igazság szerint a kormányzat, de talán a teljes magyar értelmiség hitt abban, hogy a Nyugat valamiképpen honorálni fogja a magyarok hosszú ideje kifejtett erőfeszítését a demokrácia és a piacgazdasági feltételek megvalósításáért. Az 1956-os forradalom, az 1968-as gazdasági reform, a z 1982-es belépés az IMF-be, az 1989-es határnyitás, mind-mind világos üzenetértékű események voltak, amelyek jelezték, hogy a lehetőségek határán belül, amit viszont a nagypolitika rajzolt meg, Magyarország folyamatosan törekedett az Európával és a piacgazdaságokkal való szorosabb kapcsolatokra. Speciális gesztust vártunk 1945-ös és 1956-os cserbenhagyásunk kompenzálására, hiszen világos volt, hogy a „cordon sanitaire-t” önmaga védelméért áldozta be Nyugat-Európa a szovjet nagyhatalmi törekvéseknek. Úgy véltük, hogy még a legbaloldalibb nyugati értelmiségi körök sem érthettek egyet a forradalom vérbefojtásával, s azzal, hogy a „gulyás-kommunizmus” szalonképesse tehet egy diktatúrát. Hamarosan rádöbrent azonban a magyar politikai vezetés, hogy ezekben a várakozásaiban csalódnia kellett. Aki a leginkább „haszonélvezője” volt a magyar magatartásnak, Németország, az újraegyesítés gazdasági és politikai problémáival volt elfoglalva. A külső adósság adatai tanulmányunkban is látható, hogy az NDK nemhogy üres kasszát, de kötelezettségeket hozott hozományba. S ha ehhez hozzá vesszük a szocialista iparosítás eredményeinek megsemmisülését, a kialakuló munkanélküliséget és a kelet-német márka 1:1 arányú átváltásának terheit, érthető, hogy Németország felénk már nem tudta a Marshall-segély donorát eljátszani. A többi gazdaság viszont nem mutatott kiemelkedő érdeklődést, hacsak nem a megnyíló privatizációs és piacszerzési lehetőségekre gondolunk. Mindenesetre a német tőke mellett az osztrák, holland, francia és olasz tőke is számottevő érdeklődést mutatott a magyar befektetési piac iránt. A közösségi programok, Phare és Tempus szerény hozzájárulást jelentettek az óriási feladathoz, a felzárkózáshoz. A „Fehér Könyv” megfogalmazásával világossá tették, hogy melyek az átalakulás feladatai, s hogy azokat nem vihetjük be az EU-ba. E feladatokat a kelet-európai országoknak maguknak kell megoldaniuk, a belépés feltételeként. A remény, hogy rövidesen tagországok lehetünk, elszállt. A határidők kitolódtak. Annál is inkább, mert a maastricht-i követelményrendszernek való megfelelés az átalakulással egyidejűleg rendkívül

nehéznek látszott. Sok esetben közkiadások növelésének kellett volna megelőznie példának okáért a privatizációt – de a merev, IMF által is szorgalmazott költségvetési egyensúlyteremtés szempontjai ezt szinte lehetlenné tették.⁴⁵

Nyugat-Európa ebben az időszakban saját gondjával volt elfoglalva. A mélyítési paradigmát követve, megvalósította a monetáris reformot, s bevezette az eurót. Mivel azt nem tudták mindenkire kiterjeszteni, hiszen voltak kimaradási klauzulával élő országok, a tagjelölteknek már nem akarták megadni ezt a lehetőséget. Így a szigorú inflációs és egyensúlyi követelményeknek való megfelelés került a gazdaságpolitikák középpontjába a kelet-európai országok mindegyikében. Magyarországon még ekkor is voltak bizonyos illúziók, hogy a visegrádi országok viszonylag szűk körét hamarabb felveszik a közösségbe. E mellett számos érv szólt, hiszen a csehek ipari fejlettsége hagyományosan európai volt, ezt még a szocialista évtizedek se tudták teljesen lerombolni, a lengyelek hatalmas piaca feltétlenül vonzó volt, történelmi áldozatai, civil bátorsága pedig méltányossági megfontolásokat vethettek volna fel. S az is tény, hogy ezek az országok a reform éllovasainak számítottak. Ugyanakkor nem lehet elvitatni, hogy a balti országok ugyancsak imponáló eredményeket mutattak fel, azt követően, hogy megszabadultak az orosz birodalom öleléséből. Ugyanakkor igazán összehangolt fellépésre a csatlakozni vágyók között nem került sor. Ki-ki maga próbálkozott ügyeskedni a csatlakozási tárgyalások során. A másik oldal lényegesen egységesebben lépett fel a „szegény rokonokkal” szemben.

Még ekkor is joggal táplált Magyarország reményeket. A számos felmérés, amely a transzformáció sikerét elemezte, csaknem minden esetben Magyarországot hozta ki – a balti észtekkel holtversenyben – az első helyre.⁴⁶

A rendszerváltásról a 25 ország tekintetében a nyugati szakemberek által készített felmérések azt vizsgálták, hogy milyen tényezők voltak fontosak az átalakulás eredményességében.⁴⁷

Megnézték például, hogy milyenek voltak az induló feltételek. Hét változót vettek figyelembe az elemzésnél: a mezőgazdaság aránya a GDP-ben, a természetes erőforrásokkal való ellátottság, a kommunista uralom alatt eltöltött évek, a középiskolába beíratottak aránya, a kereskedelmi függés és a túliparosodottság mértéke, valamint az adott ország fővárosának Düsseldorfhoz, Európa középpontjától való távolsága. Két tényező mutatta az eredményekkel a legszorosabb korrelációt: a kommunizmus alatt eltöltött évek hossza és a középiskolába járók aránya. E két tényező több mint ötven százalékát megmagyarázta a növekedési képességnek.⁴⁸

Nem csoda, ha a visegrádi országok mellett a balti államok mutattak viszonylag jó képet, hiszen ezek az országok is a második világháborút követően kerültek orosz uralom alá. Magyarország e felmérésekben is az élre került.

A posztkommunista országok átalakulásának sikere, 1999 (Aslund, 2002)

	Strukturális reform ¹	Ellenőrzött infláció ²	Privatizáció ³	Növekedés ⁴	Visszaszorított korrupció ⁵	Demokrácia ⁶	Összes pont
Lengyelország	X	X	X	X		X	5
Csehország	X	X	X			X	4
Szlovákia	X	X	X	X		X	5
Magyarország	X	X	X	X	X	X	6
Románia	X		X			X	3
Bulgária	X	X	X			X	4
Észtország	X	X	X	X	X	X	6
Lettország	X	X	X			X	4
Litvánia	X	X	X	X		X	5

„X” értelmezése: ¹Az erre vonatkozóan számított 1999-es index legalább 0,70-e

²40%-kal alacsonyabb az előző évinél

³A vagyonnak legalább 60%-a privát tulajdonban van

⁴Legalább 4% az elmúlt három év átlagában

⁵A Freedom House jelzése szerint

⁶A korrupció kisebb, mint a legrosszabb eredményt a nemzetközi rangsorolásban felmutató nyugat-európai országokban.

A strukturális reformok végrehajtása, az infláció kézben tartása, a végrehajtott privatizáció, a korrupció visszaszorítása és a demokrácia fejlődése terén egyaránt megfelelőnek ítélték Magyarország teljesítményét. Ezt a minősítést Magyarországon kívül csupán Észtország kapta meg.

Figyelemre méltó, hogy a fizetési mérleg és eladósodás problémáival a felmérések nem foglalkoztak. Sőt, számos helyen kiemelik, hogy a térségbe áramló direkt tőke (FDI) leginkább hazánkba érkezett, természetes következményeként annak, hogy a jogi-gazdasági környezet és a munkaerő színvonala itt volt a legmegfelelőbb számukra. No, meg tegyük hozzá, a második kormányzati ciklusban végrehajtott masszív infrastruktúra-privatizáció jelentős tőkebevonást eredményezett.

Külföldi direkt tőke (FDI) beáramlása Közép-Európába Millió dollár

Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Lengyelország	10	117	284	580	542	1132	2768	3077	5129	6471
Csehország	132	513	1004	654	869	2562	1428	1300	2720	5108
Szlovákia	18	82	100	168	250	202	330	161	508	330
Magyarország	331	1459	1471	2339	1146	4453	2275	2173	2036	1944

Forrás: A. Ashlund: Building Capitalism, Cambridge University Press 2002 435.o. alapján

A balti országokba áramló tőke a közép-európainak töredékét se tette ki. A többi átalakuló ország közül csak Oroszországban és Kazahsztánban voltak a magyar gazdasághoz hasonló befektetések az évtized vége felé, pedig az ország-méretük nyilván sokkal nagyobbak. Az is érzékelhető, hogy a nagyobb volumenű privatizációs lehetőségek fogytával a magyarországi tőkebeáramlás elmaradt a lengyel és a cseh adatoktól, hiszen végső soron egy kis belső piacú országról van szó, s az outsourcing céljára is voltak kedvezőbb terepek.

A kereskedelmi reorientáció az évtized végére teljes mértékben megvalósult. Az európai piacnyitásnak is köszönhetően, a kelet-közép-európai országok kereskedelme, s ezen belül exportja legfőképpen a z EU tag-országaiába irányult. Míg ezen országok 1980-ban exportjuk csaknem 27%-át a Szovjetunióba irányították, s a mai rendszerváltó országokba áramlott az export fele, ez az adat 2001-re 5%-ra, illetve 19%-ra csökkent. A kivitel több mint háromnegyede irányul a fejlett országok, döntően az EU piacára.⁴⁹

Magyarország a kereskedelmi átcsatornázás terén is élen járt.

Az EU-ba irányuló export részesedése a kivitelből (Összexport=100%)

Ország	1991	1994	1999	2001
Lengyelország	64,2	69,2	70,0	69,3
Csehország	...	53,4	69,3	68,2
Szlovákia	...	35,0	59,4	59,9
Magyarország	59,9	64,4	76,2	76,4

Forrás: Köves A. idézett mű, 649. o.alapján

Nem csoda, hogy a von Hagen és kutatócsoportja az EU-csatlakozás előtti helyzet vizsgálatokor – melyet a Világgazdasági Fórum részére készített – úgy vélte, hogy Magyarország egyértelműen az élcsoportban van, azon országok között, amelyek a csatlakozás után majd megállják a helyüket az EU versenypiacán. A kérdés megítélésénél vezető üzletemberek véleményét vették alapul. Arra kérték őket, hogy „pontozzák” az EU-országok és a csatlakozni kívánók eddigi és várható teljesítményét, abból a szempontból, hogy hogyan feleltek meg a lisszaboni folyamat számos részfeladatának.

Lászábról pontok

	EU átlag	A legrosszabb négy EU tagállam átlaga	C.F.H.C. átlag	HU1	C7	EE	IIB	LAT	LIT	PO	RO	SK	SI	SV
Információs társadalom	5,42	-1,04	0,91	-1,56	-0,04	0,32	-0,01	-0,70	-0,84	-1,10	1,36	-0,80	-0,21	
Innováció, K + F	5,07	-1,57	-1,27	-1,88	-0,57	-0,79	-0,71	-1,18	-1,21	-1,25	-1,87	1,06	0,63	
Liberalizáció	4,78	-0,77	-1,27	-1,59	-0,77	-0,66	-0,55	-1,17	-1,03	-1,27	-1,92	-1,16	-0,46	
Tegyesítés piac kiépítése	5,17	-0,95	-1,35	-1,71	-1,04	0,94	-0,80	-1,33	-1,08	-1,27	-1,92	-1,23	-0,66	
Állami segítség	4,39	-0,60	-1,19	-1,46	-0,50	-0,34	0,30	-0,81	-0,99	-1,26	-1,90	-1,08	-0,27	
Infrastruktúra	5,70	1,37	-1,35	-1,89	-0,38	-0,38	-0,73	-1,13	1,21	-1,76	-1,92	-1,10	-0,57	
Teljeskörű kommunikáció	5,71	-0,97	-0,94	-1,53	-0,05	0,12	-0,20	-0,87	-0,90	-1,02	-1,46	-0,83	-0,37	
Szolgáltatások, szállítás	5,68	-1,76	-1,77	2,24	-0,72	-0,89	-1,26	-1,38	-1,52	-1,91	-2,38	-1,36	0,67	
Pénzügyi szolgáltatások	5,13	-1,05	-1,25	-1,84	-1,78	-0,24	-0,55	-0,94	-0,90	-1,08	-1,61	-1,27	-0,53	
Vállalkozói környezet	3,80	-1,37	-0,76	-1,46	-0,91	0,28	0,30	-0,53	-0,64	-0,77	-1,44	-1,01	-0,28	
A vállalkozás indulásának feltételei	4,14	-1,87	-0,94	-1,84	-1,06	0,28	-0,31	-0,55	-0,44	-0,66	-1,56	0,97	-0,12	
Szabályozási terhelés	3,46	-0,87	0,58	-1,09	0,83	0,28	-0,28	-0,51	-0,84	-0,88	-1,32	-1,06	-0,44	
Szociális háttér	4,85	-0,91	-1,04	-1,73	0,36	0,36	-0,53	-1,49	-1,27	-1,27	-1,47	-0,32	-0,05	
Fiatalosság terelő lamolás	5,16	1,21	-0,57	-1,43	0,02	-0,30	-0,20	0,97	-0,96	-0,85	-1,03	-0,35	-0,41	
A szociális védelem modernizálása	4,53	-0,61	-1,33	2,03	0,71	-0,43	-0,86	-2,01	-1,57	-1,70	-1,91	-0,28	0,32	
Fenntartású fejlődés	5,51	1,20	-1,43	-2,03	-0,47	0,82	-0,85	-1,13	-1,21	-1,51	-2,00	-1,30	-0,53	
Környezetvédelem	4,93	0,65	-1,16	-1,51	-0,56	-0,57	0,60	-0,94	-1,03	-1,31	-1,59	-0,66	-0,27	
Égőgátló vállalkozás	6,09	-1,75	-1,70	-2,55	-0,38	-1,06	-1,11	-1,33	-1,39	-1,70	-2,41	-1,95	-0,78	

Ez a felmérés abból indult ki, hogy mozgó vadra lövünk. Az EU maga is változik, legalább is változni akar. Az elemzés azt vette alapul, amit a lisszaboni találkozó célul tűzött maga elé: a legversenyképesebb és dinamikusabb tudásbázisú gazdaság lesz 2010-re, több és jobb munkahellyel és nagyobb szociális kohézióval. A Fórum számára készített elemzés megvizsgálta, hol állnak az EU országai a maguk elé tűzött célok tekintetében, s hol helyezkednek el a csatlakozni kívánó országok. Ehhez a Világgazdasági Fórum Globális Versenyképességi Jelentését (Global Competitiveness Report) vették alapul. A vezető üzletemberek válaszaival a kérdőív egyes pontjaira 0–7 közötti minősítéssel kvalifikálták az egyes országokat. Ezeket átlagolva meghatározták, hogy a megfogalmazható lisszaboni célok vonatkozásában mit értek már el a csatlakozó országok. Növekedési potenciál, kutatás-fejlesztés, liberalizáltság, támogatási rendszerek korszerűsége a vállalkozókra nehezedő terhek és akadályok, a pénzügyi közvetítők fejlettsége, a szociális kohézió és a fenntartható fejlődés, az ökológia szempontjai mind-mind „pontozásra” kerültek. Ha megnézzük a táblázatot, látható, hogy a kelet-közép-európai országok átlaga minden tekintetben alatta marad az EU átlagának, de számos tekintetben fölötte van a legrosszabbul teljesítő EU-tagállamoknak. A „legjobban teljesítő” közép-európaiak, így az észtek, magyarok, szlovének és a csehek szinte mindenben az EU sereghajtói fölött vannak, sőt néhány ponton elérik az EU-átlagot.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a csatlakozás utáni versenyképesség ezen országokban várhatóan nem a legrosszabb lesz. Nem megnyugtató azonban a felmérés szerint, hogy Lengyelország minden tekintetben lemarad az EU legrosszabbul teljesítő országai mögött is, s egy csoportba kerül Romániával és Bulgáriával, akiket még nem soroltak az első körbe. Ez az ország a jelen körben csatlakozni vágyók legnagyobbika.

Paradigmaváltás az EU-ban

Időközben jelentős változások következtek be az EU magatartásában. Miért? Alapvetően a világgazdasági környezetben végbement további drámai változások miatt.

A viharos kilencvenes évek, amelyek a kétpólusú világrendszer megszűnését eredményezték, s amelyek visszavezették a volt szocialista országokat a piacgazdasági intézményi keretek közé, távol-keleten is robbanásszerű fejleményeket hoztak. A „kis tigrisek” fejlődésére már a rendszerváltozás előtt ráirányult a figyelem, de a kínai és indiai gazdaság igazán csak ekkor kezdett el megindulni a határozottabb fejlődés és világpiacon integrálódás útján. Kína egy olyan térséget jelentett, amelyben a demokrácia nehézségei

kevésbé jelentkeznek. Az egypártrendszer fennmaradása, párosulva a piacgazdaság mozgásba lendülésével olyan komoly versenyt támasztott a világpiacon a fejlett országok számára, hogy nem látszott elegendőnek a helyálláshoz az integráció eddigi hatékonyságnövelő hatása. Kína rendkívül gyors gazdasági növekedése mellett, a vezető pozícióban maradt Egyesült Államok is folyamatosan nagyobb dinamikát volt képes fenntartani, mint az EU. *Európa tehát kettős szorításba került.*⁵⁰

Az euró bevezetése ily módon, bár sikertörténet volt, de átütő javulást az EU nemzetközi versenyképességében nem hozott. Érzékelve ezt, az Unió vezetése megfogalmazta a lisszaboni stratégiát, amely a nemzeti gazdaságvezetések serkenteni kívánta a kompetenciájukba tartozó területeken nagyobb erőfeszítésekre, a termelékenység emelése, a gazdasági aktivitás növelése, az innováció és a tudásalapú társadalom előmozdítása irányába. Emellett fontos döntést hozott meg: elhatározta, hogy a jelentkező országokat *egy csapatban* beveszi az EU sáncai mögé.

Az EU paradigmát váltott: a mélyítés helyett a bővítést helyezte előtérbe. Azzal, hogy 25-re, majd 27-re növelte tagjainak számát, megkönnyítette vállalatainak, befektetőinek e piacokra való behatolást, amelyben már az előző évtizedben is serénykedett. A nemzetközi befektetők soraiban Magyarországon éppúgy, mint a többi közép-európai országban, az EU 15-ök jártak az élen. Így azonban számos további harmonizációs lépés segíti, hogy az új tagországokban megtelepedett vállalkozások fejlesszék tevékenységüket, s mivel ezen országokban a reál-konvergencia terén még nincs túl nagy előrelépés, a bérköltségek jócskán elmaradnak a 15-ökben tapasztaltaktól, szép profitok realizálhatók. E profitok már a könyvelésben is javítják a holdingok mutatóit, de mivel azokat egy idő után hazautalják az anyavállalathoz, illetve annak tulajdonosaihoz, valójában a volt országok számára jelentenek komoly pótlólagos jövedelmet. A bővítéssel tehát a volt 15-ök *valóban új hatékonysági többletekhez jutottak, érdemes volt paradigmát váltaniuk.*

Mindezzel nem azt állítjuk, hogy nem volt célszerű lépés az EU kibővítése. Azt azonban mindenképpen le kell szögezni, hogy más elvek alapján valósult meg, mint a korábbi bővítési hullámok. A Közös Piac létrejöttékor cél volt, hogy lehetőleg minél közelebbi fejlettségi szintű országok kapcsolódjanak egymáshoz. Így lehet a legkönnyebben integrálódni egymáshoz. A későbbi bővüléseknél hosszú, adott esetben több évtizedes felkészülési időszak előzte meg a csatlakozást, s a kohéziós alapok valóban komoly segítséget jelentettek a felzárkózó országoknak. Ami az agrárintegrációt illeti, először fordul elő, hogy a csatlakozók markánsan kevesebb támogatást kapnak, mint a már bent lévő országok.

Vagyis egyértelműen hátrányos helyzetben van a többi mezőgazdasági vállalkozóhoz képest az új tagok gazdatársadalma. Lehet, hogy így is megéri nekik, hiszen a semminél az egynegyed is több. Mindenesetre az EU különbséget tesz adott szektorban vállalkozó és vállalkozó között, ami aligha egyezik meg korábbi elveivel. Mindenesetre, jól látható, hogy a csatlakozó országok nagy erőfeszítéseket tesznek a felzárkózásra. A növekedési ütem Magyarországon is a kétszerese volt a csatlakozás előtt az akkori EU-tagországokénak. Így is harminc év kellett volna ahhoz, hogy utolérje őket.

A harmadik évezred elején

Az átalakulás és az EU-hoz való csatlakozás kettős feladatát a közép-európai országok nagy erőfeszítéssel teljesítették. Hogy beváltotta-e a folyamat minden reményüket, aligha mondhatjuk.

Az EBRD a Világbankkal 2007-ben felmérést készített közösen az átalakuló országok önértékeléséről: hogyan látják ők maguk az átalakulás eredményességét. Igaz, ez szélesebb körű volt, hiszen a dél-keleti régió átalakuló országait, sőt, az EU csatlakozásra váró Törökországot is magában foglalta. Ez az átlagolás meglehetősen torzító. Mégis, érdekes, hogy mit mutatnak a felmérések. A megkérdezettek többsége inkább elégedett, mint elégedetlen volt a változásokkal. Arra a kérdésre, hogy háztartásában jobban élnek-e, mint 1989-ben, többen választották azt, hogy nem, mint ahányan igennel szavaztak. Legtöbb háztartás relatív visszaesést tapasztalt az eltelt 17 évben vagyoni helyzetében. Viszont arra a kérdésre, hogy mindent egybevetve, mégis jobbnak érzi-e az életét, vagy sem, több mint a fele válaszolt igennel. Támogatják többségükben a piacgazdaságot, de igen sok az ellenzője is! Különösen az idősebbek és a szegényebb rétegek nem piachívők. Értelemszerűen ott nagyobb a demokrácia támogatottsága, ahol nagyobb a középosztály. Bár Magyarországon 5–10 százalékponttal kisebb a középosztály aránya, mint pl. Csehországban vagy Szlovéniában, a demokrácia melletti kiállás körülbelül azonos mértékű; s így van ez a lengyeleknél is. Az önfoglalkoztatók és a magasabb képzettségűek boldogulnak az új rendszerben, s a felmérés szerint támogatják a piaci mechanizmust, de sokan panaszkodnak a tartós munkanélküliség nyomasztó hatására. A megkérdezettek többsége szükségesnek tartja, hogy az állam beruházzon az egészségügybe és az oktatásba. Egyrészt, mivel érzik a humántőke jelentőségét a munkaerőpiacon, másrészt, mivel ezek a kiadások egyre drágábbak a háztartások számára. A jobb közszolgáltatásokat is határozottan igénylik, ez nagyobb reformtámogatást élvezne. A jövőt tekintve, a polgárok reménykednek abban, hogy gyermekeik élete jobb lesz a jövőben – tehát érdemes volt „megcsinálni” a rendszerváltást.

Ami a csatlakozást illeti, 2007. október elsején tartották a közép- és kelet-délkelet európai országok második gazdasági konferenciáját Frankfurtban. Ezen az összejövetelen Jürgen Stark, (aki egyébként a „paradigma-váltás” megfogalmazója) az alábbiakat fejtette ki: Európa ezen részén szinte semmi nem úgy működik, mint a könyvek szerint várnánk.⁵¹ Még azokat az empirikus megfigyeléseket sem támasztják alá az adatok, amiket a felzárkózó országokban megfigyelhetünk. Az elmélet például nem szól arról, hogy az árfolyamrendszer megválasztásának lenne hatása a gazdaság teljesítményére. Márpedig a balti és a közép-európai országok egybevetése alapján az tűnik ki, hogy, igenis, van! Sokkal dinamikusabb a valutájukat az euróhoz kötő balti országokban a növekedés, sikeresebb az egy főre jutó GDP-ben a felzárkózás, bár kétségtelen, hogy mélyebbről indultak. Az empirikus tapasztalatok meg eddig egyenesen azt mutatták, hogy a fix árfolyamot alkalmazó országok gazdasága éppen hogy visszaesik, de láttuk, a balti országokban az ellenkezője következett be! Ugyanakkor tény, hogy nagy a fizetésimérleg-hiányuk, és az infláció is jóval magasabb, mint a flexibilisebb árfolyamokat alkalmazó országokban: másfélszerese annak! Pedig az empirikus tapasztalatok szerint a fix árfolyamok esetében általában alacsonyabb az infláció, mintegy eszköz az árfolyam arra, hogy a partnerrégió vagy ország árstabilitását „importálják”. Most azonban nem így alakult.

Ami azt illeti, a fizetésimérleg-hiányok és a beáramló külföldi tőke legalább összhangban van az elmélettel. Csak éppen az a furcsa, hogy az ázsiai országok meg nagy tőkeexportőrök! Nem is világos az eurózóna pénzügypolitikusai számára, hogy miért használják a külső finanszírozást a belső fogyasztás bővítésére a balti országok?

Reál-GDP növekedés
(éves százalékos változások)

	2003	2004	2005	2006
Közép-Európai országok				
Cseh Köztársaság	3,6	4,2	6,1	6,1
Lengyelország	3,8	5,3	3,5	5,8
Szlovákia	4,2	5,4	6,0	8,3
Magyarország	4,1	4,9	4,2	3,9
 Balti országok				
Észtország	7,1	8,1	10,5	11,4
Lettország	7,2	8,7	10,6	11,9
Litvánia	10,3	7,3	7,6	7,5

Forrás: EKB Éves jelentés, 2006.

Források: Európai Bizottság (2004–2005-re) 2006–2007-es aktualizált konvergenciaprogramok (2006-ra) és az EKB számításai.

Megjegyzés: Az adatok a túlzott hiány esetén követendő eljárás definícióján alapulnak. A költségvetési egyenlegekben (a Bizottság adatai) nem szerepel az UMTS-licenck eladásából származó bevétel. Dánia, Lengyelország és Svédország esetében az adatok a második pillérbeli nyugdíjalapokat is magukba foglalják. Ezeknek az alapoknak az egyenlegjavító becsült hatása a következő: Dánia a GDP 1%-a, Lengyelország a GDP 2%-a, Svédország a GDP 1,1%-a. A konvergenciaprogram legutolsó aktualizálásának és a Bizottság 2006. őszi előrejelzéseinek megfelelően a Magyarországra vonatkozó adatok a második pillérbeli nyugdíjalapokat már nem tartalmazzák.

ország	Fiskális pozíciók (a GDP százalékában)			
	Államháztartás többlete (+) hiánya (-)			A konvergencia program adatai 2006-ra
	2003	2004	2005	
Cseh Köztársaság	-6,6	-2,9	-3,7	-3,5
Dánia	1,1	2,7	4,9	4,1
Észtország	1,9	2,3	2,3	2,6
Ciprus	-6,3	-4,4	-2,3	-1,9
Lettország	-1,2	-1,0	0,0	-0,4
Litvánia	-1,3	-1,5	-0,5	-1,2
Magyarország	-7,2	-6,7	-7,8	-10,1
Málta	-10,0	-5,0	-3,4	-2,6
Lengyelország	-4,7	-3,9	-2,5	-1,9
Szlovénia	-2,8	-2,3	-1,4	-1,6
Szlovákia	-3,7	-3,0	-3,1	-3,7
Svédország	0,1	1,8	3,0	3,0
Egyesült Királyság	-3,3	-3,2	-3,3	-2,8
EU-10 ¹	-5,1	-3,8	-3,4	-3,4
EU-13 ²	-3,0	-2,3	-2,0	-1,9
Euroövezet	-3,1	-2,8	-2,4	-1,9

1 Az EU-10 aggregátum az EU-hoz 2004. május 1-jén csatlakozó tíz ország adatait foglalja magában

2 Az EU-13 aggregátum a 2006. decemberrel végződő időszakban az Euro-övezeten kívül eső 13 EU-tagország adatait foglalja magában.

Államháztartás bruttó adóssága				
Ország	2003	2004	2005	A konvergencia program adatai 2006-ra
Cseh Köztársaság	30,1	30,7	30,4	30,6
Dánia	44,4	42,6	35,9	28,6
Észtország	5,7	5,2	4,5	3,7
Ciprus	69,1	70,3	69,2	64,7
Lettország	14,4	14,5	12,1	10,7
Litvánia	21,2	19,4	18,7	18,4
Magyarország	58,0	59,4	61,7	67,5
Málta	70,2	74,9	74,2	68,3
Lengyelország	43,9	41,8	42,0	42,0
Szlovénia	28,5	28,7	28,0	28,5
Szlovákia	42,7	41,6	34,5	33,1
Svédország	51,8	50,5	50,4	46,5
Egyesült Királyság	38,9	40,4	42,4	43,7
EU-10¹	41,6	41,0	40,7	41,2
EU-13²	41,1	41,8	42,4	42,7
Euroövezet	69,3	69,8	70,8	69,6

1 Az EU-10 aggregátum az EU-hoz 2004. május 1-jén csatlakozó tíz ország adatait foglalja magában

2 Az EU-13 aggregátum a 2006. decemberrel végződő időszakban az Euro-övezeten kívül eső 13 EU-tagország adatait foglalja magában.

		Fizetési mérleg – világotartott tételek (a GDP százalékában)											
		Nettó követlen külföldi befizetések K					Nettó portfólióbefizetések						
		2003	2004	2005	2006 ¹	2003	2004	2005	2006 ¹	2003	2004	2005	2006 ¹
<i>Közép-Európai országok</i>													
Cseh Köztársaság		-6,2	6,5	-1,9	-4,5	2,1	3,7	8,2	3,8	-1,4	2,1	-2,4	-2,2
Lengyelország		-2,1	-3,8	-1,4	-1,4	2,0	4,7	2,1	3,1	1,1	3,7	4,1	-0,8
Szlovákia		-0,5	-3,3	-8,6	-7,9	2,2	3,3	3,7	6,7	-1,7	2,1	-2,1	2,9
Magyarország		-8,0	-8,1	-5,9	-5,6	0,6	3,3	4,7	6,2	3,5	6,7	4,0	2,9
<i>Balti országok</i>													
Észtország		-11,1	-11,7	-9,5	-10,2	8,1	6,0	16,8	1,5	1,8	6,2	-15,8	-7,8
Lettország		-7,5	-11,9	-11,2	-19,7	2,3	3,9	3,7	5,8	-2,0	1,7	-0,7	0,0
Litvánia		-6,4	-6,4	-5,9	-10,4	0,8	2,3	2,7	4,8	1,5	0,9	-1,0	-0,9

¹ A 2006-ra az Észtország, Málta, Svédország és az Egyesült Királyság K irélyságra vonatkozó adatak még megpedves fázisban jellemez 2006. III. negyedéig, mivel emlí későbbi adatok egyelőre nem állnak rendelkezésre

Kicsit csodálkozva áll a kelet-közép-európai polgár ezen értetlenkedés előtt. Hát nem értik meg a Lajtán túl, mekkora elmaradást szeretne behozni ez a régió?! Úgy tűnik, mintha nem is hallottak volna a hiánygazdaság fogalmáról. Mintha a szovjeturalom alatt töltött múltat végképp el lehetne törölni. Bizony nem megy az olyan gyorsan. A kelet-európai emberek is szeretnék kicsit közelebb jutni ahhoz a fogyasztási szinthez, amit szerencsésebb sorstársaik nyugaton elértek.

Különösen érthetőek a nagy deficitek, ha meggondoljuk, hogy azok éppen a hazai keresletet kihasználó direkt tőkeberuházások eredményei. Hiszen a nyugati befektetők „piacot venni” jöttek be többnyire a csatlakozó országokba, nem önmaguknak versenyt támasztani. A befektetésekből tehát nem lesznek export-kapacitások, az e célra importált gépek, berendezések a hazai piacra fognak termelni. A kiáramló jövedelmeken pedig a lakosság kétségtelenül vásárolni fog import javakat is, hiszen már oly régen vágyik rá. De nem csak az FDI, a hazai befektetők is importigényesek. A növekedés gyorsítása elengedhetetlenül import többlettel jár, hacsak a lakosság nem kezd radikális takarékosági akciókba. Gond csak ott van, ahol már nem nagyon lehet emelni az ország külső eladósodását, a finanszírozás rendkívüli megdrágulása nélkül.

Elsőkből az utolsók

Ha megnézzük a táblázatokat, magyarázatot találhatunk arra, miért került Magyarország az ezredfordulón még előkelő első helyéről alig több mint fél évtized alatt az utolsók közé a volt szocialista csatlakozó országok közül. Alaposan lemaradtunk a GDP növekedésében, vezetünk az államháztartási hiányban, államadósságunk az euró-övezet gazdaságainak szintje körül van, messze a kelet-európai többi ország adósságértéke fölött. Ezen országokban a deficit – ha kialakul is – elviselhető, hisz még jócskán van tere az adósságnövekedésnek. A gazdaságok felpörgésének ez nem, legfeljebb a külső adósság szint emelkedése szab majd gátat. A folyó fizetési mérleg Magyarországon ugyancsak kedvezőtlen, ha nem is annyira, mint a balti régióban. Az infláció, amit az előző években sikeresen a maastrichti határ közelébe sikerült levinni, viszont meglódult 2006–2007-ben, (A defláció se volt fenéig tejfel, mert egyrészt viszonylag magas kamatszintet követelt, másrészt meg jelentős részben a beözönlő, s a hazai termelést gyakran ellehetetlenítő, olcsó távol-keleti vagy csatlakozó országbeli importnak volt köszönhető.)

A magyar államháztartási hiányoknak három fontos oka van:

- az adósságok magas kamatszolgálata,
- az elhibázott kormányzati intézkedések,
- a társadalombiztosítás hiányai.

Utóbbira átmeneti mentességet kaptunk, nem kell még számításba venni a konvergencia kritériumoknál. De a mentesség rövidesen lejár, s egyébként is csak kozmetikázza a tény, hogy a tökefedezeti rendszerre való átállás ára a költségvetés hiányának növekedése. A viszonylag rövid időre adott mentesség semmiképp nem lesz elegendő arra, hogy az ország gazdasága ezt elsődleges egyenlegtöbbletekkel igazdálkodja. Az kellene ehhez, hogy a bevételek növekedjenek, avagy a kiadásokat lefaragják. A bevételek növekedéséhez a gazdaság felpörgetésére lenne szükség – ennek azonban gátat szab a magas államadósság, amelynek ráadásul a nagy része külföldi forrásból finanszírozott. Marad a lefaragás.

Bízhatnak is az utóbbira keményen a nyugati szakértők. Megjelennek vezető nyugati újságokban cikkek, hogy a magyar miniszterelnök jót csinál, bár *nem jól* csinálja azt. A „jót” fogalmán azt értik, hogy a költségvetési kiadások csökkentése a helyes út.

A Nyugat azonban nem hajlandó tudomást venni arról, hogy ugyanaz a folyamat nálunk más feltételek mellett megy végbe. Európa is küzd a jóléti állam túlzott vállalásaival, a társadalombiztosítás hiányaival. Náluk a politikai kihívás a viszonylag magas életszínvonalból való visszalépés. Kelet-Európában azonban halmozódnak a hátrányok. Találón adta egyik elemzése címének a nyugat-európai szerző azt, hogy „From red to gray”, azaz Vörösből szürkébe. A kelet-európai országok esetében ugyanis a szocialista rendszerből egy olyan piaci rendszerbe kell átváltani, amelyben a népesség jelentősen öregszik, s így a társadalombiztosítás terhei egyre nőnek. A szocialista múltból örökölt alacsony fejlettségi szint és szerény életszínvonal *mellett* kell visszavágni a társadalombiztosítás nyugdíjait, az egészségügyi, oktatási és infrastrukturális kiadásokat. Ha a korábban közköltségből finanszírozott szolgáltatásokért a jövőben fizetni kell, az rendkívüli terheket zúdít a csatlakozó országok polgáira. Nyugat-európai béreknél, jövedelmeknél lényegesen alacsonyabb szintről kell még tovább visszalépni.

Valószínű, hogy ha az EBRD megismétli egy-két éven belül az elégedettségi felmérését, Magyarország sokkal negatívabb válaszokat ad majd, mint amilyet a fentiekben láttuk.

Mind világosabbá válik, hogy Magyarország az évek során eltékozolta a korán kezdett rendszerváltozásból származó előnyeit. Magával hozta viszont a kádári hagyatékot: a felhalmozódott *adósságállományt*. Pontosabban, azt a *tőkehiányt*, amit ezen adósságok visszafizetése eredményezett a magyar gazdaságban. Mivel a politikus réteg nem tudta/merte közölni a társadalommal, hogy ami történik, az ennek az örökségnek a következmé-

nye, nem nézett szembe időben a szükségszerű megszorításokkal, hanem a jóléti rendszerváltás illúzióját kergetve, további szavazatszerző osztogatósaival és helyzeti előnyei kihasználásával még további terheket rótt az államkasszára, de az eladósodás révén, végső soron a jövő állampolgárai számlájára. Ez az út zsákutca. Hogy hogyan lehet belőle kihátrálni, azt csak egy nagyon átgondolt, hosszú távra tervező társadalompolitika segíthet felrajzolni. Igen valószínűtlen, hogy ennek módszerül a neoliberais megoldások alkalmazhatóak lesznek.

IRODALOM

- Ashlund, A: *Building Capitalism*, Cambridge University Press, 2002.
- Berend T. Iván: *Terelőúton*. Vince Kiadó, Bp., 1999
- Botos K.: Európa kettős szorításban. In: *A lisszaboni folyamat és Magyarország* (szerk.: Farkas Beáta), Jatepressz, Szeged, 2007.
- Botos, K.: Foreign economic relations: Hungary and international capital markets. In: *R. Clark: Hungary the second decade of economic reform*. Longman, 1989.
- Botos K.: A transzformáció korszaka Kelet-Közép-Európában. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára. PPKE JAK, Bp., 2004.
- Botos, K.: Burden of the past and challenges for the future. *Heller Farkas Füzetek*, 2005/1.
- EKB Éves jelentés, 2006.
- Fisher és Sahay: *The Transition Economies After Ten Years*. 2001. In: Orłowski, pp. 3–48.
- von Hagen et al.: *Central and Eastern Europe: Economic Developments, Reforms, and Geography*. Bonn, 2002. (Manuscript)
- Gulyás L.: *Két régió – Vajdaság és Felvidék – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. Bp., 2005.
- Jürgen Stark: *Fast but sustainable? Challenges and policy options for the catching-up process of central and eastern European countries*. http://www.ecb.int/press/key/date/2007/html/_1.en.html
- Köves A.: *A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. Közgazdasági Szemle*, L. évf. 2003. július–augusztus.
- L. T. Orłowski: *Transition and Growth in Post-Communism Countries* Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001.
- Rabár F.: *A kötéltáncos magányossága*. Osiris, Bp., 2002.
- Tosovszky, 2000. (Ten years on. Some lessons from the transition. Per Jacobson Lecture, Prague, Czech Republic, September; manuscript)

„Felszáll a nagy madár...”
A kapitalizmus újjászületése – két évtized távlatából

Mottó: „Mi a szocializmus? A kapitalizmusból
a kapitalizmusba vezető leghosszabb út”.

A fönix, amely hamvaiból újraéled. A szocializmus kitérő a magántulajdonon alapuló társadalom fejlődésében. A kommunizmus kísértete, amely végigsöpört – Marx jóslatának megfelelően – Európán, majd az egész világon, megpróbálta kiiktatni ezt a sok évezredes intézményt. Gyakran úgy kísérelte meg eltüntetni, hogy kiirtotta az ott élő embereket is, akik még tudták, hogy mi az: saját ház, saját föld, saját ló, saját műhely. A Pol-Pot rezsim csak szélsőséges megtestesülése volt ennek a terrorisztikus módszernek. De nem kevésbé volt döbbenetes a szovjet parasztirtás, milliók éhhalálra ítéltése Ukrajnában és a Gulagok rendszere. A nagy szovjet géniuszok hazai kisöccsei az államosítás, az erőszakos tsz-esítés, a kitelepítések hol jogilag szentesített, hol teljesen törvénytelen eszközeivel valósították meg ugyanezt. A kommunizmus legfontosabb intézkedése az elmék birtokba vétele, a szorgalmas agymosás volt. Nem vitatható: a még el nem pocskolt vagyonból egyes társadalmi rétegek számára felemelkedésnek ítéltető anyagi körülmények megteremtésére is sor került. Azok a legszegényebb társadalmi rétegekből származó polgárok, akik a szocializmus beköszönésével kerültek komfortos lakásba és felsőfokú oktatásba, tántoríthatatlan hívei lettek a rendszernek. Még bukása után is a szocialista névvel eltakart kapitalisták hívei, magáért a „szocialista” jelzőért, amelyhez számukra e pozitív élmény tapad.

A nyugati társadalom is kacérkodott a szocialista eszméssel. Noha Európa szerencsésebbik fele sose jutott el a szovjet befolyási övezetben követett módszerek és mértékek szintjére, azért ott is voltak számottevő államosítások, amelyeket majd a „Thacherizmus” ad újra magánkézbe. Mindenesetre megerősíthette magát a hazai szocialista társadalom, hogy egy világméretű folyamat része csupán.

A visszarendeződés is világméretű folyamat lett. A Washingtoni Konszenzus, amely liberalizációt, deregulációt és privatizációt hozott magával. A visszaút a magántulajdonhoz, s az állam szerepének csökkentése. Ennek leglátványosabb folyamata Közép-Kelet-Európában ment végbe, de hosszú távon legalább ilyen nagy jelentőségű az ázsiai rendszerváltozás is. Ha nem nagyobb!

A kapitalizmus főnixként újjászületett Kelet-Európában is. A tüzzel-vassal irtott magántulajdon ismét a gazdálkodás alapjává vált. Meglehetősen furcsa módon, azok lettek legnagyobb apostolaivá, akik korábban a legvadabbul üldözték.

Ebbe a nagy átalakulásba simult bele a magyar rendszerváltozás. Sok vita volt és van még ma is arról, hogy rendszerváltásról vagy rendszerváltozásról volt-e szó 1990-ben. Ennek oka, hogy a folyamat lényegét másban látják. Sokan tagadják a rendszerváltás kifejezést, mondván, hogy arra – politikai értelemben – egyáltalán nem került sor. Ma is azok a hatalmon lévők, akik a kommunista időkben, legalább is a leszármazottaik. A gazdasági és politikai elit lényegében helyén maradt, *s a társadalomban nem történt meg egy újabb átrendeződés*. Akit kiebrudaltak 1945 után a hatalomból, az ma se került tartósan vissza, s aki rosszul élt a XX. században, az ma se él jól. Hiába tértünk át a diktatúrából a demokráciába.

Pedig rendszerváltás mégiscsak volt, ha ezen azt értjük, hogy visszatértünk a szocializmusból a kapitalizmusba. Kétségekívül, a változások nem jelentettek társadalmi forradalmat. Nem változott meg a „fönt” és a „lent”, nem cserélődött fel a hatalomban lévők és a kiszolgáltatottak helyzete. Sőt ellenkezőleg, éppen a változások garantálták a rendszerváltó elit hatalmon maradását. Még ha átmenetileg mások kerültek is kormányra. Ez csak rövid intermezzónak bizonyult.

Rendszerváltó elit pedig maga a rendszerváltás előtt hatalmon lévő nomenklatura volt. Ellenzéki rendszerváltókról Magyarországon alig lehetett beszélni, bármilyen szentségtörésnek tűnik is ez a megfogalmazás. Messze nem volt szó nálunk olyan markáns politikai mozgalmakról, mint például Lengyelországban. Néhány furcsa gondolatig eljutó, a szocializmus „pártokráciája” ellen tiltakozó esélytelen fiatal – mai liberális politikus –, aki a lázadást sokszor az ultrabaloldalról kezdte, „képviselte” az ellenzékét. Néhány értelmiségi aláírt tiltakozó nyilatkozatokat. Néhány bátor egyházi embert – fiatalokkal való foglalkozás miatt – börtönbe zártak. A társadalom (és benne az értelmiség döntő többsége is) többé-kevésbé jóllakotva és/vagy megfélemlítve hallgatott. A jobbak csak titokban őrizték eszméiket: „Ha másképp nem, hát legbelül: hazádnak rendületlenül” (Utassy József). Néhányan megpróbálták emberarcúvá formálni a „kis mézeskalács-szív hazát” (Váci Mihály), a diktatúrát, mert magában a szocialista eszmében hittek. Megint mások merész költői eszközökkel érzékeltették a fennálló rendszer elutasítását: „A holtakat el kell temet-NI” (Nagy Gáspár). *Szervezett politikai ellenzékéről azonban nem beszélhetünk*. E sorok szerzője a monori találkozó egyik résztvevőjével beszélgetett, aki a találkozót követő

hetekben borzongva mondta el, hogy majdnem kizárták ezért a Pártból... Vagyis a maga részéről a Párt tagja kívánt maradni, egyértelműen belülről kívánta volna reformálni a rendszert. Néhányan a reformkommunisták közül, akiket valóban „kizárt a Párt” (pl. Bíró Zoltán), a rendszerváltás küszöbén az 1988 után szinte a semmiből újjáéledt politikai csoportosulások egyikében találta magát. A jogi lehetőség megnyílásával ugyanis egymás után keletkeztek civil szervezetek és pártok. Aligha lehet azonban vitatni, hogy az érdemi rendszerváltozást, a kapitalizmus felé visszavezető intézményi reformokat, amelyek nélkül elképzelhetetlen a magántulajdonon alapuló gazdálkodás, maguk *a reformkommunisták kezdeményezték. Jóval a „hivatalos” politikai rendszerváltozás előtt.*

Nyugodt szívvel írom le ezeket a sorokat, mert magam sose tartoztam ehhez a csoporthoz. Hosszú ideig takaréklángon tartott a szocialista hatalom. Szakmai előmenetelemet és rövid politikai pályafutásomat is a rendszerváltozás győzelmének köszönhettem. Ugyanakkor meglehetősen közelről láttam a rendszerváltás előtti szakmai-politikai elit kétségtelenül ellenzéki – reformkommunista támogatással működő – műhelyeit. Kollegiális kapcsolatban, egyes ellenzéki gondolkodókkal kimondottan baráti viszonyban voltam. Így a tanú hitelességével állíthatom, hogy a rendszerváltozáshoz vezető folyamatok *lényeges mozgatórugói* magán a szocialista rendszeren belül születtek meg *a hatalom mentén, s nem annak éles kontrasztjaként.* Hiszen az egypártrendszer mindig különböző csoportosulások halmaza volt, amelyek egymást a közösen birtokolt hatalomból kiszorítani igyekeztek, s ebben a kötélhúzásban kétségkívül a reformerek kerültek az élre a ‘80-as évek végén. Azt sem kétlem, hogy erőteljes titkosszolgálati háttérmunkával, s kedvező külpolitikai hátszél segítségével.

Ez utóbbi állításokat a „*transzformációt*” elemző közép-kelet-európai társadalomtudósok, politológusok is megfogalmazták már. Nem minősül újdonságnak. Inkább csak arra törekszem, hogy a Magyarországon végbe ment, s lassan történelmi távlatot kapó folyamatok néhány elemét bemutassam. Nem a „teljesen” független szakértő szerepében tetszelegve, hanem, mint a változások aktív részese, de ugyanakkor – szándékom szerint – kellő önkritikával. Szeretném elérni, hogy a konzervatív gondolkodású értelmiségiek se oly módon értékeljék gondolataimat, mint amelyek a hatalomra került polgári jobboldalnak a lejáratását célozzák, hanem mint amelyek a magyar nemzeti érdek szolgálatában álló kritikus múltlelemzés részét képezik. Nem áll szándékomban tehát az első jobboldali polgári kormánytól elvitatni a jó szándékot, és azt sem, hogy a korábbi rendszerrel határozottan szakítani akart. Hogy ez nem úgy sikerült, ahogy sokan elkép-

zelték, számos tényező következménye. Minden bizonnyal fontos szerepet játszott ebben, hogy messze nem volt elégséges politikai tapasztalata és kiforrott gazdaságpolitikai elképzelése. A szociális piacgazdaság modelljét, amelyet a Rabár Ferenc vezette gazdasági kabinet és e sorok írója is képviselt, jobbról és balról egyaránt támadták. Különösen súlyos terhet jelentett, hogy a kormány minden lépését a csőd és összeomlás határmezsgyéjén lavírozva, a Washingtoni Konszenzus fontos intézményi képviselőjének, az IMF-nek a közvetlen kézi vezérlése alatt kellett megtegye. Az új piachívők pedig a neofiták buzgalmával vetettek el minden olyan fogalmat, amelyben a *szociális* a szocialistával összekeverhető volt. Sokszor ezért a fürdővízzel a gyereket is kiöntötték.

Mindenesetre, hivatalos program rangjára emelkedett a *tulajdonviszonyok átalakulása*. A rendszer megváltozása pedig a *magántulajdon visszaállításán* alapult. Politológusok természetesen azt hangsúlyozzák, hogy a rendszerváltás lényege a diktatúrából a demokráciába való átmenet. Kínára ez például nem is igaz, de azért „átalakuló gazdaságnak”, „emerging economy”-nek tekintjük. A reform lényege a köztulajdonról a magántulajdonra való átállás. Amíg minden vagyon az államé marad, aligha lenne valódi demokrácia, csupán egy „demokratikusan” választott pártelit diktatúrája következne. Kevés olyan ember van, aki a Keynes által a közszolgáktól elvárt morál alapján képes cselekedni, s nem szédíti meg a tulajdonosi hatalom ereje. Hiszen a tulajdonos jogán olyan mértékben tud utasítani a kormány, hogy az szinte az egyes ember egzisztenciájáig közvetlenül lehatol: akár állásából ki is rúgathatja. Így a kormányzat szinte a markában tartja polgárait. Viszonylagos – hangsúlyozom: viszonylagos – szabadságot ezért csupán a magántulajdon ad a polgároknak. A politikai demokrácia módot ad, hogy megválaszd a kormányt. Van azonban egy kis csavar a rendszerben: a magántulajdon túlsúlyra jutása sem csodaszer, ha továbbra is olyan magas marad az *állami újraelosztás*, mint a szocializmus idején. Akkor az államhatalom az újraelosztás révén még mindig erőteljesen képes lesz diktálni, a „répa és a bot” alkalmazásával. Ezért a valódi demokráciához ennek mértékét is csökkenteni kell. Amit viszont csak akkor tehetünk meg, ha a magán-erő, a magántulajdon a korábban állami pénzből finanszírozott feladatok átvételére képes lesz.

A privatizáció és a kárpótlás

Az alapvető rendszerbeli változás tehát mindenképpen a *tulajdonviszonyok megváltoztatása* volt. Azt jelentette, hogy az állami tulajdonban lévő termelőeszközöket a *jogos magántulajdonosokhoz* kell juttatni. Az

természetesen óriási kérdés volt, hogy *ki a jogos tulajdonos*. Hatalmas politikai vita bontakozott ki – már a 1990-et megelőzően is – arról, hogy kit illet meg jogosan az átmenet időszakában, állami kézben lévő tulajdon-tömeg? A privatizálás szorosan összefonódott a *kárpótlás* kérdésével. Annál is inkább, mert kárpótolni is alapvetően a nemzeti – állami – vagyomból volt lehetséges. *A vagyoni kárpótlás tehát a privatizáció egy formája volt*. Meghatározott elvek mentén preferált bizonyos társadalmi rétegeket, s lényegében – közvetve vagy közvetlenül – a hazai vállalkozó réteg létrejöttéhez járult hozzá.

A pártok programjai megfogalmazták a kárpótlással kapcsolatos álláspontjukat. A Fidesz teljes mértékben elutasította, mondván, el kell egymástól választani a kárpótlás és a privatizálás kérdéseit. Egyrészt, nehéz eldönteni, meddig kell visszamenni a múltban a jogtalanságok orvoslásában, másrészt, szerintük a figyelmet a jövőre kell (kellett volna) irányítani. Olyan tulajdonosi struktúrát kellett volna szerintük teremteni, amely a leghatékonyabban tudja üzemeltetni a nemzet vagyont. Az elszenvedett sérelmekért való kárpótlást folyamatos jövedelemtranszferekkel javasolták megvalósítani, az ország teherbírását is figyelembe véve. A szabad demokraták az állampolgári jogon járó privatizációt pártolták, mondván, az elmúlt negyven évben létrejött értékben mindenki bizonyos mértékig közreműködött. A kisgazdák reprivatizációt akartak, a teljes kárpótlást, amit azonban a pártok többsége elutasított. A kereszténydemokraták értelem-szerűen elsősorban az egyházi tulajdonok visszaadását és az ezzel kapcsolatos kárpótlást szorgalmazták, de bizonyos közösségi tulajdon-formák mellett is kiálltak. (Például erdők közösségi tulajdonba adását tartották célszerűnek. Mellesleg, így talán megelőzhető lett volna az a rablógazdálkodás, ami a kárpótlás utáni magánerdőkben végbement.)

Egyedül az egyházak esetében került sor Magyarországon reprivatizálásra, de a konkrét ingatlan-visszaadások működtetéséhez szükséges összegek forrása csak részben és több lépcsőben lett rendezve. Olyan vagyონrész juttatásról (pontosabban, visszajuttatásról), amely az intézmények működéséhez szükséges forrásokat kitermelhette volna, nem került sor. Az Antall-kormány idején a költségvetésben terveztek e célra összegeket, majd a Horn-kormány idején az adók egy százalékát lehetett az egyházak támogatása céljára diszponálni. Ekkor került rögzítésre, hogy a közcélú feladatokat ellátó egyházi (pl. oktatási) intézmények is részesülnek a költségvetési normatív finanszírozásból, hiszen olyan feladatokat végeznek, amelyre a fenntartó jellegétől függetlenül, a társadalomnak szüksége van. A későbbiekben a Vatikánnal kötött megállapodás tartalmazta a

2011-ig visszaadandó – ill. pénzben megváltandó – ingatlanok „ütemezését”. A pénzbeli kártalanítási igény örökjáradékká alakítására is sor került.

Nem került viszont sor egy *másik fontos intézmény, a társadalombiztosítás* kártalanítására. Pedig ez a téma már a rendszerváltás előtt is napirenden volt. (E sorok szerzője volt az egyik e tárgyban készített és a kormány-szervek elé szánt vagyonyjuttatást szorgalmazó tanulmány bírálója, amelynek szerzője a társadalombiztosítás egyik akkori vezetőhelyettese volt.)

A civil szervezetek közül aligha van ennél fontosabb, hiszen a magyar lakosság majd harmadát kitevő nyugdíjas réteg jövőjét érintő kérdéstről van szó. Már akkor is érzékelhető volt, hogy a társadalombiztosítás várható hiánya növekedni fog. Napjainkra ez a legégetőbb problémák egyike. Ha a kárpótláskor arról beszéltek, hogy az elmúlt rendszernek végső soron a társadalom egésze a kárvallottja volt, még inkább igaz ez a nyugdíjasokra. Az ő járulékbefizetéseiket ugyanis évtizedeken át elköltötte a központi költségvetés, akár az adókat, illetékeket, vagy a termelő üzemek központosított nyereségét. Bevétel – bevétel... E befizetéseknek elvileg meg kellett volna testesülniük az állami vagyonyban, s ennek jogos tulajdonosa a TB lenne.

A privatizáció bizonyos elemeként végül is kaptak a társadalombiztosítási alapok bizonyos vagyonyrészeket. A bankok magánosításánál például Postabank- és OTP-részvényekhez jutottak. A társadalombiztosítás főigazgatója – akkor a TB-alap kezelője – előre látva a várható egyensúlytalanságokat, 1993-ban tett egy olyan javaslatot a pénzügyminiszternek, hogy az intézményt vagyoni kárpótlás címen, a kormányzat hosszú lejáratú kötvényekkel lássa el, amelyek hozama segít a folyó finanszírozási gondokon, s később az elöregedésből eredő hiányok fedezésére is felhasználható lehet. Erre azonban nem került sor. (A bankrendszer majd él ezzel az ötlettel a bankkonszolidáció során. Jól mutatja a két intézmény érdekérvényesítő képességének különbségét.)

Ellentmondásos volt a voucher-es (vócseres) privatizáció, illetve kárpótlás gondolatának fogadtatása. Noha szabaddemokrata képviselők javasolták, nem igazán állt mellette komoly lobbyerő. Nagyobb volt azok tábora, akik a külföldi tőkének is esélyt kívántak adni a privatizáció során. A kormányzatot is megfontolásra készítette, hogy az ingyenes vagyonyjegy- (voucher) osztogatás esetén a vagyony értékesítése nem lehet forrás az államadósság törlesztésére. Az igazságszolgáltatás javasolta ötlet, a kárpótlási jegy korlátozottabb volta és a sérelmet szenvedett rétegek megcélzásával politikai szempontból is kívánatosnak tűnő hatása miatt végül is támogatást

kapott az Antall-kormánytól. Pedig kétségtelen, hogy csak egy demokratikus, erős középosztállyal rendelkező országban lehet felépíteni a nyugati gazdaságokhoz némiképp hasonló szociális piacgazdaságot. Ehhez nagyon széles rétegnek kellene némi vagyonnal rendelkeznie, amit aligha lehetett volna más módon, és viszonylag gyorsan elérni, mint a vócseres privatizációval. Ugyanakkor, az állampolgári jogon adott kárpótlás sértette a *fogoly-foglár megkülönböztetést* követelő politikai kárpótlást kívánó társadalmi csoportok érzéseit. A politika ezzel is számolt.

Végül az első kárpótlási törvény egy olyan konstrukciót fogadott el, amely tudatosan ötvözte a kárpótlás és a privatizáció jelenségét, valamelyes előjogokat biztosítva a földjüktől megfosztottaknak, tekintettel a föld sajátos termelőeszköz jellegére. (No, meg némi engedményt téve ily módon a reprivatizációt követelő, hatalomra jutott kisgazdáknak.)

A kárpótlási jegyen alapuló privatizációt liberális értelmiségi körökből az a kritika érte, hogy korlátozza a külföldiek részvételét a privatizációban, s befolyásolja a versenyt az aukciókon. Így nem a legmagasabb készpénzes bevételt érheti el az állam, amire pedig – különösen devizában – szüksége volt a külföldi adósságok törlesztéséhez. (Abban volt is valami, hogy a névérték alatt megszerzett kárpótlási jegyekkel túl lehetett licitálni a készpénzes vevőket.)

A legfőbb kifogás a kárpótlási jegyekkel kapcsolatban az volt, hogy ezek nem a tulajdon vásárlását fogják szolgálni, hanem fogyasztásra fordítódnak. Fizetőeszközként pedig túlkeresletet „monetizálnak”, tesznek lehetővé, s inflációt gerjesztenek.

A tapasztalatok végül is nem voltak olyan rosszak, mint az inflációs várakozások. A fizetési mérleg romlásában azonban nyilván ez a többletkereslet is szerepet játszott. Egy nyitott gazdaságban – az árfolyamok fixálására, vagy legalábbis tervszerű értékváltozására irányuló törekvések esetén – mindig ez az alternatíva. Túlzott pénzkibocsátás – és a kárpótlási jegy kvázipénz volt – vagy inflációhoz, vagy kereskedelmi, illetve fizetésimérleg-romláshoz vezet. Az természetesen érthető volt, hogy a polgárok a kapott kárpótlási összegeket jelentős részben az életszínvonal javítására, vásárlásra fordították. A kelet-európai életszínvonal oly alacsony volt a nyugatihoz képest, hogy a rendszerváltástól némi javulást váró polgárok természetesen meg akarták venni azt, amihez eddig nem juthattak hozzá. A fizetésimérleg-romlás viszont semmivel sem kisebb probléma, mint az infláció.

Ha a nemzetközi gyakorlatot nézzük, a csehek által követett megoldás mindenesetre jobban szolgálta a rendszerváltással kapcsolatos pozitív

várakozások kielégítését. Első hullámban, a kiskereskedelembe reprivatizációt hajtottak végre. Mi meg a privatizáció első lépései között épp e kelendő területeket adtuk el készpénzes vevőknek, így a kárpótlási kínálatba e tulajdonok véletlenül se kerülhettek bele. A Bonbon Hemingway és más külföldi cégek gyorsan „lenyúlták” a gyors megtérülést és többé-kevésbé biztos piacot jelentő boltokat, kiskereskedelmi egységeket. Ezt privatizációs sikernek könyveltük el. Azzal egyébként, hogy nem segítettük a leghatározottabb állami intézkedésekkel a magyar tulajdonú kereskedelmi hálózat létrejöttét, utat nyitottunk a lakossági fogyasztás zömét képező élelmiszeripar és mezőgazdaság tönkretételének. A nemzetközi kereskedelmi láncolatok ugyanis olyan erőfölénnyel rendelkeznek a magyar termelőkkel szemben, hogy azok ellehetetlenülése borítékolható volt. Be is következett. Az élelmiszeripart megvásárló, s kereskedelemben is érdekelt külföldi cégek többnyire az itteni termelő üzemeket zárták be. Mindenek előtt *piacot vettek maguknak*. Foglalkoztatást, jövedelemtermelést, adókat itt, Magyarországon csak minimális mértékben biztosítottak. A csehek második, vócseres privatizációja viszont széles körben csak javította a lakosság helyzetét, bár végül a vócserek külföldi kézbe kerülve, nem biztos, hogy csehországi tulajdonosréteget segítettek kiépíteni, hiszen a külföldi tulajdon aránya a cseheknél is magas. Mégis, a piaczgazdasági átállást simábbá, fájdalommentesebbé tették. Igaz, sokkal kevésbé is volt eladósodva a gazdaságuk külföldre, mint a miénk, s így kevésbé nyomta őket a készpénzes privatizációs bevételsszerzés igénye. (Bár Jozef Tosovszky, a cseh jegybank elnöke a rendszerváltás tizedik évfordulója alkalmából tartott beszédében rámutatott, hogy a cseh gazdaságnak jelentős *rejtett adósságai* voltak. Különösen a környezetkárosítás vonatkozásában talán még a magyar államadósságoknál is jelentősebbek. Csakhogy nálunk ez is, az is volt...)

A mezőgazdaság szövetkezeti rendszerének szétzilálása és a tulajdonok nem mezőgazdálkodásból élő, városlakó örökösöknek juttatása ugyancsak rendkívül kritikus lépésnek minősült. Az amúgy sem tárt karokkal váró EU csak örült, hogy az egykor jelentős mezőgazdasági exportőr Magyarország mezőgazdasága kisebb versenyt jelent majd a nemzetközi kereskedelemben. A rendszerváltás súlyos hibája, hogy nem tett meg mindent az új típusú szövetkezetek fejlesztéséért. A vidék hátrányos helyzetbe kerüléséért alapvetően a szövetkezetek szétesése a felelős. Nem vitatva, hogy létrejött így is néhány hatékony üzem, a vidéki környezet elhanyagoltsága, a népesség további elvándorlása és csökkenése nagyban mutatja, hogy a magyar vidék nem lát maga előtt perspektívát. (A Kádár-rendszer belső ellenzéke

azért támadta a reformereket, hogy a parasztság lassan jobban él, mint a városlakók. Úgy vélte, ez tarthatatlan. Amit nem ért el a proletárdiktatúra, a kapitalizmus elérte. Elérte, hogy az előregedő vidéki és az előregedő panellakó városi lakosság nagyjából egyforma életlehetőségek előtt áll.)

A kárpótlás nem egyszeri aktus volt. Számos hulláma jött az első után. A politika újabb és újabb rétegek esetében találta indokoltnak, hogy a XX. század második felében elszenvedett jogtalanságokért vagyoni kárpótlást kapjon. Ily módon a kárpótlás a politikai szimpátia megszerzésének fontos eszköze, tehát a hatalmi játszma része lett.

A kárpótlás jelenségének fontosságára kitér a legújabb kori gazdaságtörténet-írás. Romsics Ignác a „Magyarország története a XX. században” c. munkájában idézi, hogy mintegy 1,8 milliónyian jelentkeztek kárpótlásért, akik között 250–300 milliárd forint értékű vagyont osztottak szét.

Privatizáció és konszolidáció

Nem kívánom megismételni a magyar közgazdaságtudomány jeles képviselői által elkészített terjedelmes elemzéseket, amelyek részletesen beszámoltak a magánosítás különböző technikáiról. Ezeket a „Számadás a talentumról” című, az ÁPV Rt. által finanszírozott könyvsorozat kimerítően tartalmazza. Mindössze néhány tételt ragadok ki e munkákból, s megkísérlem azokat a közvetlen résztvevő hitelességével, de a gazdaságtörténész objektivitásával elemezni.

Mindenekelőtt azt a tézist szeretném alátámasztani, hogy a rendszerváltozás *reformkommunista kezdeményezés* eredménye. Nem kell talán ahhoz túl sok bizonygatás, hogy a szocializmusban a vállalati vezetés alapvetően pártirányítás alatt volt. Minden modernizáció, s azzal együtt járó technikai ismeretigény-növekedés, ami a vezetői garnitúrában a technokrata elemeket hozta előre, érdemben nem semlegesítette a vezetésnek a pártbürokráciához való kapcsolódását. A vállalatvezetés a nómenklatúra részét képezte.

Ezért a spontán privatizáció, amire a társasági törvény lehetőséget adott, a reform egyik fontos, s nyilvánvalóan a reformkommunisták által generált eleme volt. Itt természetesen az egyéni érdek volt abszolút előtérben, nem a rendszerváltoztatás „céljából”, hanem a saját egzisztenciájuk stabilizálása céljából történt, ami történt. Így ír erről Matolcsy György: A vállalatvezetők „egy átgondolt előremenekülési stratégia részeként jelentős vállalati vagyontömeget vittek be a társaságokba, miközben a központot elkezdték átalakítani egy stratégiai vagyonkezelő funkció ellátására.” (Matolcsy,

1990, 189. o.) Hogy ennek mi volt az értelme? A kft.-ket magánosítva, a holdingközpont jövedelemhez juthatott, ami gyakran a reális érték töredéke volt, azt viszont felélhette, felhasználhatta saját léte finanszírozására. Az új cégek menedzsmentjébe „bejátszva” magát, a volt állami vállalat vezetősege biztosította jövőjét, hiszen tulajdonosait maga választotta meg. Mint arra Voszka Éva rámutat, a töredékértéken való értékesítés nem magyar sajátosság, a privatizációval foglalkozó cseh és szlovák tanulmányok is rámutatnak hasonló jelenségekre. (Voszka, 1998, 11. o.) Van természetesen olyan megoldás is, amikor a cég vezetői és egyes alkalmazottai létrehoznak egy kis társaságot, amely társaság különböző vállalati tulajdonrészeket megvásárol. S mivel „olcsón venni, drágán eladni” elve a piacgazdaság iránytűje, s ellenérdekelték gyakorlatilag nincsenek – mármint a konkrét ügyletben –, így jelentős vagyoni értéket lehet kiszippantani a volt állami vállalatokból. Voszka Éva szellemesen állapítja meg, ez sokszor nem is jelent nagy befektetést, „csak tudni kell, mi a vállalkozás lelke”. Olykor elég a telefonkönyv is, hiszen az üzleti kapcsolatok „tökéje” a legfontosabb egy vállalkozás sikeres menedzseléséhez. (i. m.: 13. o.)

Itt azért fontos megjegyezni egy dolgot. Ezek a lépések már a rendszerváltás előtt megkezdődtek. Ebben az időszakban az ügyeskedőknek gyakorlatilag fogalmuk se lehetett a tényleges jövőről, a KGST gyors összeomlásáról és magáról a politikai változásokról.

Nem is lehet nagyon keresni az intézményi felelősöket azért, hogy az emberi élelmesség és gátlástalan önzés tárt kapukra lelt. Nem volt ugyanis érdemi ellenőrzés a menedzsment döntései felett. A kvázi magánosítás GMK-szerű kísérletei már eddig is a vállalatvezetésre hagyva történtek. A GMK-zás se volt igazán normális dolog, hiszen a cég eszközein – azok használatának gyakorlatilag térítésmentessége mellett –, a „vállalkozók” a hivatalosan munkában töltött idő alatt „rezervált” munkaerejükkel, a cég dupla költségére kerestek pénzt. Ott se szólt a vállalatnak senki, hogy miért nem a munkaidejükben fizetik meg őket jobban? Mert az átlagbér-szabályozáson alapuló országos rendszer megbolygatását jelentette volna. Célszerűbbnek látszott inkább csinálni egy másik, *párhuzamos rendszert*. Mi van abban, hogy a társasági törvény kereteit kihasználva, a tőke oldalán is csinálnak egy párhuzamos rendszert? A társasági törvény keretében végrehajtható volt a tőke „megkettőződése”, amiről a marxi elemzés beszél. Aki a részvényeket, tulajdonrészek papírjait a kezében tartja, az a vagyoni értékformáját, míg a társaságok maguk a reáltőkét birtokolják.

A törvény megalkotóitól nem kell feltételezni tudatos kiskapunyitást, a szándékot a vagyoni „kilopatására”. Jellegzetes módon, a párhuzamosság

elvét követve, lehetőséget adtak az állami tulajdoni struktúra *mellett* egy más típusú tulajdoni struktúra létrehozására. Kétségtelen, lehetett volna arra gondolni, hogy *ugyan miből?* Gyakorlatilag csakis az állami vagyon újraelosztása lehetett a forrása az új alapításoknak, hiszen a magánmegtakarítások tőkésíthető összege nagyon csekély volt. (Erről egy anekdota idéződik fel. János bácsi gulyás volt a Horthy-rendszerben. Kérdezi egy riporter tőle: Hány gatyája volt a régi világban, János bátyám? Válasz: „Nyóc”. Miből?: „Gyolcsbó’... ” Most hány van? „Kettő”. Miből? „Abbó’ a nyócbó’...”). De ha átlátták (volna), hogy az állami vállalatokból apporttal létrehozott vállalkozások gyakorlatilag a reáltőke megosztását, s nem valós megkettőződését jelentik, akkor kellett volna valamifajta társadalmi ellenőrzés e folyamat fölött. Ki vihet ki, mit vihet ki a cégből. Hiszen az „anyavállalatnak” nemcsak eszközei, de forrásai, tehát nemcsak követelései, de tartozásai is voltak. Viszont, ha a „szocialista „társadalmi ellenőrzést” valami bürokratikus szervezet vagy hivatal gyakorolta volna, az SI („sárga irigység”) faktor révén ezt a privatizációs folyamatot csírájában megfojtotta volna. Az utolsó pillanatokig hatalomban voltak ugyanis azok az ortodox erők, amelyek saját bürokratikus hatalmukat féltették a piaci folyamatoktól, s nem látták át, amit a reformkommunisták, hogy magántulajdonosi rendszerben is megőrizhető az a tényleges gazdasági hatalom. (Amit kellő időben ismét lehet politikai hatalommá konvertálni.)

Mivel éppen ezért a reformerek közelharcban vívtak meg minden egyes új intézményért – a kétszintű bankrendszerért, az adóreformért, a társasági és vegyes vállalati törvényért, a devizaliberalizációért –, ezért az intézményi változások szórványosan, részekben történtek. Nem képezték egy átgondolt, komplex és jól koordinált gazdasági reformfolyamat részét. Így súlyos anomáliák jelentkeztek. Torz beszerzési árakon volt nyilvántartva az eszközállomány.(E sorok szerzője már az új mechanizmus bevezetésekor, 1968-ban foglalkozott az állóeszköz-újraértékeléssel, ami a tényleges piac hiánya miatt gyakorlatilag megoldhatatlan feladatnak bizonyult.) *Nem volt tehát valós vagyonmérleg.* Lehet, hogy így adódott. Az emberi természet már csak olyan – különösképpen a magyar –, hogyha adódik egy kiskapu, hát kihasználja.

De lehet, hogy éppen ez volt a cél. Elgondolkodtató, hogy senkinek nem is hiányzott a nemzeti vagyonmérleg. A mai napig homályban van, csak becslésekre hagyatkozhatunk, hogy mekkora is volt az a vagyonérték, amely magánosításra került a rendszerváltás során.

Itt kell felhívni egy rendkívül fontos tényre a figyelmet, amely a bankkonszolidáció kapcsán nyer értelmet. Az átalakulások, spontán privatizá-

ciók során az apportált értékek *tehermentesen* kerültek át a holding tagjaihoz. A kis kft.-k által (olcsón) megvett vagyoneértékek is tehermentesen kerültek az új tulajdonosokhoz. Holott a vállalatok nagy része működött hitellel. Ha az apporttal létrehozott új egységekbe mások is beszálltak, például úgy, hogy szellemi terméküket elfogadtatták tőkeértékként az új tulajdonosokkal (immateriális javak formájában), az apportáló állami vállalat tulajdoni részesedésének értéke akár csökkenhetett is. Az ugyanis az új társaság joga volt, milyen értéken fogadja el az immateriális apportot. Ettől azonban nem feltétlenül lett nagyobb a társaság jövedelemtermelő képessége. Márpedig ez az egyetlen igazi tőkeérték-meghatározó a piacgazdaságban. Tehát ha a tulajdonrészesedésről szóló értékpapír a holdingközpont birtokában volt is, nem jelentett akkora fedezetet a központ esetleges adósságaira, mint azt eredetileg fel lehetett tételteni, hiszen most már csak az értékpapír árfolyama számított. Erre pedig a cég tényleges jövedelemtermelő képessége és tőketulajdonosainak száma lehetett hatással.

A bankok korábban az eredeti cégekkel, a holdingközpontokkal kötötték a megállapodásokat. Jogviszonyuk az új cégekkel nem volt. Az apportáláskor viszont terhet *nem vállaltak át az új cégek*. Itt van a kutya elásva.

Lehet mondani, hogy a gazdasági szereplők nem számítottak arra, hogy a piaci feltételek ilyen mértékben megváltoznak, s hogy a holdingközpont fizetéseképtelenné is válhat. Mindenesetre, amikor ez bekövetkezett, azért jól jött, hogy már nem nagyon lehetett utána menni a kivitt vagyonnak, nem lehetett annak értékesítéséből fedezni a rossz hiteleket. A bankkonszolidáció ily módon nemzeti ajándék volt, nem csupán a bankoknak, de azon vállalatulajdonosoknak, akik jó előre „elvonták” a fedezeteket a hitelek alól. Szeretném hangsúlyozni: nem a csődeljárás tudatos megsértésével. Még az előtt, hogy a nehéz helyzetek kiderültek volna. *Szándékolva–szándékolatlanul a bankkonszolidáció révén teremtett a magyar állam tulajdonosi réteget a hazában.*

Nem kis összegről van szó. A bankkonszolidáció Balassa Ákos számításai szerint, mintegy 600 md forintba került. (Balassa Ákos, 1996.) Ha ehhez még hozzászámítjuk a mintegy másfélszáz milliárd forint értékű Postabank konszolidációt, elképesztő nagyságokhoz jutunk. Ha jól meggondoljuk, állami teherátvállalással, államadósság terhére sokkal nagyobb mértékű közvetett támogatást adtunk az új tőkésosztály létrejöttének, mint a kárpótlás alkalmával. Igaz, itt az egyes időszakok forintértékei nem azonos tartalmúak. A forint sokat romlott a vizsgált időszak alatt. Az azonban megállapítható, hogy komoly tőkeinjekciót

jelentett a gazdaságba. Igaz, ez az injekció nem feltétlenül a magyar tőketulajdonosi réteg érdekeit szolgálta. Kihatásai korszakosak, hiszen alapjaiban fordította meg a jövedelemáramok irányát. Eddig a magánszektor terhelő adók a *közszférába* irányultak, közfeladatok ellátására. Most e jövedelmek jelentős aránya az adósságszolgálat révén a közszférából áramlik a *magánszektorba*, a tőke profitját gyarapítani. Utaltam korábban a társadalombiztosítás súlyos hiányainak konszolidálási igényére. Ez nem történt meg. Ez „csak” a lakosság érdeke lett volna. A bankkonszolidációban is a lakosság érdekeit idéztük – hogy el ne veszítse kis megtakarított pénzét –, de valójában a banktőkének adtunk át egy megtisztított portfóliót. S nem fogott vékonyan a ceruza a konszolidációs szükséglet megállapításakor. A bankok privatizációjakor az új magántulajdonosok kényelmes helyzetben voltak. Ha be tudtak hajtani valamit a „döglött hitelekéből”, az nemzeti ajándék volt számukra. S közvetve azok a vállalkozók is jól jártak, akik esetleg a felszámolt vállalatokat áron alul megszerezték. Az állam pedig, amikor értékesítette a megfelelő tőkemegfelelési mutató eléréséig „kikonszolidált” bankokat, gyakorlatilag némi hitelt helyettesítő pénzbevételhez jutott. Hiszen a bankokba betett állampapírokat egyszer – 20 év múlva – ki kellene váltani, vissza kellene vásárolni. Csak haladékot kapott a készpénz előteremtésére a kormány. De szemmel látható, hogy ez a rövidesen ajtónkon kopogtató feladat senkit sem érdekel. Nyilván újabb hitelmegújítással fogják majd finanszírozni. Kérdem, vajon ki mérte fel ennek az összegnek a majdani hitelszükségletekre gyakorolt hatását, s milyen felkészülést valósít meg e célból a (mindenkori) kormányzat.

A rendszerváltozás tulajdonváltást tett szükségszerűvé. Magántulajdon nélkül nincs kapitalizmus. Ez Magyarországon gyakorlatilag a XX. század utolsó évtizedében végbement. A magyar elit elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy a privatizációt fontos társadalmi problémák megoldásával összekösse. Nem tette rendbe a nagy rendszerek rejtett adósságait, nem valósította meg azok fedezetbiztosítását, s nem használta fel a privatizációs bevételek legalább egy részét hazai vállalkozástámogató alapok létrehozására. Felvállalt viszont hatalmas hitelterheket a bankszektor konszolidálására és e szektort habozás nélkül külföldi kézbe adta. Annak, hogy ma olyan magas az államadósság, amilyen, nem kis szerepe van ezeknek a rendkívül hosszú lejáratú kötelezettségeknek is. Más kérdés, hogy az egymást követő ciklusokban a túlköltekezés mértéke nem csökkent, s a privatizációs árbevételből megvalósított adósságtörlesztés semmissé vált. Az adósságok viharos iramban visszaépültek. Ez már azt a további kérdést

teszi fel, hogy mit ér a demokratikus politikai berendezkedés, ha a politikai rövidlátás miatt a (mindenkori) kormányzat képtelen konszenzussal hosszú távú nemzetpolitikai érdekeket megvalósító gazdaságpolitika kivitelezésére.

IRODALOM:

Balassa Ákos: A magyar bankrendszer konszolidációja és jelenlegi helyzete. Külgazdaság, 1996. 4. és 5. szám

Botos Katalin: Elvesz(t)ett illúziók. KJK, Bp., 1996.

Matolcsy György: A spontán tulajdonreform védelmében. Külgazdaság, 1990/3.

Mihályi Péter: A kárpótlás. ÁPV Rt.: Számadás a talentumról. Évszám nélkül.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 2003.

Várhegyi Éva: Bankprivatizáció. ÁPV Rt.: Számadás a talentumról. Évszám nélkül

Voszka Éva: Spontán privatizáció. ÁPV Rt.: Számadás a talentumról. 1998.

Jegyzetek

- ¹ i. m. Berend, T. I.: 104. o.
- ² i. m. Romsics, I.: 345. o.
- ³ i. m. Romsics 349. o.
- ⁴ i. m. Pető I. – Szakács S.: 196–197. o.
- ⁵ i. m. Berend T. I.: 114. o.
- ⁶ i. m. Cseszka É. (b): 5. o.
- ⁷ uo.: 7. o.
- ⁸ MOL XIX-A-39-b 1.168/G.B.
- ⁹ i. m. Szabó B.: 365–366. o.
- ¹⁰ Fock Jenő sajátkezű, ceruzás javítása: MOL 288. f. 5/106. ő. e. pp. 51.
- ¹¹ i. m. Ivicz M. (a): 2. o.
- ¹² i. m. Ivicz M. (b): 11–12. o.
- ¹³ i. m. Schlett A. (a): 1. o.
- ¹⁴ MOL 288. f. 5/394. ő. e. pp. 169.
- ¹⁵ i. m. Schlett A. (b): 19. o.
- ¹⁶ i. m.: Romsics I.: 442. o.
- ¹⁷ i. m.: Romsics I.: 452. o.
- ¹⁸ i. m.: Romsics 453. o.
- ¹⁹ i. m.: Berend T. I.: 240. o.
- ²⁰ i. m. Csillik P.: 28. o.
- ²¹ i. m. Szakács S.: 360. o.
- ²² i. m. Földes Gy.: 146. o.
- ²³ i. m. Berend T. I.: 352. o.
- ²⁴ i. m. Antalóczy K. – Botos K.: 192. o.
- ²⁵ i. m. Árva L. – Katona K. – Ivicz M. – Schlett A.: 81. o.
- ²⁶ uo.: 41–42. o.
- ²⁷ Romsics I.: Magyarország története a XX. században. Bp., 2003 392. o.
- ²⁸ uo.: 349.o.
- ²⁹ Für Lajos: Bevérzett mámor – 1956. Bp., 2006. 48–49. o.
- ³⁰ Romsics I. i. m.: 423. o.
- ³¹ Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékezetére. Szerk. Kemenes Egon – Schmidt Ádám. Bp., 1982.
- ³² Ivicz Mihály: A paraszti egzisztencia megtűrése. In: Heller Farkas Füzetek, 2003/1. Tarsoly Kiadó, Bp., 29–44 o.
- ³³ Antalóczy K. – Botos K.: Lesz-e konvertibilis a magyar forint? KJK, Bp., 1990.

- ³⁴ A. Ashlund: Building Capitalism, Cambridge University Press, 2002, von Hagen et al.: Central and Eastern Europe: Economic Developments, Reforms, and Geography 2002 (Manuscript), L. T. Orłowsky: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001.
- ³⁵ Botos Katalin: Foreign economic relations: Hungary and international capital. markets. In: R. Clark: Hungary the second decade of economic reform. Longman, 1989, pp. 45–69.
- ³⁶ Tosovszky, 2000.(Ten years on. Some lessons from the transition. Per Jacobson Lecture, Prague,Czech Republic, September, kézirat)
- ³⁷ Botos, K: Burden of the past and challenges for the future. 2005/1. Heller F. Füzetek 30–50.
- ³⁸ L.T. Orłowsky: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001, 4. o.
- ³⁹ Ashlund, Building Capitalism, Cambridge University Press. 2002. 50. o.
- ⁴⁰ Rabár F.: A kötéláncos magányossága. Osiris, Bp., 2002. 103. o.
- ⁴¹ L.T. Orłowsky: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001. 9. o.
- ⁴² Ashlund Building Capitalism, Cambridge University Press 2002., 48.o.
- ⁴³ L.T. Orłowsky: Transition and Growth in Post-Communism Countries Eds. – Edward Elgar Publ. UK, USA, 2001. 14. o.
- ⁴⁴ Jelen cikk szerzője a 1996-ban Varsóban találkozott a lengyel adósságelengedési tárgyalásokat lebonyolító szakemberekkel. A lengyel kollegák kifejezték csodálkozásukat, hogy a magyar rendszerváltó kormányzat ezt a lépést nem tette meg. Hivatkoztak arra, hogy Fekete Jánosnak volt a legnagyobb tekintélye a volt KGST-országok szakemberei közül a nyugati pénzügyi körök szemében. Szerintük az se lett volna feltétlenül akadály, hogy az előző időszak kommunista szakemberei sorába tartozott az MNB elnökhelyettes. A lengyelek polgári kormánya is megbízott ilyen feladattal a nemzeti érdeket elsődleges fontosságúnak tartó, volt kommunista szakembert. Hangsúlyozták, hogy az ilyen tárgyalásokat csak a legnagyobb titoktartás mellett lehet lebonyolítani, természetesen, ha az illető bírja a vezetés bizalmát. A jelen „oral history” értékű közlést csak a további ténymegállapítással tudom kiegészíteni, hogy a rendszerváltó kormányban felmerült hasonló gondolatot a szükséges politikai bizalom hiánya akadályozta meg.
- ⁴⁵ A magyar kormány meghívására hazánkat meglátogató Lámfalussy Sándor is azt a tanácsot adta a jelen cikk szerzőjének, mint a bankrendszer fejlesztéséért felelős miniszternek, hogy a meglehetősen lerobbant állami

cégeket reorganizálás után privatizálják, egy e célra létrehozott állami holding segítségével, amely szakmai tanácsadással segítené a vállalatok talpra állítását. Így azokat nem csődáron kellene eladni. Az adósságteher azonban nyomasztotta az országot, a nemzetközi szervezetek sürgették a szigorú csődtörvényt – amit később maguk is túlságosan szigorúnak minősítettek –, s a vállalati vezetők szintén nem voltak ebben oly mértékben érdekeltek, mint abban, hogy egy-egy vevő kezére játsszák – esetleg személyes előnyök fejében – a bajbajutott cégeket. A vevők érdeke meg nyilván a minél olcsóbb megszerzés volt.

⁴⁶ Mellesleg az észtek is már a rendszerváltozást megelőzően reformokban gondolkodtak. Felvetődött egy észt konvertibilis valuta bevezetése már 1988-ban. Soros György éppen ezen az alapon tervezte, hogy egyfajta „különleges övezet” létrehozására beszéli rá a szovjet hatóságokat, hasonlóan a kínai kísérletekhez. A szerzőnek volt szerencséje szakértőként részt venni a tárgyalban tartott háromoldalú, szovjet–amerikai–magyar szakértői tárgyalásokon. A tárgyalások végül is megfeneklettek, mivel az események gyorsabban haladtak a teljes rendszerváltás irányában. Utolsó tárgyalásra éppen 1989. március 15-én került sor, Londonban.

⁴⁷ Fisher és Sahay: *The Transition Economies After Ten Years*. 2001. In: L, Orłowski, 2001.

⁴⁸ Botos, K.: *A transzformáció korszaka Kelet-Közép-Európában*. Placet Experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára. PPKE JAK, Bp., 2004. 39. o.

⁴⁹ Köves András: *A KGST-kereskedelemtől az EU csatlakozásig*. *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 2003. július–augusztus, 635–653. o. (Az idézett adatokban az európai rendszerváltó országok – s nem csak Közép-Európa adatai szerepelnek.)

⁵⁰ Botos Katalin: *Európa kettős szorításban*. In: *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. Szerk. Farkas Beáta, SZTE Gazdaságtudományi Kar Kiadványa, Jatepressz, Szeged, 2007. 33–47.

⁵¹ Jürgen Stark: *Fast but sustainable? Challenges and policy options for the catching –up process of central and eastern European countries*. http://www.ecb.int/press/key/date/2007/html/_1.en.html

Nagy Csaba: Az IMF-csatlakozás elvetélt kísérletei

1982 szeptemberében Havasi Ferenc, az MSZMP gazdaságpolitikai titkára furcsa beszédet tartott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanévnyitóján. „...Megőriztük az ország fizetőképességét és hitelezőink bizalmát, s ezt manapság kevés ország mondhatja el. Fizetési kötelezettségeinknek mindig pontosan eleget tettünk, pedig ezekben az években csak kamatterheink érték a tíz év előtti tőkés exportunk egy évi dollárértékét.”⁵² Micsoda? A közvélemény érdeklődő tagjai csodálkozva kapták fel a fejüket a bejelentésre. Veszélyben volt a fizetőképességünk? Közel voltunk a pénzügyi katasztrófához?

A pénzügyi katasztrófa szélére sodródott Magyarországot az IMF segítette át a válságon. 1981. november 4-én az angol nyelvű magyar napilap, a Daily News vezető helyen közölte, hogy Magyarország felvételét kéri a Nemzetközi Valutalapba és a Világbankba. A csatlakozás híre eldugva megjelent a magyar nyelvű napilapokban is, majd embargós lett. Ennek oka, hogy a rendszer rögeszmésen félt az eladósodással kapcsolatos információk publikálásától, hiszen akkor a laikusok számára is egyértelműen kiderül: az ország nagy bajban van. 1982 májusában, amikor csatlakoztunk, már olyan rossz volt a helyzet, hogy még a tagdíjat sem tudtuk befizetni és a kínaiak adtak kölcsön 100 millió dollárt. Néhány hónappal később jelent meg az IMF Magyarországról szóló tanulmánya, mely a következő megállapítást teszi: „1973 végétől 1978 végéig Magyarország külső adóssága megháromszorozódott. ... 1981 decemberében a bruttó külső adósság elérte a 8,7 milliárd dollárt...”⁵³

Jelen írás célja, hogy közgazdasági és politikatörténeti aspektusból bemutassa azt a folyamatot, amelynek során az ország külső egyensúlyi pozíciója vészesen felborult, és amelynek eredményeként az ország IMF és Világbank tagja lett. Milyen gazdasági, politikai szükségszerűségek vezettek el az ország eladósodásához, és mennyire volt kényszerpályán a magyar politikai vezetés? Kényszerpályán, két értelemben is: egyrészt a közgazdasági törvényszerűségek hosszú távon mellőzhetetlen volta, másrészt a szovjet hatalmi törekvések miatt. Az írás fókusza az a tizenöt éves törekvés, mely változó intenzitással, de egyre erősebb kényszer alatt próbálkozott az ország IMF és Világbank tagságának elérésére. Ez a tizenöt év mind időben, mind a gazdasági, politikai feltételrendszer változásai alapján jól elkülöníthető részekre tagolódik. Az egyes részeken – az időbeliséget megtartva – előrehaladva egyre inkább kibontakozik előttünk a magyar

gazdaságpolitika és annak sajátos keretrendszere. Minden rész esetében kutatásom alapidokumentumaiként, legfontosabb forrásaiként a Pénzügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank illetve az Országos Tervhivatal szakmai anyagait, koncepcióit, előterjesztéseit használtam.

A döntések egy ilyen lényeges kérdésben természetesen a politika csúcsain születtek meg. Ezért részletesen elemeztem a Politikai Bizottság, illetve a Központi Bizottság anyagait is, valamint e két testület témám szempontjából legfontosabb üléseinek vitáit. Segítségemre voltak továbbá a felölelt időszak gazdaságpolitikai KB-titkárainak írásai, nyilatkozatai.

A gazdaságpolitikai titkárok – főleg, ha párhuzamosan PB-tagok is voltak – talán a legfontosabb szereplői voltak a makrogazdasági döntéseknek, de mellettük természetesen a többi gazdasági csúcyszerv vezetői is komoly befolyással, illetve rálátással rendelkeztek az eseményekre. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy módom volt az általam vizsgált időszak gazdaságpolitikájának egyik markáns szereplőjével, Hetényi Istvánnal beszélgetni a korszakról. Hetényi István előbb OT elnökhelyettesként, majd pénzügyminiszterként hosszú időn át volt hatással a magyar gazdaságpolitikára. Észrevételei rendkívül hasznosak voltak munkámhoz.

Az első etap: elvetélt kísérlet 1967-ben

Külgazdasági pozíció és immanens adóssághajlam

Az 1960-as évek első felében, a II. ötéves terv időszakában a magyar gazdaság egyensúlyi helyzete jelentősen romlott. A romlás hátterében gyakorlatilag három tényező állt. Egyrészt kezdtek kimerülni a korábbi extenzív fejlődés tartalékai, elsősorban a termelésbe bevonható munkaerő létszáma. Fontos ok volt, hogy a népgazdaság, teherbíró-képességét lényegesen meghaladó mértékben eszközölt katonai kiadásokat. A tervidőszak egészében eredetileg 34,5 milliárd forintot terveztek honvédelmi kiadásként, amit később 4,2 milliárddal emeltek. Ez azt jelentette, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem közel 5%-át fordították katonai célokra⁵⁴.

Az egyensúlytalanság kialakulásában a döntő ok azonban a mezőgazdaság kollektivizálása, és az ezt követő drasztikus termeléseszköcsökkenés volt, aminek következtében az ország mezőgazdasági importra szorult. A behozatal elsősorban kenyér- és takarmánygabonákra, húsrá, műtrágyára és

gépekre terjedt ki, és forrását jórészt tőkés országok jelentették. Agrár-külkereskedelmi szaldónk végig pozitív maradt, azonban egyre kisebb volumenű exporttöbbletet értünk el, ami devizapozíciónkat markánsan rontotta. Mivel néhány nyersanyagon túl gyakorlatilag csak mezőgazdasági termékeinkkel tudtuk ellentételezni a tőkés relációjú importot, a csökkenő pozitív egyenleg a tőkés fizetési mérleg növekvő és tartós hiányához vezetett, amit növekvő hitelfelvétellel finanszíroztunk.

1965 végére az ország tőkés adóssága elérte a 7065,5 millió devizaforintot. Az összeg nemcsak volumene, hanem lejáratí struktúrája miatt is gondot jelentett. A teljes összeg 65%-a fél éven belül, míg több mint fele három hónapon belül esedékes kötelezettségekből állt. Ezzel szemben az MNB konvertibilis devizakészlete mindösszesen 1140,3 millió devizaforintot tett ki.⁵⁵ Ráadásul a jegybank aranykészletének növelését is csak hitelekből tudta fedezni. Devizakészletek híján a hitel fedezete sokszor maga a megvásárolt aranykészlet volt. Ilyen likviditási helyzetben az esedékes deviza kifizetéseket az MNB csak a nála elhelyezett külföldi betétekből tudta fedezni. A helyzet súlyosságát jól mutatja, hogy 1962-ben a jegybanki likvid eszközök már mindössze két-három napi kötelezettségre biztosítottak fedezetet.

A feszült likviditási helyzet arra készítette a magyar vezetést, hogy a Szovjetuniótól kérjen segítséget. 1963 júliusában magyar párt- és kormánydelegáció utazott Moszkvába, ahol Kádár János a problémák megoldására 40 tonna aranyat és 40 millió dollárt kért államközi kölcsön formájában öt évre, 3%-os kamattal. Végül a kérés felét a szovjetek teljesítették, mégpedig olyan formában, hogy a 20 tonnás készlet aranyhitel a Szovjetunióban maradt, és ahhoz csak akkor férhetett hozzá a magyar fél, ha az MNB-nél elhelyezett tőkés betéteket egyszerre vonják ki Magyarországról. A magyar pártvezetésnek ez a megoldás nem igazán tetszett, ezért 1965 májusában Kádár moszkvai tárgyalásai során már 50 tonna aranyat kért. Ezt a szovjetek nem adták meg, viszont a Szovjetunió nyugati bankjaiban Magyarországnak nyitott 60 millió dolláros hitelkeretet 85–90 millióra növelték.⁵⁶

A szovjet segítség sem volt képes ellensúlyozni azonban a pénzügyi piacokon 1965-ben lezajló változások negatív hatásait. Az Egyesült Államok, megbomlott fizetési mérlegének kiegyensúlyozása érdekében korlátozta az amerikai bankok és vállalatok hitelnyújtását és külföldi beruházásait, valamint a külföldiek dollárkötvény kibocsátásait. Ezen korlátozások hatására a tőkepiacokon olyan túlkereslet alakult ki, ami a szocialista országok esetében azt jelentette, hogy kevésbé jó bonitásuk miatt szinte

egyáltalán nem tudtak hitelekhez hozzájutni. Kivételt gyakorlatilag csak az eszközök, gépek beszerzéséhez kötődő kereskedelmi hitelek jelentettek. A helyzet súlyosságát jól mutatja, hogy a PB 1965. augusztus 4-i döntése értelmében a Pénzügyminisztériumnak minden tíz napban tájékoztatót kellett készíteni a konvertibilis valuta- és az aranytartalékok változásáról.⁵⁷

Ekkor már folytak a Nyers Rezső vezette bizottságban a gazdasági mechanizmus átalakításának, reformjának előkészületei. Párhuzamosan az új gazdasági mechanizmus kidolgozásával, mintegy a reformok nemzetközi megalapozásaként kezdett el a gazdaságpolitikai vezetés az ország IMF és Világbankhoz történő csatlakozásával foglalkozni.

1966. május 2-án az MNB előterjesztést készített a csatlakozásról, amelyet a krónikus tőkés fizetési mérleg hiánnyal és a növekvő vállalati önállóság és importliberalizáció miatt rövidtávon tovább súlyosbodó külső egyensúlytalansággal indokoltak. A Politikai Bizottság gazdasági előkészítő testülete, az Államgazdasági Bizottság⁵⁸ 1966. május 30-i ülésén tárgyalta az anyagot és foglalkozott első ízben a nemzetközi pénzügyi intézményekhez történő magyar csatlakozással. Az ülés napirendjén két olyan pont szerepelt, amely Magyarországnak a (tőkés) világ gazdasággal fenntartott kapcsolataival foglalkozott.

Tímár Mátyás pénzügyminiszter jelentést terjesztett az ÁGB elé az ország nemzetközi pénzügyi kapcsolatairól.⁵⁹ Az anyag minősítése „szigorúan bizalmas” volt, mindössze 30 példányban készült, és az ÁGB tagjai kívül csak a PB tagjai és póttagjai valamint a Titkárság tagjai kapták meg.

A pénzügyminisztériumi jelentés lényegében érveket sorakoztat fel mellett, hogy miért is lenne előnyös Magyarország IMF és Világbank tagsága. Az anyag onnan indít, hogy az ország, mint a szocialista országok egyike politikai okokból jelentős hiteleket nyújt mind a KGST-országoknak (ezek elsősorban kereskedelmi hitelek, amelyek importtal ellentételezhetők), mind fejlődő országoknak. Ez utóbbiak problémát jelentenek, mert a törlesztések kérdését növekvő politikai kockázatok terhelik. Az anyag megjegyzi, hogy 1965. végén a fejlődő országokkal szemben (Kuba nélkül) 338 millió devizaforint követelésünk volt, amiből legnagyobb résszel, 134 millióval Indonézia és 72 millióval Egyiptom részesedett. Már az anyag készítésének időpontjáig is több ország esetében kellett több éves fizetési halasztást adni és számítani kellett további ilyen jellegű kérésekre is. Ez azért probléma, mert „...jelenlegi gazdasági helyzetünkben ez más célra fordítható eszközök elvonását eredményezi.”⁶⁰

A nemzetközi pénzügyi szervekkel fenntartott kapcsolatokról az előterjesztés elmondja, hogy a Nemzetközi Fizetések Bankján (BIS) kívül

egyéb intézményekkel az ország semmiféle kapcsolatot nem tart fenn. Ennek a magatartásnak a felülvizsgálata az anyag szerint több okból is aktuális.

- Az IMF 103 tagjával a tőkés világ legátfogóbb jellegű valutáris intézménye, amelynek fő célja a tagországok átmeneti fizetési mérleg zavarainak elhárítása. Ehhez mintegy 20 milliárd dolláros forrással rendelkezik.

- Az IMF alapításában a Szovjetunió, Csehszlovákia és Lengyelország is részt vett. A Szovjetunió nem ratifikálta az egyezményt, a másik két állam később lépett ki. Jugoszlávia azonban – egyedüli szocialista országgént – tagja a szervezetnek.

- Az IMF tagság előfeltétele a Világbank tagságának, valamint jelentékenyen megkönnyítheti a GATT-ba történő belépést is.

- Magyarország esetében a belépéstől számított 2–3 év alatt mintegy 100 millió dolláros közép lejáratú, megújítható hitellel lehet számolni.

- A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank tagsága reális lehetőségként több 10 millió dollár nagyságrendű, 20–25 éves futamidejű kölcsön forrást nyitna meg az ország előtt, elsősorban infrastrukturális fejlesztések finanszírozására.

Az előterjesztés felveti az USA-val és Angliával kapcsolatos kártalanítási tárgyalások⁶¹ szükségességét, amiben javasolja a politikai döntés meghozatalát. Ez azért lényeges, mert ennek a két országnak – elsősorban az USA-nak – az egyetértése alapvető fontosságú új tagok felvétele esetében a nemzetközi pénzügyi intézményekbe.

A belépés egyetlen hátrányos következménye az előterjesztő szerint az lenne, hogy az ország fizetési mérlegéről, az arany- és devizatartalékokról rendszeres adatszolgáltatást kell nyújtani a Nemzetközi Valutaalap részére. Az előnyök és hátrányok tehát az anyag szerint nincsenek egyensúlyban. Magyarország számára – bár ezt *expressis verbis* nem mondja ki a jelentés – a tagság egyértelműen előnyös lenne.

Az ÁGB az anyaggal kapcsolatos fontosabb megállapításai a következők voltak.

Tekintettel az ország rövid lejáratú, konvertibilis devizákban denominált adósságállományának növekedésére, valamint arra, hogy hosszúlejáratú hitelekhez a nemzetközi tőkepiacon nehéz hozzájutni, szükséges a tőkés relációjú fizetési mérleg hiányának folyamatos csökkentése. A csökkentés ütemének olyannak kell lennie, hogy 1969–1970-re a mérleg egyensúlyba kerüljön.

Az egyensúly helyreállítása a következő intézkedéseket kívánja meg:

- Konvertibilis devizában csak olyan hiteleket lehet felvenni, amelyek lehetőség szerint hosszú- vagy legalább közép lejáratúak, és ezeket olyan

beruházásokra kell fordítani, amelyek gyorsan és biztonságosan megtérülnek és a konvertibilis exportalapokat növelik, azaz a fizetésimérleg egyensúlyára kedvező hatást gyakorolnak.

– Ennek érdekében a Magyar Nemzeti Bank tegyen lépéseket a tartozások lejáratíni összetételének javítására és gondoskodjon arról, hogy rövidlejáratú áruhiteleket ne vegyünk igénybe.

– A szocialista országok tekintetében összességében kiegyensúlyozott fizetési mérlegre kell törekedni. Ehhez jobban ki kell használni a KGST-n belüli beruházási hitelkereteket és a multilaterális elszámolás lehetőségeit, és fel kell készülni megfelelő javaslatok kidolgozásával az esetleges terven felüli aktívum ésszerű felhasználására⁶².

– Ehhez szükséges a KGST elszámolási rendszerének tökéletesítése, a NGB (Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, a KGST klíringbankja) elszámolási hitelkeretének növelése és a bilaterális szemlélet visszaszorítása. Magyarországnak lépéseket kell tenni a rubel-konvertibilitás megvalósításának előmozdítására.

– Fontos szerep hárul az idegenforgalomra is. Lépéseket szükséges tenni a tőkés idegenforgalom növelésére, melynek célja a konvertibilis devizaszerzés forrásainak bővítése. Törekedni kell ugyanakkor arra, hogy a magyar turisták elsősorban a szocialista országokba látogassanak.

– Az ÁGB javasolta, hogy induljanak „puhatolódzó, a kapcsolatok felvétele kérdéseiben tájékozódó”⁶³ jellegű tárgyalások az IMF-fel és a Világbankkal.

A bizottság döntése azonban azt is egyértelművé teszi, hogy a tárgyalások semmiféle elkötelezettséggel nem járhatnak. A döntés nyomán Fekete János MNB elnökhelyettes személyes kapcsolatai alapján indultak meg az óvatos tapogatózások a csatlakozás kérdéseiről.

Magyarország tagja volt a Nemzetközi Fizetések Bankjának (BIS), melynek 1966. júniusi közgyűlésén Fekete bizalmas beszélgetést folytatott Jaspers Roothammel, a Bank of England kormányzóhelyettesével Magyarország esetleges csatlakozásáról a nemzetközi pénzügyi intézményekhez. Fekete kérte Roothamet, hogy bizalmasan kezelve az ügyet, próbáljon puhatolózni a kérdésben.

A közgyűlésen a Bank of England kormányzója látogatásra hívta László Andor MNB elnököt. A látogatásra – melyre az elnököt elkísérte Fekete János, valamint Pulai Miklós igazgató és Czirják Gyula osztályvezető is – 1966. október 22. és november 2. között került sor. A megbeszélést angol részről Leslie Kenneth O'Brien jegybanki kormányzó vezette és azon résztvettek a pénzügy- és a külügyminisztérium képviselői is. Több más

téma mellett szóba került a magyar IMF-tagság kérdése is. A brit külügyminisztérium egyértelműen pozitívan fogadta az ötletet, míg a pénzügyminisztériumnak voltak azzal kapcsolatban fenntartásai. A magyar delegáció azt a kérést fogalmazta meg angol tárgyalópartnerre felé, hogy a brit kormány a nyilvánosság teljes kizárásával fogadjon egy magyar szakértői delegációt, hogy közösen megbeszéljék Magyarország IMF csatlakozásának lehetőségét. O'Brien kijelentette, hogy a téma részletesebb megtárgyalása érdekében hajlandó egy nem hivatalos magyar delegáció fogadására.

1966-ban még egy informális megbeszélésre került sor a témában. Fekete János az év végén Washingtonba utazott, ahol a BIS közgyűlésen megismert Joseph Golddal, az IMF vezető jogtanácsosával, illetve az Alap európai igazgatójával folytatott megbeszéléseket. Mindketten elmondták, hogy az IMF részéről belépésünknek nem lenne akadálya, amennyiben a tagsággal járó kötelezettségeket vállaljuk. Arra természetesen nem tudtak garanciát vállalni, hogy az országot ténylegesen felveszik, hiszen ez a legnagyobb szavazati aránnyal rendelkező tagállamokon, elsősorban az USA-n múlik, viszont ígéretet tettek, hogy esetleges kérelmünket támogatni fogják.

A magyar puhatolódzások nem maradtak titokban. Fekete számára ez abból vált világossá, hogy vezető amerikai tisztségviselők – akikkel szintén tárgyalásokat folytatott –, például Zbigniew Brzezinski külügyminisztériumi tanácsadó, konkrétan rákérdeztek az ilyen irányú magyar szándékokra.

A londoni utat és az ott elhangzott magyar kérést követően három hónap telt el mire a brit kormány válasza megérkezett. 1967. január 18-án, előzetes bejelentkezés után hivatalában kereste fel Fekete Jánost Sir Alexander Francis Morley, az Egyesült Királyság magyarországi nagykövete. A nagykövet közölte, hogy kormánya megvizsgálta a kérést és kész arra, hogy egy magyar delegációt, a bizalmasság biztosítása mellett Londonban fogadjon. Az időpont kérdésében készek a magyar fél igényeihez igazodni. Angol részről a tárgyalásokban a pénzügyminisztérium, a külügyminisztérium valamint a Bank of England képviselői vesznek részt. A nagykövet azt is elmondta, hogy az angol kormány pozitív válasza azt jelenti, hogy ők a saját részükről támogathatónak látják Magyarországnak az IMF-hez való csatlakozását. Végleges elkötelezettségükről azonban csak azt követően tudnak biztosítani minket, ha a konzultáció során megbizonyosodnak arról, hogy Magyarország hajlandó alávetni magát az IMF tagországokkal szemben támasztott követelményeinek, elsősorban az adat-szolgáltatásnak.

Fekete János elmondta, hogy az illetékes döntéshozó szervek még nem hagyták jóvá a tervet. Ennek oka, hogy a hozzájárulás megszerzésével meg akarta várni a britek választát. Most, hogy pozitív válasz érkezett, előterjesztést készít a kérdésről és amennyiben kedvező döntés születik, a magyar delegáció kiutazásának időpontjára és összetételére vonatkozóan Sir Morleyn keresztül a szükséges információkat meg fogja adni. Kérte továbbá a nagykövetet, hogy az ügyet továbbra is legbizalmasabban kezelje. Ezen kívül külön rákérdezett, hogy brit kormány üzenete érthető-e úgy, hogy „Magyarország csatlakozását az IMF-hez reális lehetőségnek tartja és ebben velünk pozitív irányban hajlandó együttműködni.”⁶⁴ Sir Morley azt válaszolta, hogy a támogatást lehetségesnek tartja, de kötelezettséget egyelőre nem tudnak vállalni.

A Fekete által ígért, a tárgyalási mandátum megszerzésére irányuló előterjesztést az MNB a PM-mel közösen készítette el. Az előterjesztést február 27-én tárgyalta meg a Gazdaságpolitikai Bizottság, s pozitívan értékelt. A GPB javasolta a Politikai Bizottságnak, hogy a belépés politikai hatásaira tekintettel kezdeményezzen kormány szintű konzultációt a Szovjetunióval. Az anyag megjegyzi, hogy más szocialista országok is tervezik a belépést. Ezért ha ilyen országok kezdeményeznek konzultációt a kérdésről, erre is nyitottnak kell lennie. Az angol kormánnyal kezdeményezett tárgyalások hasznosak lehetnek, ezért a GPB javasolta a tárgyalási mandátum megadását. Felveti továbbá az előterjesztés, hogy tárgyalni kellene a két pénzügyi szervezet legerősebb tagjával, az USA-val is. Erre azonban meglátásuk szerint csak a Szovjetunióval lefolytatott konzultációt követően kerülhet sor.⁶⁵

A PM és az MNB által készített előterjesztés alapján a PB engedélyt adott a tárgyalásokra. A felhatalmazás birtokában a magyar delegáció 1967. május 22-től 26-ig tartózkodott Londonban. A küldöttség tagjai: Fekete János és Szigeti az MNB-ből, Erős a PM-ből és Dóczé a Külügyminisztériumból. Brit részről egy viszonylag alacsonyabb szintű tárgyalódelegáció került összeállításra, melyet S. Goldman, a Treasury főosztályvezetője vezetett és rajta kívül a Bank of England, a Treasury és Külügyminisztérium képviselői alkották.⁶⁶

A konkrét tárgyalásra 25-én került sor. Ezt megelőzően előkészítő tárgyalások folytak R. Cunnellel. A magyar delegáció három kérdéscsoportban kért felvilágosítást a fogadó küldöttségtől:

- Mi a brit álláspont a magyar belépéssel kapcsolatban és milyen feltételekkel hajlandó az esetleges magyar felvételi kérelmet támogatni.
- Milyen feltételeket kell teljesíteni az IMF-be való belépéshez, ide értve az írásban lefektetett feltételeken túlmutató követelményeket is.

– Amennyiben a jelen tárgyalások sikeresek, illetőleg a megfelelő magyar döntéshozó szervek pozitív döntést hoznak a tagságügyében, milyen eljárást javasolnak a továbbiakra nézve.

Az angol küldöttség vezetője elmondta, hogy ők nagyon örülnének⁶⁷ a magyar belépésnek és esetleges tagsági kérelmünket minden külön feltétel nélkül támogatnák. Ez természetesen nem nélkülözi azt, hogy Magyarországnak meg kell állapodni az IMF-fel, azokban az alapvető feltételekben, melyeket az tagjaitól megkíván. Az új tagok esetében az IMF a fokozatosság elvét alkalmazza, vagyis nem követeli, hogy azok minden feltételnek azonnal eleget tegyenek. Goldman véleménye szerint az esetleges csatlakozási tárgyalások során felmerült, hogy milyen valutaparitással lépne be Magyarország a szervezetbe. A speciális árrendszer miatt egyelőre egységes árfolyam nem lehetséges, azonban a mechanizmusreform perspektivikusan egységes árfolyam felé mutat. Ezért a delegációk egyetértettek abban, hogy a paritással kapcsolatos probléma nem jelentene akadályt a belépéssel kapcsolatban.

A PB azzal párhuzamosan, hogy engedélyt adott a londoni tárgyalásokra, a GPB ajánlás alapján azt is eldöntötte, hogy vezetői szinten tájékoztatni kell Moszkvát, és konzultációk lehetőségét kell kérni a témában. Ennek érdekében Fock Jenő miniszterelnök 1967 áprilisában levélben fordult Koszigin szovjet miniszterelnökhöz. A szovjetek hajlandónak mutatkoztak a konzultációra, így egy hónappal a londoni látogatás után magas rangú magyar küldöttség utazott Moszkvába, ahol június 26-án és 27-én folytatott tárgyalásokat. A magyar delegációban Tímár Mátyás miniszterelnök-helyettes, Vályi Péter pénzügyminiszter, Bálint és Fekete János vettek részt. A szovjet delegáció népesebb volt. Vezetője Leszecsko miniszterelnök-helyettes, tagjai Maletyin pénzügyminiszter-helyettes, Poszkonov a GOSZ Bank elnöke, Szvesnyikov a Külkereskedelmi Bank elnöke, Inozemcev a Goszplan főosztályvezetője és több szakértő.⁶⁸

A tárgyalásokról június 30-án összegző jelentés készült a Politikai Bizottság részére, melyet Tímár Mátyás miniszterelnök-helyettes jegyzett. Tímár rögtön az anyag elején leszögezi, hogy a szovjetek jó néven vették, hogy ebben a témában konzultációt kértünk tőlük, véleményüket szívesen elmondják, de „a belépés ügyében való döntés alapján a mi ügyünk.”⁶⁹ A megbeszélés azzal kezdődött, hogy a magyar fél ismertette azokat az első-sorban strukturális problémákat, amelyek a magyar gazdaságban a tőkés fizetési mérleg krónikus hiányához vezettek. Továbbá ismertették a hazai gazdaságpolitikai terveket, amelyek a külső egyensúlyhiány felszámolását, a tartós egyensúly megteremtését és ezáltal egy fenntartható és gyorsabb gazdasági növekedés megalapozását szolgálják. Ezek az alábbiak.

– „a gazdasági élet irányításának gyökeres megjavítása (a gazdasági mechanizmus reformja,)

– Magyarország külkereskedelmi struktúrájának szükséges módosítása, beleértve a szovjet–magyar áruforgalomban eszközlendő olyan módosításokat, amelyek javítják tőkés fizetési helyzetünket,

– egyes nagyobb összegű tőkés követeléseink realizálása, (a nyugatnémet háborús eredetű tartozásoké),

– tőkés adósságállományunk konszolidálása, középlejáratú finánchitelek és hosszúlejáratú beruházási hitelek felvétele útján. Ennek legrealisabb útja az IMF-be, illetve a Világbankba való belépésünk lenne.”⁷⁰

Ezen a tárgyaláson csak az utolsó témára, a nemzetközi pénzügyi intézményhez történő magyar csatlakozás kérdésére fókuszáltak a tárgyaló felek. A szovjetek óvatosan viselkedtek. Nem nyilvánítottak határozottan véleményt sem a belépés mellett, sem az ellen. Végző soron a találkozózt egy véleménycserének tartották, ahol a felek kölcsönösen megismerik meglátásaikat az adott kérdésben, de azt „többször hangsúlyozták, hogy rajtunk múlik, hogy kérjük-e felvételünket vagy nem.”⁷¹ Engedékenységet árnyalta, hogy világossá tették, az általuk nyilvánított vélemény az adott állami szerv véleménye és nem az SZKP Politikai Bizottságának álláspontja. Gyakorlatilag egyetértettek a magyar gazdaság egyensúlyi helyzetének megteremtése érdekében tervezett intézkedésekkel, de az IMF tagság kapcsán három nagy problémacsoportot juttattak kifejezésre.

– Egyrészt attól tartottak, hogy az IMF-fel szemben vállalt kötelezettségek eltéríthetik Magyarországot a „szocialista nemzetközi együttműködés útjáról.”⁷² Konkrétan két dologra gondoltak. Az egyik, hogy az IMF tagságból és a KGST Bank tagságból adódó kötelezettségek nem biztos, hogy szimultán teljesíthetők. Másrészt attól tartottak, hogy Magyarország, a tőkés fizetési mérleg kiegyensúlyozása érdekében olyan külkereskedelmi struktúraváltást hajt végre, amely a szocialista piaci orientációt leértékeli. A magyar küldöttség persze igyekezett megnyugtatni a szovjeteket, hogy „semmilyen áron nem változtatunk alapvető gazdaságpolitikai irányvonalunkon”⁷³, amelynek alapja a szocialista országokkal, elsősorban a Szovjetunióval való szoros kooperáció. A belépési tárgyalások során olyan feltételt, amely ezt a kooperációt gyengíthetné, akadályozhatná, nem fogadnánk el. Ugyanakkor a tőkés külkereskedelmi reláció konszolidálása, az elérhető finanszírozási források felhasználása mind Magyarország, mind a többi szocialista állam érdeke.

– A szovjet fél egyértelmű politikai kockázatokat is látott az esetleges csatlakozásban. A szovjet pénzügyminiszter-helyettes kifejtette, hogy az

IMF az amerikai monopoltőke eszköze, „amely egyértelműen imperialista gazdasági térhódítás céljait és a dollár uralmának megerősítését szolgálja.”⁷⁴ Ráadásul azért sem lenne célszerű a magyar belépés, mert az IMF a francia fellépés⁷⁵ miatt viszonylagos krízisben van, és egy szocialista ország csatlakozása stabilizáló tényezőként hathatna. A magyar fél kifejtette, hogy ezzel az értékeléssel nem tud egyetérteni. Az IMF az ENSZ szerve, amelynek politikai arculata megalapítása óta sokat változott, egyrészt a harmadik világ országainak belépése, másrészt az amerikaitól eltérő európai törekvések markáns megjelenése miatt. A belépés nem hogy politikai kockázatokat nem hordoz, hanem egy vagy több szocialista ország tagsága egyenesen előnyös lenne a politikai erőviszonyok szempontjából. Elmondták továbbá, hogy „információink szerint a románok közvetett úton közölték az IMF-fel belépési szándékukat, azonban az IMF-nél is felismerték a román belépés kedvezőtlen hatását a többi szocialista országra.”⁷⁶

– A harmadik problémacsoportot a csatlakozás potenciális előnyeivel kapcsolatosan jelezte a szovjet delegáció. Szerintük ezeket az előnyöket a magyarok túlbecsülik, ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy akár egy hosszabb időszak elteltével is számolhatunk jelentősebb hitelforrások megnyílásával. Ha a belépést követő nem túl hosszú időt követően mégis elérhetővé válnak Magyarország számára ilyen hitelek, akkor azok feltételei nem lesznek előnyösek a számunkra. Az IMF-től felvett hitelekhez képest a szovjetek jobbnak tartották tőkés országokkal és cégekkel szemben eladósodni, hiszen ebben az esetben a követelésállomány nem egy kézben koncentrálódik. A magyar válasz erre az volt, hogy az ország függése elég jelentős a tőkés hitelintézetektől, mind a felvett hitelek összege, mind azok túlnyomórészt rövid lejáratú miatt. Ezzel szemben a nemzetközi pénzügyi intézményektől hosszúlejáratú beruházási hitelekhez és középlejáratú finánc-hitelekhez lehetne jutni, amely nagyon jól felhasználhatók lennének a magyar népgazdaság termelési szerkezetének átalakítását célzó koncepciók finanszírozásához, ráadásul még kamatmegtakarítást is jelentenének.

A jelentés készítői megjegyzik, hogy a szovjet tárgyalási pozíciót egyértelműen befolyásolta – bár ezt a szovjetek a megbeszélés során nem mondták ki –, hogy Magyarország csatlakozását valószínűsíthetően gyors ütemben követné több más szocialista ország is. Mivel azonban a Szovjetunió nem akar belépni, ez azzal járna, hogy egy idő után egyedüli szocialista országgént maradna az IMF-en kívül.

Összességében a szovjetek nem foglaltak véglegesen állást a magyar delegáció által felvetett kérdésben, hanem azt kérték, hogy mindkét fél

tanulmányozza tovább az esetleges magyar IMF csatlakozás lehetőségét és még valamikor az év folyamán tartsanak egy újabb konzultációs menetet.

Az összegző jelentés a tárgyalások alapján az alábbi megállapításokat teszi a Politikai Bizottság részére:

– A konzultáció magyar részről politikailag lezártnak tekinthető.

– A nyitva maradt szakmai, technikai kérdések tekintetében a következő hónapokban a két ország Pénzügyminisztériuma tárgyaljon tovább, ahol további részletek bemutatásával kell meggyőzni a szovjet felet.

– Az ősszel meg kell kezdeni az első hivatalos jellegű konzultációkat az IMF vezetőségével. A konzultációk azonban nem kötelezhetik Magyarországot a belépési kérelem megtételére.

– Mindezen lépések lezárása után, a helyzetet újra értékelve kell döntési javaslatot terjeszteni a Politikai Bizottság elé.

Az IMF belépéssel kapcsolatos következő magyar–szovjet megbeszélésre szeptember 12-én Moszkvában került sor. Vályi pénzügyminiszter, egy korábbi meghívásnak eleget téve találkozott Garbuzov szovjet pénzügyminiszterrel. A megbeszélés napirendjén pro forma nem szerepelt az IMF csatlakozás ügye, azonban a magyar pénzügyminiszter mégis felvetette azt. Vályi szerint tárgyalópartnere a júniusi megbeszéléseken elhangzottakhoz képest kedvezőbben nyilatkozott a magyar csatlakozásról. Elmondta, hogy neki is vannak kétségei, de elképzelhetőnek tartja, hogy a belépés Magyarország számára előnyös lesz. Legfőbb problémaként azt említette, hogy az ország tud-e garanciát kapni arra, hogy az IMF nem avatkozik be a többi szocialista országgal, a KGST-vel, a KGST Bankkal való gazdasági, pénzügyi kapcsolatokba.

Felvetette, hogy az IMF-hez való viszonyról, annak jelentős politikai konzekvenciái miatt a KGST-ben is tárgyalni kellene miniszterelnök-helyettesi szinten. Azért is lenne egy ilyen tárgyalás fontos, mert Magyarországon kívül Lengyelország, Románia és Bulgária is foglalkozik a belépés gondolatával. Elmondta továbbá, hogy „a Szovjetunió folytat bizonyos tapogatózó megbeszéléseket a franciákkal az IMF-be való belépésükről, és a világszintű monetáris együttműködés egyéb problémáiról is. A franciák szorgalmazzák ezeket a megbeszéléseket, de ők nem nagyon sietnek. Náluk is különböző vélemények vannak az IMF-hez való viszonyról. Mindenestre kiváráó álláspontra helyezkednek.”⁷⁷

Ilyen előzmények után október és november folyamán indultak tárgyalások a magyar szakértők és az IMF tisztségviselői között. Az IMF-fel kapcsolatos év közbeni fejleményeket, a brit és a szovjet féllel folytatott tárgyalások tapasztalatait a Politikai Bizottság decemberi ülése értékelte. Az

ülésen meghívottként vett részt Tímár Mátyás, aki elmondta, hogy a tárgyalások folynak és még jó ideig biztosan nem is lesznek lezárva. A konzultáció során arra törekszünk, „hogy inkább mi kérdezzünk, és kevésbé hagyjuk magunkat kérdezni.”⁷⁸

Tímár szerint a szovjetek nincsenek jól informálva a kérdésben, és olyan aggályaik vannak, amelyek nem megalapozottak. A belépés előnyeit és hátrányait nem látják pontosan, és az egész ügyet politikai kérdésként kezelik. Ezért javasolta, hogy küldjenek egy írásos anyagot az IMF működéséről, a tagság előnyeiről és az azzal járó kötelezettségekről a szovjet pártvezetéshez, vagy a kormányhoz. Javasolta továbbá két- és többoldalú pénzügyminiszteri találkozók megtartását a szocialista országok között, ahol tovább lehetne érvelni a belépés mellett. Mivel pedig a szovjetek erősen külpolitikai kérdésként kezelik a témát, jó lenne, ha a pénzügyi vonal mellett itt is megpróbálnánk hatni rájuk. Ezért a tárgyalásokról informálni kell Péter külügyminisztert, aki felvonná a kapcsolatot Gromiko szovjet külügyminiszterrel.

Nyers Rezső gazdaságpolitikai KB-titkár szerint a szovjetek álláspontja a belépést illetően passzív és ennek okát az állami- és pártvezetés és az apparátusok sajátos viszonyában látja.

A gond az, hogy az apparátusok „mindent jól megnéznék arról az oldalról, hogy mit szabad és mit nem szabad csinálni. Azonban a szovjet államapparátus és valószínűleg a pártapparátus is tulajdonképpen a status quo alapján gondolkodik, a világgazdasági kérdésekben nem kezdeményez a vezetés felé, az pedig nem jut el odáig, hogy érdemileg tanulmányozza a dolgokat, annak ellenére, hogy tudjuk: a franciák részéről is felhívták már erre a figyelmet.”⁷⁹

Ezt követően Fock Jenő számolt be az IMF belépésről novemberben Koszigin szovjet miniszterelnökkel folytatott moszkvai tárgyalásairól. Elmondja, hogy az IMF kérdésében a szovjetek álláspontja egyértelműen elutasító mind a maguk, mind a többi szocialista ország belépése tekintetében. Ennek hátterében nem a Tímár által feltételezett információhiány, hanem nagyon is konkrét gazdasági és politikai megfontolások állnak. A Szovjetunió azért nem akar az IMF tagállama lenni, mert közel egy milliárd dollárt kellene befizetnie, s ezt az összeget ők nem tudnák rögtön hitel formájában kivenni. „Az ott lévő országok ugyanis árgus szemekkel figyelik, hogy a nagy ország miért akar belépni, azért-e, hogy a többin segítsen, vagy saját magán. Kis országoknál ezt nem nézik. Tehát a Szovjetunió azért nem tud belépni, mert nagy az összeg, nem pedig azért nem gondol belépésre, mert ez politikailag rossz lenne.”⁸⁰

Ugyanakkor a többi KGST-ország belépését már inkább politikai szempontok alapján opponálták a szovjetek. Ha már ők az előbb említett gazdasági megfontolás miatt nem lépnek be, akkor érdekük a kisebb szocialista államok kívül maradása is. „ők a maradék hat országot tűzön-vízen keresztül össze akarják tartani, s féltik az egységet a merészebb gondolatoktól, kezdeményezésektől. Szerintem érzik, hogy az IMF gazdaságilag nagyon hasznos, de félnék, hogyha oda valaki belép, megbomlik az egység, s ezért egy 1949-es, vagy nem tudom mikori határozatra hivatkozva igyekeznek ettől mindenkit távol tartani.”⁸¹

Elmondja továbbá, hogy a magyar gazdasági reform ügyében a szovjet vezetők véleménye inkább negatív. Még a Koszigin-találkozó előkészítéseként Budapesten Fock két szovjet miniszterelnök-helyettessel tárgyalt, akiket sikerült meggyőzni a reform helyességéről. Ezt az álláspontot viszont otthon már nem merték képviselni, s a jugoszláv reformra hivatkozva fogalmazták meg ellenvéleményüket az új gazdasági mechanizmussal és annak különböző elemeivel kapcsolatosan.

A tárgyalások további menete és az egész IMF-belépés kérdéskörében végezetül az első titkár mondta ki a döntést. Elmondta, hogy a tárgyalások mind az IMF-fel, mind a szovjetekkel eredményesnek, hasznosnak bizonyultak. Különösen fontosnak tartotta, hogy a szovjet vezetést tájékoztatták a magyar szándékokról, hiszen ezek nagyon lényeges kérdések. Álláspontja felemás volt abban az értelemben, hogy a belépés egyértelműen hasznos lenne Magyarországnak számára, sőt véleménye szerint a többi szocialista ország számára is ez előbb-utóbb mint szükségszerűség fog jelentkezni. Másrészt viszont a szovjet vétó miatt mégsem látszott lehetségesnek a tagságunk kezdeményezése.

Elmondta, hogy a magyar gazdasági reform annyiban nem csak a mi belső ügyünk, hogy más szocialista országok is hasonló kérdésekkel foglalkoznak. Ez még inkább előtérbe állítja a szocialista és a kapitalista országok kapcsolatainak problematikáját. Véleménye szerint egyszer és mindenkorra tudomásul kell venni, hogy létezik a kapitalista világ és a kapitalista világpiac, mellyel a gazdasági összekötő kapcsok miatt együtt kell működni. „Vagy a világháborúra vesszük az irányt, vagy tényleg békésen akarunk egymás mellett élni. Ehhez hozzátartozik, hogy van kapitalista világpiac, s annak vannak mindenféle intézményei, egyikben bent vagyunk, a másikban nem. ... Nem csinálhatunk úgy, mint a középkorban, amikor azt mondták, hogy nincs, – de hiába: volt!”⁸² Éppen ezért egyre sürgetőbbnek látta, hogy a gazdasági vezetők, közgazdászok a nemzetközi kérdésekkel egyre nagyobb súllyal foglalkozzanak, és világos álláspontot dolgozzanak ki,

amellyel az ország az ilyen ügyekben fel tud lépni, mind a KGST-ben, mind másutt.

Mindennek ellenére döntése egyértelmű: „...a közeljövőben nem lehet számolni semmiféle belépéssel, de végleg ne reteszeljük be az ajtót, ugyanakkor ne olyan módon foglalkozzunk vele, hogy három hét múlva lesz döntés”⁸³ Ennek érdekében javasolja, hogy a PB hozzon egy elvi határozatot, amely felhatalmazza a Gazdaságpolitikai Bizottságot, hogy a nemzetközi együttműködési kérdésekkel, a KGST-országok és a kapitalista piac összefüggéseivel elvi, politikai, gazdaságpolitikai síkon foglalkozzon.

Tímár javaslatával, mely szerint írni kellene a szovjeteknek egy levelet az IMF működéséről, amelyben egyúttal a tárgyalások további folytatására teszünk javaslatot, nem értett egyet. Elmondta, hogy ő csak olyan levelet ír alá, melyben „...méltatni kellene a tárgyalások eredményét, megelégedésünket kifejezni és köszönetet mondani. ...de mi a szovjet vezetőket ne világoztuk fel arról, mi az a pénzügyi alap, mert ez nem illő.”⁸⁴

Megbízta továbbá Komócsin Zoltán külügyi KB-titkárt és Fock Jenőt, hogy a tárgyalásokról készítsenek egy rövid írásos tájékoztatót, melyet a PB nevében ő ír alá. A tájékoztatót megkapták a KB tagjai, a Budapesti Pártbizottság titkárai, a KB osztályvezetői és a megyei pártbizottságok első titkárai, azzal, hogy az anyagot nyolc napon belül küldjék vissza „s munkájukban az abban foglaltakat értelemszerűen használják fel.”⁸⁵

Az egyértelmű szovjet elutasítás hatására tehát az ország belépése az IMF-be és a Világbankba jó időre lekerült a napirendről. Mikor a téma újra foglalkoztatni kezdi a magyar vezetést, az már egy merőben megváltozott gazdasági környezetben és sokkal nehezebb külgazdasági körülmények közepette történik, amikor a belépés egyre inkább, mint szükségszerűség jelentkezik az ország részéről.

A kérdés ezzel azonban nem zárult le. A szovjetek, az 1967-es tapasztalatok alapján, nevezetesen hogy több csatlósállam is erősen fontolgatja a nemzetközi pénzügyi szervekhez történő csatlakozást, 1968 tavaszán, a KGST soron lévő ülészakán teljesen egyértelművé tették ezzel kapcsolatos álláspontjukat. Ekkorra már nyoma sincs az előző évben tapasztalható finom elutasításnak, a szovjet hozzáállás rendkívül negatívvá vált. „A Nemzetközi Monetáris Alap vezetősége a szocialista országok egysége megbontásának céljából aktív intézkedéseket tesz kontaktusok felvételére az egyes KGST-országokkal, s az ezen országok képviselőivel folytatott tárgyalások során a belépés esetére kedvezményeket és előnyöket ígér. Tekintettel arra, hogy az egyes KGST-országok belépése a Nemzetközi Monetáris Alapba és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankba az

országok önállóságát korlátozhatja valutáris, pénzügyi kérdések eldöntésében, s a KGST-országok közötti együttműködés gyengülésére vezető tendenciák megnyilvánulását segíti elő, ezért célszerűnek látszik véleménycserét folytatni erről a kérdésről, s egyeztetett álláspontot kidolgozni az említett nemzetközi szervezetek vonatkozásában.”⁸⁶

A magyar vezetés álláspontjában száz százalékban meg kívánt felelni a szovjet álláspontnak. Jól tükrözi ezt az amerikai magyar nagykövetség 1969 tavaszán készült, az IMF-tagság kérdéseit taglaló jelentése. A jelentés egyértelműen a belépés ellen foglal állást. Elmondja, hogy a szavazati arányok alapján a hat legerősebb tagállamnak (USA, Anglia, NSZK, Franciaország, Kanada, Japán) nagyobb súlya van, mint a maradék százegy tagállamnak összesen. Az erőviszonyokon lényegesen az összes szocialista ország belépése sem változtathatna, egyikük-másik felvétele pedig ebből a szempontból elhanyagolható lenne. A kötelező adatszolgáltatás pedig lehetőséget teremtene az amerikaiaknak arra, hogy mélységében belelássanak a magyar gazdasági adatokba. Ráadásul a vélt előnyöket (hitelek) sem ítéli komolynak a tervezet, mind összecszerúségükben, mind futamidejük alapján.⁸⁷

Abban, hogy a belépés kérdése hosszú időre lekerült a napirendről, a szovjet elutasítás mellett az is döntő szerepet játszhatott, hogy az ország egyensúlyi helyzete a '60-as évek végétől nem várt mértékben javult. A javulás hátterében több tényezőt találhatunk. A vállalatok 1966–67-ben az új gazdasági mechanizmusra való áttérés megkönnyítése érdekében nagy készleteket halmoztak fel nyersanyagokból, alkatrészekből és félkész termékekből. Ez azzal járt, hogy az 1968–69. évi tőkés import, és így a tőkés fizetési mérleg hiánya is kisebb lett a vártnál. Ekkorra ráadásul kezdtek megmutatkozni a mechanizmus-reform pozitív hatásai is. A racionálisabb gazdálkodásra készített vállalatok jobban megnézték inputköltségeiket, míg termékeik oldalán a minőség javítására törekedtek. Természetesen szerény mértékben ez a tendencia is hozzájárult a külső egyensúlyi pozíció javulásához. Fontos szerepe volt a pótlólagos szovjet segítségnyújtásnak is. Az extra segítség három pilléren nyugodott.

– 1968-ra közel 45 millió rubel értékben vállaltak kontingensen felüli élelmiszer- és faanyagszállításokat. Ez 200 ezer tonna búzát, 20 ezer tonna sertéshúst, 10 ezer tonna napraforgóolajat, 5 ezer tonna étkezési zsírt és 50 ezer tonna fenyőfűrészárút jelentett.

– Vállalták továbbá, hogy újra meghosszabbítják az 1958. szeptember 5-i megállapodás értelmében hitelben szállított – és egyszer már prolongált – fegyverek és hadianyagok törlesztésének határidejét. Ez komoly könnyebb-

ség volt Magyarország számára, hiszen 1971 és 1975 között ilyen címen 200 millió rubel törlesztése lett volna esedékes.

– A szovjetek arra is ígéretet tettek, hogy az 1971–75-ös időszakban a magyar kőolajigényeket úgy is kielégítik, hogy cserébe a magyar félnek nem kell beruházási hitelek formájában hozzájárulnia a kitermelés költségeihez.⁸⁸

Második etap: Szembeszélben

A reform kivéreztetése és a személycserék

Az 1960-as évek végén, szinte egy időben az új gazdasági mechanizmus magyarországi beindításával a Szovjetunió politikájában éles fordulat következett be. Az 1968. augusztusi csehszlovákiai intervenció, Dubcek eltávolítása az SZKP politikájának keményedését, Pihova orosz történeisz kifejezésével élve a resztalinizáció korszakát hozta el. A változások leginkább az ideológia, a szellemi élet terén jelentek meg. Ennek legjellemzőbb példája volt a Pravda vezércikke, mely Sztálin 90. születésnapja alkalmából jelent meg 1969. december 17-én. Ezzel párhuzamosan az SZKP KB decemberi ülése visszavonta a gazdaság terén korábban fogantatott reformjelleű intézkedéseket és újra az adminisztratív irányítás erősítése mellett foglalt állást.

Az IMF-csatlakozás kérdése

Bár az Új Gazdasági Mechanizmus és a reformerek ellen a zavidovói találkozót követően támadás indult, Kádár óvatos és fokozatos politikája miatt a legtöbben úgy gondolták, hogy a reformok a szocialista gazdálkodás néhány elemének megerősítése mellett folytathatók. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért kerülhetett elő a magyar IMF és Világbank csatlakozás kérdése 1973-ban, és hogyan juthatott el a kérdés a PB 1973. december 4-i ülésére.

Ez az ügy arra is rávilágít, hogy a gazdaságpolitikai szakapparátusok, illetve azok vezetői csak nagyon korlátozottan érzékelték a politikai irányváltás igazi mélységeit. Az Országos Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium ugyanis közös előterjesztést

készített a nemzetközi pénzügyi intézményekhez történő csatlakozásról, amiben egyértelműen állást foglaltak a magyar tagság mellett. Az előterjesztést november 19-i ülésén megtárgyalta a Gazdaságpolitikai Bizottság és javasolta az anyag PB elé terjesztését azzal, hogy a csatlakozás kezdeményezése időszerűvé vált. A PB december 4-i ülése Nyers Rezső előterjesztésében foglalkozott a témával. (Mint láttuk, leváltására csak a következő évben került sor.) Az ülésen meghívottként a három előterjesztő intézmény vezetői is részt vettek. Az anyag abból indul ki, hogy a csatlakozás kérdése 1967-ben már a legmagasabb politikai döntéshozó fórum, a PB asztalára került, de akkor a szovjetekkel való konzultációt követően az a döntés született, hogy Magyarország tagsága nem időszerű. Az előterjesztők szerint azonban 1967 óta számos külső és belső körülmény megváltozott, ami indokoltá teszi a probléma ismételt mérlegelését. Ezek közül az anyag kettőt emel ki.

– A nemzetközi politikai viszonyokban pozitív irányú változások történtek, s az enyhülés kihatott a szocialista és a tőkés ország gazdasági kapcsolataira is.

– Ennek megfelelően a magyar külkereskedelemben a fejlett országok aránya gyors ütemben növekszik. IMF és Világbank tagságunk e kapcsolatok általános fejlődését segítené elő.

A tagság legfontosabb hozadékát azonban a pótlólagos és olcsó konvertibilis tőke jelentené, amire az előterjesztés szerint az országnak vitális szüksége lesz, már a közeljövőben. Ugyanis az V. ötéves tervidőszakban a népgazdaság beruházási igénye növekedni fog, elsősorban a hatékonyságot, termelékenységét előtérbe állító, minőségi termelés kiépítése miatt. Ez változatlan ütemű fejlődés mellett az életszínvonal politikai célok sérelmét jelentené, azaz a megtermelt nemzeti jövedelem elosztása során a lakossági fogyasztás visszaszorulna a felhalmozás növelés érdekében. Ezt úgy lehet kivédeni, ha a növekedés a tervezett 5–5,5%-ról legalább 6%-ra gyorsítható, ami viszont pótlólagos külső források bevonását teszi szükségessé s ezzel már meg is érkeztünk a tagság kérdéséhez. Az érvelés nagyon okos, hiszen a rendszer politikai alapja, az életszínvonal folyamatos növelése és a csatlakozás között teremt direkt kapcsolatot.

Ezután részletes kifejtésre kerülnek a plusz források igénybevételét szükségesszerűvé tevő tervezett beruházási, fejlesztési lépések, melyek az V. ötéves terv előkészítése során már akkor is tényként kezelődtek. „Ilyenek a recski ércvagyon hasznosítása, a dunántúli szén–bauxit együttes kitermelése, az alumínium fejlesztési program folytatása, autópálya építése, a Duna–Tisza vízrendezése, a légi közlekedés fejlesztése. E nagylétesít-

mények fejlesztése az elkövetkező 10 évben mintegy 100–120 milliárd forintba becsülhető, amely összeg a népgazdaságunk szokásos beruházási keretein felül volna szükséges.”⁹⁷

Jelentős forrásokat igényel a tőkés országokba irányuló gépexport tervezett növelése is. A tervek alapján ugyanis 1976–1980 között a tőkés kivitelünk összességében 50%-kal, de ezen belül gépexportunk 100%-kal nőtt volna. Ez csak jelentős exportösztönzési hitelek mellett valósítható meg „ami ugyancsak szükségessé teszi, hogy időben gondoskodjunk ennek pénzügyi háttéréről is.”⁹⁸ Az előterjesztés erre a célra mintegy 600 millió dolláros forrásigénnyel számolt.

Az ország külső pozíciója kapcsán az anyag kifejti, hogy míg 1971-ben az adósságállományunk 40%-a rövid lejáratú volt, addig 1973 végére teljes egészében sikerült közép- és hosszúlejáratú hitelekre redukálni tartozásainkat. Ráadásul nettó adósságállományunk aránya a tőkés exporthoz viszonyítva csökkenő tendenciát mutat. 1972-ben még 80% volt, míg egy évvel később már 60% alá esett. „Mindezek alapján a Nemzetközi Valuta Alaphoz való csatlakozást Magyarország számára nem gazdasági kényszerűségként kell megítélni, hanem számottevő gyakorlati gazdasági és pénzügyi előnyei miatt lehet politikai mérlegelés tárgya.”⁹⁹

A tagság előnyeinek bemutatása során részben megismétli az előterjesztés az 1967-es anyag megállapításait, de új elemeket is felvonultat. Ilyen új elem az előterjesztők szerint az alábbi néhány:

- A Világbank tagállamaként olyan infrastruktúra- és gazdaságfejlesztési célokat lehetne megvalósítani, amelyeket saját forrásból nem, vagy csak jóval lassabban tudna az ország megvalósítani. Nagyságrendileg ötéves időtávon körülbelül 300 millió dollár 20–25 éves lejáratú ilyen hitelre számíthatunk, ami a kiválasztott beruházások 50–80%-át finanszírozná.

- Jelentősen csökkennének az V. ötéves terv adósságszolgálati terhei. A Világbank hiteleinek törlesztése ugyanis csak 1980 után válna esedékké és akkor is mintegy 2,5% kamatmegtakarítás jelentkezne. Ez 1976–1980 között az ország fizetési mérlegét 330 millió dollárral tehermentesítené.

- Mint IMF tagállam részt vehetnénk a nemzetközi valutarendszer reformjában, s ennek során képviselhetnénk a szocialista országok álláspontját.¹⁰⁰

Ezt követően az anyag röviden bemutatja a csatlakozással járó kötelezettségeket is, gyakorlatilag az 1967-es anyag alapján. Zárásként még megjegyzi, hogy az IMF európai képviselőjével folytatott konzultációk során olyan információkat kaptak, hogy a belépési procedura körülbelül

fél–egy évet venne igénybe onnan, hogy a magyar kormány hivatalosan bejelenti csatlakozási igényét.

Az előterjesztéshez csatolt határozati javaslat újabb bizonyítékát adja annak, hogy az előterjesztők nem voltak tisztában a megváltozott politikai légkörrel, amikor markánsan leteszi a voksot a belépés mellett. „A Politikai Bizottság szükségesnek tartja a Magyar Népköztársaságnak az IMF-be és a Világbankba való belépését. Abból indul ki, hogy a belépés lehetséges a KGST-országok közös érdekeinek megtartása mellett.”¹⁰¹

A vitát Nyers Rezső hozzászólása indította. Nyers próbált elébe menni a belépés kapcsán a szocialista tábor érdeksérelmeit felhozó érvelésnek. Nézete szerint a nemzetközi pénzügyi világ átalakulóban van, s ez azzal jár, hogy előbb-utóbb a Szovjetunió érdekei is azt diktálják majd, hogy szorosabb kapcsolatokat keressen a nemzetközi pénzvilággal. „Úgy gondoljuk, ha ebben a felfogásban most a kisebb szocialista országok tagjaivá válnak ennek a szervezetnek, ez mindannyiunk előnyére válik.”¹⁰² Benke Valéria kérdésére, aki hiányolta a tagság hátrányainak bemutatását, elmondta, hogy igazán markáns hátulütői nem lennének a belépésnek hacsak az nem, hogy a forintot az IMF hozzájárulása nélkül sem fel- sem leértékelni nem lehetne. Az előnyök ugyanakkor egyértelműek, az előterjesztésben bemutatott hitelekhez biztosan hozzájutnánk. „...az itt jelzett hitelekkel számolhatunk-e, illetve ez biztosan realizálható-e? Elvileg csak számolhatunk vele, gyakorlatilag pedig biztosra vehetjük. Ezt minden tagállam megkapja.”¹⁰³

Fehér Lajos egyértelműen kiállt a javaslat mellett. Véleménye szerint a tagság azért lenne rendkívül fontos az országnak, mert így komoly gépipari, vízügyi, élelmiszeripari beruházásokban vehetnénk részt a fejlődő országokban, ami nagyon komoly lökést adhatna a magyar gazdaságnak. A tagság azonban politikai hozadékkal is járna, mivel a szocialista országok és a Szovjetunió politikai érdekeit hatékonyabban lehetne közvetíteni a harmadik világban, s gátat lehetne szabni az itt erősödő kínai befolyásnak is.

Komócsin Zoltán szerint a kérdés vizsgálata nem időszerű, előbb átfogóbban kellene mérlegelni a tagság politikai vetületeit. Véleménye szerint mégiscsak a tőkés országok által dominált szervezetekről van szó ezért a politikai és állambiztonsági megfontolások számba vétele elengedhetetlen. „Bár az ENSZ-ben a dolgok egyszerűbben jelentkeznek, de azért látható, milyen nagy súllyal tud az Egyesült Államok szavazógépezete alapján operálni, ilyen helyen pedig, ahol pénzről van szó, s ráadásul ők a fő résztvevők, nyilvánvalóan még jobban tudnak operálni. Ezt nem megijedésből vetem fel, csak a realitások miatt.”¹⁰⁴ Ezek alapján úgy gondolja egy ilyen lépést, csak a Szovjetunió egyetértése esetén szabad megtenni.

„Ha a Szovjetunió részéről nem értenek egyet, ez kizáró kritérium. Bármilyen érv szól is amellet, hogy belépünk, nem szabad megtenni, ha a Szovjetunió ellenére történik.”¹⁰⁵

Komócsin felvetésére Fock Jenő azzal vágott vissza, hogy a kérdésnek minden aspektusát mérlegelték, hiszen a téma már tíz éve terítéken van. Először Nyers Rezső konzultált a kérdéstről Bajbakovval 1964-ben, majd jött az 1966–67-es időszak, amikor csak a szovjet vétón múltott a tagságunk, hiszen a PB azt egyébként már elfogadta. A szovjetek, egyébként, szerinte nem értik jól ezt a kérdést. A szocialista táboron belül egyedül a Szovjetunió nem tőkeszegény ország, ezért nekik a tagság nem érdekük. Ugyanakkor a kicsi KGST tagállamokat igyekeznek visszatartani a belépéstől. Ezért találnak ki olyanokat, hogy legyen a Nemzetközi Beruházási Bank oly módon átalakítva, „hogy pótoljon bennünket a Világbankért. Ebbe azonban sok év beletelik, míg ezt meg tudjuk tenni.”¹⁰⁶ Fock arra is emlékeztet, hogy a GATT esetében is az volt a helyzet, hogy a szovjeteknek először nem tetszett az ötlet, de mikor rájöttek, „hogy a magyaroknak igazuk van ... még biztattak is bennünket.”¹⁰⁷

Összességében a tagság kérdését determinációként fogja fel, ugyanakkor abban egyetért Komócsinnal, hogy a Szovjetunió ellenkezése esetén nem léphetünk be. Éppen ezért egy másfajta taktikát ajánl a szovjetek meggyőzésére. „Biztos, más formában kell szóvá tennünk a kérdést, szélesan feltárva, magas szinten megmondva, hogy mi perspektivikusan sokban függünk attól: ezt a lépést megtegyük-e vagy sem. Ha úgy konzultálunk mint eddig: miniszterelnöki tárgyaláson a konkrét ügyek mellett vetjük fel, akkor vegyes fogadtatásra találunk, amely végül is azt mondja: inkább ne lépjenek be.”¹⁰⁸

Kádár egyértelművé teszi, hogy a belépés tekintetében mi egyedül nem hozhatunk döntést, tekintettel arra, hogy egy ilyen lépés elsősorban politikai mérlegelést igényel. Megmagyarázta ennek az okát is. „Ez jelenleg olyan szervezet, mint volt az ENSZ ezelőtt húsz évvel, gazdasági szervezet, amelyben a világ legerősebb 10 kapitalista országa diktál. Erről van szó! Ide kellene belépni annak ellenére, hogy hány tagja van a szervezetnek. Ezt tudni kell.”¹⁰⁹ Ezek alapján nem ért egyet azzal, hogy a PB – a határozati javaslatban foglaltaknak megfelelően – támogassa a tagságot. Szerinte ez két hónap múlva azzal járna, hogy „...van egy PB állásfoglalásuk a magyaroknak, mely szerint be kell lépünk ide és ide, ilyen és ilyen elv alapján, s van egy szovjet elutasító válasz. S akkor mit csináljunk?”¹¹⁰

Merthogy a szovjet elutasítás borítékolható. Ők ugyanis tisztában vannak azzal, amennyiben Jugoszlávia és Románia mellett újabb szocialista állam

lépne be ezen szervezetekbe, az „nagyszabású politikai manőverre, zsarolásra, gazdasági manőverre adna módot azoknak, akik ennek a szervezetnek igazi urai – jelenleg. ... Semmiféle olyan illúzióm nincs az USA-val szemben, hogy ő ezt a lépést ne használja ki ellenünk, a Szovjetunió ellen.”¹¹¹

Kádár tehát egyértelműen elkaszálta a javaslatot, és ismerve a Szovjetunió keményedő politikáját és az ennek kapcsán a magyar pártvezetőtől is elvárt lépéseket, igazán nem is tehetett mást. Mindenesetre azért az első titkár hagyott egy kiskaput a reformerek előtt, hogy azok ne érezzék azt, teljes vereséget szenvedtek. Úgy dönt, készüljön egy levéltervezet a szovjeteknek, amiben le van írva, miért is akarunk konzultálni velük. Ezt a PB megtárgyalja, s a testület döntésétől függően lehet azt kiküldeni.

A döntés persze az ismert körülmények között csak egyféle lehetett, a PB nem támogatta a konzultációs felvetés Moszkvába küldését. Egyébként Kádár ezt már a decemberi PB ülésen megelőlegezi. „őszintén megmondom, gondolkozni kellene, mégis, mit vártak az elvtársak? A legutóbbi időben volt szó erről? Várható, hogy az SZKP Elnöksége napirendre tűzi, szemben azokkal, akikkel eddig tárgyalt és azt fogja mondani: helyes, lépjenek be? Nem! Azt fogják mondani: nem ajánljuk. Akkor mi egy szemben álló dolgot képviseljünk? Kitevesszük magunkat annak, hogy a szovjet elnökség azt mondja: nem ért egyet?”¹¹²

1974-ben már folytak az V. ötéves terv előkészítésének munkálatai. Az előkészítés során már figyelembe kellett volna venni a nemzetközi piacokon történt negatív változásokat, azonban ez az év első felében még nem történt meg. Az Országos Tervhivatal és a Pénzügyminisztérium ez év áprilisában „Külföldi erőforrások bevonásának lehetőségei és feltételei az 1976–80-as időszakban” címmel készült közös előterjesztése nem számolt igazán a világgazdaságban lezajlott változásokkal. Mivel több év együttes teljesítményét vizsgálták, azt a következtetést vonták le, hogy az ország külkereskedelmi, külső finanszírozási pozíciója erősödött, hiszen exportunk dinamikája magas volt és az adósságok szerkezetét sikerült a hosszú lejáratok felé eltolni. A hitelfelvételt nem az adósságszolgálati terheknek az ország teljesítményéhez képest aránytalan megnövekedése szempontjából látták problémásnak. Az előterjesztők szerint a gond az, hogy a hiteleket nem tudták elég hatékonyan kihasználni a beruházás finanszírozásban. Helyesen jegyzi meg, hogy az eladósodás csak akkor indokolt, ha a felvett hitelekkel a beruházási tevékenységet finanszírozzuk, mégpedig olyan beruházásokat, amelyek hozzájárulnak a nemzeti jövedelem növeléséhez, azaz a hitelek törlesztésének feltételeit megteremtik.

Az év közepére kiderült, hogy a nemzetközi piacokon megfigyelhető negatív fordulat tartósabb lesz, mint azt korábban gondolni lehetett. Ennek ellenére a vezetők nagy része még nem érzékelte a veszélyt, vagy ha igen, akkor is kitartottak a nem szükséges változtatni politikája mellett. A gazdaságpolitikai vezetés azon tagjai, akik a probléma súlyát és lehetséges következményeit már ekkor látták, már 1974-ben a kiútkeresés mielőbbi megkezdésének fontosságát hangsúlyozták.

Tímár Mátyás, a minisztertanács elnökhelyettese a KB 1974. júniusi ülésén felszólalva arról beszélt, hogy a világgazdasági árváltozásokat a magyar gazdaság nem reagálta le, azaz nem indult meg az alkalmazkodási folyamat. Példaként hozta fel Japánt, amely Magyarországhoz hasonlóan erősen importfüggő ország a nyersanyagok tekintetében. Japánban a kormány megállapodott a főbb gazdasági szereplőkkel, hogy bizonyos nyersanyag-intenzív áruféleségek termelését csökkenteni kell, bizonyos ágazatok expanzióját vissza kell fogni.

Másfajta terápiát javasolt Tímár idehaza: a nemzetközi árváltozások „ráengedését” a belső piacra, azaz a termelői és fogyasztói árak emelkedését. Ennek alátámasztásaként az árrobbanás nemzetközi hatásait elemezte. Elmondta, hogy míg az olajtermelő államok hatalmas, 70 milliárd dollár nagyságrendű többletbevételekre tettek szert, addig a nyersanyag importra szoruló államok jórésében, elsősorban a fejlődő országokban súlyos fizetésimérleg problémák léptek fel, melyek általános gazdasági és politikai problémákhoz, egyes esetekben kormányválságokhoz vezettek. Érzékeltette, hogy az árváltozások hatását a szocialista országok sem tudják elkerülni, hiszen a két tábor gazdasága rengeteg szállal kötődik egymáshoz. Egészen konkrétan fogalmazott, mikor azt mondta, az árváltozások a magyar fizetésimérleget is negatívan fogják érinteni.

Mivel az V. ötéves terv kidolgozása folyamatban volt, Tímár implicite – újfent a Japán példán keresztül – utalt arra, hogy érdemes a beruházási tervek esetében is figyelembe venni a magyar gazdaság megváltozott külső feltételrendszerét. Japánban a kormány és a gyáriparosok szövetsége egy negatív és egy pozitív listát állított össze az iparfejlesztést illetően. Más országok is átgondolják beruházási tevékenységüket, és ezt kell tennie Magyarországnak is. Szükséges, hogy a nyersanyagszegény Magyarország az V. ötéves terv fejlesztési elgondolási során figyelemmel legyen erre a kérdésre, valamint az anyagtakarékosság kérdése is kiemelten kezelendő.

Kiemelte továbbá a közvélemény tájékoztatásának fontosságát is, hogy a meghozandó intézkedések társadalmi elfogadtatása simábban menjen.

A Tímár által javasolt óvatosabb, meggondoltabb hitelfelvételi politika irányába mutató első, nem túl markáns lépés jele volt az OT és a KB Gazdaságpolitikai Osztálya által készített előterjesztés a Politikai Bizottság számára. Ennek hatására a PB, az eredetileg tervezett 3,6 milliárd dollár helyett csak 2,5 milliárd dolláros hitelfelvételt hagyott jóvá az V. ötéves terv időszakára. Döntést hoztak továbbá a Szovjetunióba irányuló tőkeexport korlátok között tartásáról is. Tisztánlátásuk hiányát azonban jól mutatja az a tény, hogy arról is döntöttek, hogy kedvezőbb konjunkturális helyzet esetében az elfogadott hitelfelvételi limit túlléphető.

A pártvezetés és a szélesebb pártelit számára a helyzettel való szembesülés következő stációját a KB 1974. decemberi ülése jelentette. Németh Károly, aki az évben követte Nyers Rezsőt a gazdaságpolitikai KB-titkári poszton, hosszú beszédet mondott az 1975. évi népgazdasági terv és költségvetés valamint az V. ötéves terv irányelveiről. Fontos és előremutató elem, hogy a pártvezetés itt véglegesen realizálta és elismerte, hogy a világgazdaságban olyan negatív irányú tendenciák bontakoztak ki, amelyek Magyarország számára is szükségessé teszik bizonyos konzekvenciák levonását. A KB által elfogadott gazdaságpolitikai intézkedési csomag – inkonzisztens volta ellenére, melyre később még kitérünk – segíthetett volna az eladósodás megfékezésében, de a KB határozata nem valósult meg. A határozat ellenére sem történt ugyanis előrelépés a tekintetben, hogy a gazdaságpolitikai kurzus megváltoztatásán keresztül felkészüljünk e negatív tendenciák hatásainak kivédésére, illetve tompítására.

Németh Károly még bevezetőjében elmondta „... a jövő évi terv és költségvetés, valamint az ötödik ötéves terv irányelveinek kialakításánál a korábbiaktól jelentősen eltérő gazdasági feltételeket kell figyelembe venni.¹¹³” Elmondta, hogy ugyan a fejlődés összhangban van az MSZMP X. kongresszusán meghatározott követelményekkel, de a gazdaság egyensúlyi helyzete a tervezettnél kedvezőtlenebb. Elismerte, hogy az ország folyamatos nyersanyag- és energiahordozó ellátása nehézségekbe ütközött, illetőleg ezek magasabb ára a termelési költségekben is megjelent.

Néhány fontos anyagból a rendszeres ellátás nem volt megoldható, ami a termelés átmeneti korlátozásához, esetenként szüneteltetéséhez vezetett. Nem derült ki, hogy milyen gyárak, termelő üzemek kényszerültek korlátozni, szüneteltetni tevékenységüket, de a probléma súlya e nélkül is jól érzékelhető. A kényszerű termelésleállítások okaként elmondta, hogy a probléma kiindulása ott kezdődött, hogy a szocialista partnerek szállítási kontingenseiket egyes esetekben nem teljesítették, ahogy Németh fogalmaz ez „partnereink részéről is nehézségekbe ütközött”. A megfogalmazás

nagyon „árnyalt”. Az olajársokk után ugyanis a kisebb szocialista államok, hasonlóan Magyarországhoz komoly cserearány romlást szenvedtek el, amit sok esetben a tőkés piacokon – akár KGST kötelezettségeik rovására – értékesített nyersanyagokkal és egyéb termékekkel próbáltak ellensúlyozni. Mindenesetre ez azzal járt, hogy Magyarország igényeit döntően a tőkés import növelésével, illetve a többi szocialista országhoz hasonlóan a kiviteli előirányzatok csökkentésével tudta biztosítani. A nyersanyagokat tehát konvertibilis valutáért és jóval magasabb áron kellett beszereznünk a tőkés piacokon, mintha a KGST-ből importáltunk volna.

Ennek ellenére a belső felhasználás lényegesen nőtt – büszkélkedik a KB-titkár. 1974-ben jelentős, 6%-os reáljövedelem növekedés valósult meg, amelynek fontosabb elemei között találjuk a nyugdíjak vagy a családi segély emelését és egyéb szociálpolitikai intézkedéseket, de például a sorkatonák pénzbeli ellátmányának (zsold) duplájára növelését is. A beruházási dinamika az előző évhez képest szintén jelentős, 7% volt.

A lakosság talán csak a szeptemberi tüzelő- és üzemanyag áremelésből érzékelhette, hogy valami nincs rendben, de a vezetés mindent megtett, hogy – nemcsak a jövedelmek oldalán – igazán ne érzékeljék a súlyosbodó gazdasági nehézségeket. Ezért a költségvetés a terven felül jelentősen növelte a dotációk volumenét mind a lakossági, mind a vállalati fogyasztás esetében, összesen közel 30 milliárd forint értékben.

A helyzetleírás a romló külkereskedelmi pozíció taglalásával ér véget. Németh arról beszél, hogy tőkés viszonylatban 1974-re nagyjából kiegyensúlyozott pozícióval számolt a gazdaságpolitikai vezetés. Azt feltételezték, hogy a cserearányok 2–3%-kal romlanak. A nyersanyagárak elszabadulása miatt azonban ez a romlás sokkal nagyobb lett.¹¹⁴ Míg az importunkban nagyon jelentős tételként szereplő nyersolaj, az ipari, vegyipari alapanyagok árai gyorsan nőttek, a magyar exporttermékek közül csak a vaskohászati készítmények árai emelkedtek erőteljesebben. A tőkés országokba irányuló legfontosabb exportcikkeink, az élőállat és a hús esetében 1974-ben ársökkenés volt, amit még tetézt a Közös Piac importtilalma is.

A romló cserearányok miatt a nemzeti jövedelem elmaradt a tervtől. A tervben még azzal számoltak, hogy a belső felhasználás kisebb lesz, mint a gazdasági növekedés. Valójában ennek éppen az ellenkezője történt. A termelés és a felhasználás különbségét a tőkés adósságállomány növekedése egyenlítette ki.

Mindezek alapján levonta a következtetést. „A külgazdasági háttér minőségileg más, mint a megelőző időszakban volt, ezzel nemcsak a jövő évben, hanem hosszabb távon is számolnunk kell. Az egyensúlyi hiány

nagyobb, mint a korábbi években, ezért csak hosszabb idő alatt és nagyobb erőfeszítéseket feltételezve állíthatjuk helyre gazdaságunk egyensúlyát. Amilyen hiba lenne, ha nem számolnánk a tőkés külgazdasági háttér megváltozásával, valamint azzal, hogy indokoltan sor kerül a KGST-ben a szocialista szerződéses árak módosítására, úgy súlyos hibát követnénk el, ha nem néznénk szembe gazdaságunk belső problémáival, munkánk fogyatékoságaival.”

A helyzetértékelés után a KB egy gazdaságpolitikai intézkedés csomagot hagyott jóvá, melynek főbb elemei a következők voltak.

1. A termelésben olyan strukturális változásokat kell végrehajtani, melyek révén növekszik az energia és anyaghatékonyság. A változtatásoknak elő kell segíteni a tőkés export árualapok termelésének gyorsítását, illetve a tőkés import helyettesítését.

2. Növelni kell a beruházási tevékenység hatékonyságát, meg kell gyorsítani azon beruházások befejezését, melyek üzembehelyezése 1975–1977-re van előirányozva.

3. A népgazdaság belső tartalékainak feltárására, a munkaerő hatékonyabb felhasználására konkrét programot kell kidolgozni. Lényegesen csökkenteni kell a készletek növekedési ütemét.

4. A gazdasági irányító és szervező munka színvonalának javítása.

5. Bár az életszínvonal-politikában biztosítani kell az eddig követett elveket, a fejlődés mértéke az addiginál mérsékeltebb kell, hogy legyen.

A KB határozat a nemzeti jövedelem növekedését 5–5,5%-ban határozta meg. Az egyensúly javítása érdekében kimondták, hogy a belső felhasználás dinamikája nem haladhatja meg a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét, ami 4%-os fogyasztást és 5–6%-os beruházási növekedést jelentett.

Az intézkedéscsomag egyes elemeit vizsgálva kijelenthető, hogy az intézkedések inkonzisztensek az ország gazdasági feltételrendszerével, valamint az intézkedések és a célok (egyensúly) között is inkonzisztencia áll fenn.

Az 5–5,5%-os növekedés elérése ugyanis lehetetlen akkor, mikor mind belső, mind a külső piaci lehetőségek szűkülnek. A növekedés komponensei közül tehát az export és a belső fogyasztás visszaszorul, és csökken a készletállomány. Egyedül a beruházások terén látható gyorsítási szándék, ami viszont a tervezett nemzeti jövedelem növekedéshez nem elég.

Támadásaik lényege az volt, hogy a gazdasági vezetésben nem érvényesül eléggé a „munkáspolitiká”. Ez abban nyilvánult meg, hogy egyes nagyüzemek nehéz helyzetbe kerültek, a paraszti életszínvonal gyorsabban nőtt, mint a munkásoké, hogy az árak emelkedtek.

A támadások elérték a kívánt eredményt. 1974 elején leváltották Nyers Rezső gazdaságpolitikai KB-titkárt és Fehér Lajost. A következő évben megtartott XI. pártkongresszuson Fock Jenő miniszterelnök, drámai hangvételű felszólalása után lemondott a kormányelnöki posztról, míg Tímár Mátyást áthelyezték az MNB-be a nyugdíjba küldött László Andor elnök helyére.

A gazdaságpolitika vezető posztjait mind a kormányban, mind a pártban új emberek foglalták el. A miniszterelnök Lázár György, az Országos Tervhivatal addigi elnöke lett, míg a párt gazdaságpolitikai titkára Németh Károly Komárom megyei első titkár.

Az új gazdaságpolitikai vezetés jellemzően nem a munkásellenzék jelöltjeiből tevődött össze, hanem olyanokból, akik a gazdaságirányítási reform kidolgozásában nem vettek részt, illetőleg kevésbé exponáltak magukat benne.

A keményvonalasok ténykedése döntő momentum, hiszen nélkülük talán már ekkor beindítható lett volna egy olyan alkalmazkodási folyamat, mely a vállalati és lakossági fogyasztás visszafogásán és a versenyképesebb beruházások előnyben részesítésén keresztül megakadályozhatta volna az ország következő években bekövetkező nagyarányú eladósodását.

Így azonban az V. ötéves terv semmilyen közgazdaságilag racionális választ nem adott az ország egyre romló külső egyensúlyi pozíciójára. Nem fogta vissza a belső felhasználást, nem szelektált a beruházások esetében, és a szubvenciók és dotációk fenntartásán keresztül nem ösztönzött strukturális reformokra.

A XI. kongresszuson már az 1974. decemberi KB határozathoz képest is visszalépés történt a keresletszűkítés szükségességét illetően. Kádár beszámolójában egyértelműen hitet tett a növekedés és életszínvonal emelés politikája mellett. „... a külső nehézségek ellenére elérhető, hogy népgazdaságunk a következő években is az előző éveket megközelítő ütemben fejlődjék, és az életszínvonal is tovább emelkedjék.”¹¹⁵

Az egyensúly helyreállításáról a kongresszuson gyakorlatilag nem esett szó. Még Németh Károly is, aki az előző évben az egyensúly megteremtését gazdaságpolitikai prioritásként kezelte, arról beszélt, hogy nincs szükség a bevált irányelvek módosítására a gazdaságban.

Az egyensúlytalanság útján

A mechanizmusreform lefékeződése

Havasi Ferenc 1975-ben került a Komárom megyei első titkári székéből a minisztertanács elnökhelyettesi posztjára. A reformellenes tábor által kényszerített vezetőszerék sorába – ahogy az később kiderült – Havasi kinevezése nem illeszkedett, hiszen miniszterelnök-helyettesként és főleg 1978-ban történő gazdaságpolitikai KB-titkári kinevezése után a reformok egyik legfontosabb támogatója sőt kezdeményezője lett.

1975-ben azonban ezt még nem lehetett tudni. Havasi, egy a '80-as évek végén született nyilatkozatában kinevezésének okaként a politikai alkalmasságot, megbízhatóságot említi. Elmondása szerint a vezetésben a reformokkal kapcsolatban egyfajta bizonytalanság, hezitálás volt érezhető. Nyilvánvalóan a gazdasági szükségszerűségek a reformfolyamat folytatására ösztönöztek, ugyanakkor a Biszku–Komócsin–Gáspár „trojka”, moszkvai biztatással is a háta mögött már 1972 óta erőteljesen támadta a párt progresszív vonalát. „...a vezetés gondolatmenetében érezni lehetett, hogy valamilyen irányba az akkori helyzetet szeretné elmozdítani. A kérdés az volt, hogy a reform irányába megyünk-e tovább vagy pedig nem. A nemzetközi körülmények olyanok voltak, amelyek nem nagyon kedveztek a reformnak. A brezsnyevi időszak kellős közepén voltunk 1975 körül, és akkor a reformnak inkább a negatívumai voltak napirenden a nemzetközi érintkezésben, a csehszlovák és a lengyel tapasztalatok alapján is.”¹¹⁶

Havasi elmondta, hogy a reform lefékeződését már megyei titkárként is érzékelte, persze a vezetésben zajló vitákról nem tudott. Ez alól csak a KB 1972. és 1973. novemberi ülése kivétel, ahol nyíltan folyt a reformokkal kapcsolatos vita. A viták elsősorban a reform egyes elemeit érintették. Például, hogy miért van munkaerő-vándorlás a nagyüzemből a kisüzem, az iparból a mezőgazdaság felé, vagy miért emelkednek gyorsabban a fizetések az agráriumban, mint az iparban. Ezeknek a kifogásoknak mindig politikai éle volt, hisz kimondatlanul is a munkáshatalom, a szocialista rendszer egyik fundamentumának kérdéskörét feszegették.

A reformellenes erőknek 1973-ban sikerült elérniük, hogy az ipari munkások az év márciusában rendkívüli béremelésben részesültek. Az intézkedés 1,3 millió embert érintett és hosszú idő óta a legjelentősebb egyszeri jövedelemkiáramlás volt, annak minden negatív makrogazdasági

hatásával együtt. A szakmunkások bére 11,2, a női szakmunkásoké 13%-kal, míg a segéd- és betanított munkásoké 8,3%-kal emelkedett.

Ezzel párhuzamosan a reformok íve megtört, és újra a központi irányítás erősítése került előtérbe. Havasi megfogalmazásában a politika elsődlegességének torz értelmezése megerősödött. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok tekintetében „ebben az időben alakult ki az a filozófia, hogy külkapcsolatainkban a sorrend a következő legyen: ha valamit meg tudunk venni a szocialista országokból, akkor ott vegyük meg, ha nem, akkor lehetőleg a harmadik világból, s ha ott sincs, akkor vásároljunk a tőkésektől.”¹¹⁷

Maga a reformkoncepció sem volt hibátlan. Például a koncepció egy később nem igazolódott feltételezése volt, hogy az árrendszer átalakítása, a szabad áras termékek kiterjesztése intenzívebb versenyre ösztönzi a vállalatokat, ami meggátolja az árak komolyabb emelkedését. Ez azonban nem következett be, mint ahogy az sem, hogy a vállalati önállóság, kezdeményezőkézség kibontakoztatása erősebb innovációra, végső soron modernebb és versenyképesebb termékek előállítására készíti a cégeket. Nem érthette el a reformfolyamat a célját azért sem, mert eleve túl sok féket építettek be a mechanizmusba. Ilyen volt például az átlagbér-ellenőrzés rendszere, mely azt szolgálta volna, hogy ne legyenek komolyabb elbocsátások, illetve a túlzott vásárlóerő visszaszorítását volt hivatva megakadályozni. Aztán kiderült, hogy a szabadabb gazdálkodási feltételek között a vállaltok növekedési törekvései erősödtek, ami létszámhiányt teremtett. A legnagyobb gondot mégis a különböző dotációk, állami támogatások rendszere jelentette, hiszen ez a gazdaságtalan cégek életben tartásával a reform egyik alapvető célját, a hatékonyság növelését akadályozta meg.

Ráadásul a gazdaságirányításban egy bizonyos vákuum alakult ki, ugyanis a központi irányítás hamarabb gyengült meg, mint ahogy a vállalati önállóság megnövekedett volna. Gyakorlatilag erre a helyzetre reflektált a KB 1972. novemberi határozata, amely bizonyos mértékig visszaállította a központi szabályozás súlyát, miközben a vállalati önállóság mértékét csorbította.¹¹⁸ Havasi Ferenc, még mint miniszterelnök-helyettes ezzel kapcsolatban így nyilatkozott. „A párt és a kormány Magyarországon elsőrendű feladatának tekintette az életszínvonal védelmét, a termelés stabilitásának fenntartását. Ez vezérelte az állami szervek intézkedéseit is. ... Az új viszonyokra való első reagálás érthető módon a gazdasági szabályozás szigorítása és olyan átmeneti intézkedések meghozatala volt, amelyek bizonyos mértékben korlátozták a vállaltok önállóságát. De szerintem nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy a hirtelen jött változás gyors reagálást követelt meg. Minthogy a közvetett irányítási módszerek hatása általában

lassabban bontakozik ki, mint a közvetlen utasításoké, érthetően ezeket kellett alkalmaznunk.”¹¹⁹

Ebben a helyzetben érte az országot az első olajárrobbanás. Havasi Ferenc szerint az első hibát azzal követte el a vezetés, hogy azt gondolta, csak átmeneti jelenségről van szó és a negatív hatások különben is kirekeszthetők, a határon megállíthatók. Ez idővesztéséget okozott, a reagálás időben túl későn jött.

A másik hiba véleménye szerint a reagálás elhibázott volta, a nem megfelelő gazdaságpolitikai válasz volt. A cserearány veszteséget ekkor még nem a megdrágult olaj és más energiahordozók okozták, hiszen azokat a KGST-n belülről szereztük be, ahol a bukaresti árelv alapján a drágulás hatásai csak később jelentek meg. Viszont a fejlett piacgazdaságok gyorsan alkalmazkodva a nemzetközi árváltozásokhoz megemelték saját termékeik árait, ami a jelentős tőkés relációjú magyar import miatt nálunk már 1974-től komoly cserearány veszteségben és fizetésimérleg-hiányban csapódott le. A cserearányok romlását jól jellemzi, hogy amíg az első olajárrobbanást megelőzően egy tonna búzáért öt tonna olajat tudtunk vásárolni, addig a '80-as évek elején már csak 0,8 tonnát és volt olyan év, mikor a romló cserearányok miatt a nemzeti jövedelem 6%-át is elveszítettük.

Ebben a helyzetben a gazdasági vezetés a növekedés és főleg az export gyorsításában látta a kivezető utat. „Később kiderült, hogy a magas dinamika, a nagyobb export még több importtal, ezzel együtt pénzügyi veszteséggel jár. Az árárányok módosulása folytán a hazai termelésbe bedolgozott nagy volumenű import ellenértékét nem tudtuk megkapni az exportunk segítségével. Be kellett látnunk – véleményem szerint ez egy tragikus, de lényeges felismerés volt 1978-ban – hogy a mi viszonyaink között, az adott struktúrában nem gyors dinamikával, hanem mérséklet ütemmel lehet csak továbbhaladni. Ez lényegi koncepcionális váltás volt akkor, még ha jelentős késéssel ismertük is fel a reális utat.”¹²⁰

Egy harmadik tényezőként a KGST elkényelmesedést okozó, innovációra, minőségi követelményekre nem ösztönző szerepét említi. Míg a gazdaság extenzív fejlődési szakaszában a tagság sok előnnyel járt Magyarország számára, később, a '70-es évek kezdetétől már a negatívumok is markánsan megjelentek az együttműködésben. Eleinte viszonylag olcsón juthattunk nyersanyagokhoz, energiahordozókhoz és egyéb termékekhez, míg a magyar késztermékeknek biztos piacot jelentettek a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió. A biztos, a verseny hatásaitól mentes exportpiac megléte ugyanakkor azzal járt, hogy „egy sor termékünk 10–15 év alatt nem, vagy csak alig korszerűsödött valamit.”¹²¹

Egy további tényezőként említi Havasi az 1945 után követett magyar beruházási gyakorlatot, amelyet a nehézipar, az energetika túlzott fejlesztése jellemezett, miközben a feldolgozóiparba – amely exportképes javakat képes gyártani – relatíve kevesebb beruházási forrást fektetettek. A szükséges műszaki, technológiai fejlesztések elmaradása miatt a feldolgozóipari termékek többségének minősége, korszerűsége nem volt megfelelő.

A felemás beruházási gyakorlat oka az autarkióra törekvő sztálini gazdaságfejlesztési koncepcióban keresendő, mely a hidegháborús időszakban a háború biztosan bekövetkező kitörésével számolt. „Az akkori vezetés azt vallotta, hogy a szocialista országok energiagazdálkodása nem függhet senkitől a világon. Ez volt az alapja a nehéziparnak és így közvetve a fegyverkezésnek. Mindegyik szocialista ország megkapta a maga penzumát, azaz hogyan alakítsa ki biztonságosan energiaellátását. A hazai ásványvagyonot felmérve mindegyik országnak önellátásra, ásványkincsének maximális hasznosítására kellett törekednie.”¹²²

Növelte a gondokat a '60-as évek végén kialakított energiapolitikai koncepció, mely az akkori árviszonyokból kiindulva a kőolaj részarányának jelentős emelését irányozta elő, míg az atomenergia felhasználást közel másfél évtizeddel késleltette, és a hazai szénbányászat korszerűsítésére sem fordított elegendő figyelmet.

További problémát jelentett a hazai beruházási politika kapcsán, hogy a központi beruházási döntések nélkülözték az előrelátást, s a jelen igényeiből kiindulva eszközöltek nagy volumenű fejlesztéseket, amelyek később gazdaságtalannak bizonyultak.¹²³

Az MSZMP 1975 márciusában tartotta X. kongresszusát. Kongresszusi beszédében Németh Károly KB-titkár gyakorlatilag megerősítette, illetve részletezte a KB 1974. decemberi ülésén elmondottakat. Kifejtette, hogy bár a gazdaságpolitika a célokat és az ezek megvalósításához vezető eszközöket helyesen határozta meg, a megvalósítás során ezek az elvek nem érvényesülnek megfelelő mértékben. A gazdaság hatékonyságának növelése a megváltozott körülmények között elkerülhetetlen. Ennek viszont alapvető eleme a termelési szerkezet átalakítása. Az ipari termelés esetében, ahol a fogyasztói igényesség, mind bel-, mind külföldön növekszik, teret kell, hogy kapjanak a korszerű termelési eljárások, mert ezek biztosítják a magas minőségű, versenyképes termékek előállítását. Ezzel párhuzamos intézkedéseket kell tenni a korszerűtlen termékek gyártásának megszüntetésére, ami esetlegesen foglalkoztatási problémákat indukál. A KB-titkár kifejtette, hogy a leépítések nyomán a munkaerővel kapcsolatban felmerülő nehézségeket akár üzemeken belüli, akár üzemek közötti átcsoporto-

sításokkal kell kezelni. Ez a momentum is rávilágít az alkalmazkodási folyamat felemás, közgazdaságilag megalapozatlan voltára – ami persze a szocialista típusú gazdasági rendszerek sajátja – hiszen a foglalkoztatási szint mesterséges fenntartása a népgazdasági szintű veszteségeket termeli újjá.

Ebbe az irányba mutat a szocialista ipar zászlóshajóinak, az 50 legnagyobb vállalatnak a kiemelt kezelése is. „A központi tervező, irányító szervek folyamatosan gondoskodjanak arról, hogy az 50 kijelölt nagyvállalat, amely a szocialista ipar termelésének felét, exportjának pedig 60 százalékát adja, ahol munkásosztályunk derékhadának nagy része dolgozik, folyamatosan megkapja az indokolt támogatást.”¹²⁴ Ezzel gyakorlatilag a hatékonysági kényszer, a versenyképesebb termelés követelményei alól menti fel a KB-titkár az export túlnyomó részét megtermelő vállalatokat. Ugyanakkor a többi vállalat esetében kiemelt szerepet tulajdonít a hatékonyság növelésének, és ennek keretein belül az önköltségek csökkentésének. 1968 és 1973 között az önköltség makroszinten átlagosan 2,5%-kal csökkent, ami 18 milliárd forintos megtakarítást jelentett. A termelés szervezettségének erősítésével, a műszaki fejlődés felgyorsításával ezen az úton kell tovább haladni – mondta Németh. Az anyagköltségekben elért 1%-os megtakarítás 5–6 milliárd forintos nemzeti jövedelem növekményt jelentene. Végezetül kiállt az adminisztratív módszerek, a központi beavatkozás erősítése mellett. Szerinte a párt vezető szerepét tovább kell erősíteni a gazdaságban és a végrehajtás minden szintjén.

Látható tehát, hogy egy a piaci és állami koordináció keverékére épülő, inkonzisztens elemeket tartalmazó megoldási javaslatnak kellett volna a megváltozott körülményekhez igazítani a magyar gazdasági struktúrát. Nem lehet azon csodálkozni, hogy ebből alkalmazkodás helyett gyorsuló eladósodás lett.

A KB 1975. július 2-i ülése áttekintette, hogy az előző év decemberi határozatában foglalt célok és az 1975. évi népgazdasági terv előirányzatai hogyan teljesültek. Fél évvel a struktúraváltást és a kiigazítást elhatároló politikai döntés után a helyzet semmit sem javult, sőt néhány területen a tévyszámok kedvezőtlenebbül alakultak a terveknel. A nemzeti jövedelem belső felhasználása meghaladta a számítottat és ez lecsapódott a tervezettnél nagyobb dollár elszámolású külkereskedelmi hiányban, valamint a költségvetés növekvő deficitjében. A belső felhasználás esetében minden komponensnél, a lakossági fogyasztásnál, a beruházásoknál és a készletállomány változásánál is túlteljesültek a tervek. Ennek oka, hogy vállalati szinten ekkor még nem, vagy nem teljes mértékben csapódtak le a világpia-

magasabb árai, az exportban viszont élvezték a világpiacon áruk előnyét. Megnövekedett bevételeikből a vállalatok terven felül növelhették a béreket, fokozhatták beruházási tevékenységüket és készleteik mennyiségét. A gazdaság dübörgött, pedig jobb lett volna, ha csendesen duruzsol.

A beruházások dinamikus növekedésében a kormányzati politika is szerepet játszott. A kormány erősítette az anyagi ösztönzést a nagyberuházások mihamarabbi befejezése céljából, és ezzel párhuzamosan három újabb nagyberuházás¹²⁵ megkezdését engedélyezte. Az év első felében a beruházási érték 16%-kal nőtt az előző évhez képest, értéke 36 milliárd forint volt. Az éves beruházási hitellehetőségek már az első hat hónapban kimerültek. Éppen ezért további hiteleket ebben az évben már nem, vagy csak az egyes hitelek későbbi évekre történő átütemezése esetén engedélyeztek, akkor is kizárólag a tőkés export növelése, vagy tőkés import helyettesítése céljából.

A lakosság reáljövedelme a tervezett 8,5% helyett 11,5%-kal növekedett, ami lecsapódott a kiskereskedelmi forgalom terven felüli növekedésében is. Ezért az év közepén a KB olyan intézkedésekről döntött, amelyek biztosították volna, hogy a reáljövedelem alakulása a terveknek megfelelően történik, vagy csak kis mértékben haladja meg azt. Ezért a vállalatoknak és szövetkezeteknek – bár pénzügyi helyzetük gyors bérkiáramlást tenne lehetővé – a terv céljaival összhangban lévő bérpolitikát kell folytatniuk az év hátralévő részében.

A költségvetés esetében sem érvényesültek megfelelő módon az 1974. decemberi határozatok. Az egyenleget a magas világpiacon árukat kompenzáló, növekvő import-ártámogatások összege rontotta, melyet a vállalatok és a szövetkezetek kaptak. A világgazdasági árváltozások hatásait a lakosság és hazai termelők nem igazán érezték 1975 közepén, hiszen az állam a többletterhek jórészét átvállalta. Az első komolyabb lépés az 1975 januárjában megvalósított termelői áremelés volt. Ezen kívül tervben volt az igazgatási és ügyviteli költségek csökkentése is, amit nyilván az apparátusok létszámának csökkentésével, összevonásokkal lehetett volna megvalósítani, de ez nem történt meg.

A növekvő belső felhasználás óhatatlanul éreztette hatását külkereskedelmi forgalmunkban is. Az 1974-es kedvezőtlen tendenciák – elsősorban dollárviszonylatban – 1975-ben is folytatódtak. A tőkés import a tervezett meghaladó mértékben növekedett, míg a kivitel értéke nem érte el az előirányzatot.

A külkereskedelmi forgalom tekintetében a döntéshozók – helyesen – abból indultak ki, hogy a magyar gazdaság gyors növekedése együtt jár a

tőkés import növekedésével. A növekvő importot növekvő exporttal kell kiegyenlíteni, de az exportnövekedés dinamikájának meg kell haladnia az importét, hiszen a cserearány romlást is kompenzálnia kell. Mivel a nyugati piacokon egyre szigorúbb értékesítése kondíciókkal kell szembesülni, nagyon lényeges a termékek minősége és korszerűsége, valamint olyan tényezők, mint a szállítási határidők pontos betartása, az alkatrészellátás, a szerviz biztosítása. Ezzel párhuzamosan meg kell gyorsítani azokat a hazai fejlesztéseket, amely gazdaságosan helyettesítik a tőkés importot. Az importtilalmak meghatározásának azonban óvatosan kell eljárni, nehogy a termelésben nélkülözhetetlen anyagok, alkatrészek, részegységek essenek ki – akár ideiglenesen – a termelésből. Ezért itt is fontos az importfelhasználó vállalatok és a hatóságok együttműködése, hogy valóban csak arra az áruféleségre adjanak ki importengedélyt, amire szükség van.

A kibontakozott negatív tendenciák miatt a KB megállapította, hogy a népgazdasági egyensúly megszilárdítása, a hatékonyság és takarékoság növelése és a struktúraváltás felgyorsítása alapvető fontossággal bír a magyar gazdaság szempontjából. Az 1974 decemberi KB határozat gazdaságpolitikai céljainak teljesítése ezen prioritások tekintetében döntő jelentőségű, e nélkül az 1975. évi terv teljesítése és az V. ötéves terv zökönőmenetes indítása nem lehetséges.

A vállalatoknak előírták, hogy az 1976–1980-as időszakra pontosan és konkrétan határozzák meg, hogy termékszerkezetüket hogyan akarják a gazdaságosság és hatékonyság követelményeinek megfelelően átalakítani. Ebben a munkában a vállalatokkal együtt kellett működnie a minisztériumoknak és más állami hatóságoknak is, hogy a vállalati programok összhangban legyenek a népgazdasági érdekekkel. Az irányító szerveknek hatósági és közgazdasági eszközökkel kellett a vállalatokat a kívánatos, tartós strukturális átalakulás irányába terelgetni.

Végezetül a KB-titkár arról beszél, hogy a kialakult helyzetet a társadalom felé is kommunikálni kell. „Jobban kell tudatosítanunk a közvéleményben, hogy mind az életszínvonal növelését, mind a beruházásokra vonatkozó célokat csak adott gazdasági lehetőségeinkkel összhangban valósíthatjuk meg. A politikai munkában, mindenekelőtt a tömegkommunikációs eszközök segítségével a várható feszültségek feloldását kell támogatni, és tartózkodni kell újabb vagy kielégíthetetlen igények felkeltésétől, propagálásától.”¹²⁶

1975. szeptember 29. és október 1. között országos agitációs és propagandanácskozást tartottak, ahol Németh Károly a gazdasági irányítás megváltozott súlypontjairól beszélve legfontosabb feladatnak nevezet, hogy

minden vállalat és szövetkezet olyan ötéves tervet készítsen, amely összhangban van a XI. kongresszus és az V. ötéves terv alapelveivel. Ennél fogva a vállalati terveknek meg kellett felelniük a hatékonyság követelményének, a beruházási volument reálisan kellett előirányozni, moderált bérnövekedéssel kellett számolniuk, és a termelési struktúrájának reflektálnia kellett a piaci igények változására.

Annak érdekében, hogy minden termelőegység azonos módon értelmezze és megfelelő módon hajtsa végre a feladatokat, minden egyes területi pártszervezetnek a maga hatáskörében konkretizálnia kellett a népgazdasági terv vonatkozó részeit, ezeket a vállalati vezetők felé közvetíteni és az esetleges eltérések ellen fellépni. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerep hárul az ellenőrzésre, ahol abból kell kiindulni, hogy egy gazdaságpolitikai határozat teljesítését annak gyakorlati megvalósulása, eredménye minősíti.

Az V. ötéves terv

Bár a vezetők tisztában voltak azzal, hogy a terv megvalósítása kedvezőtlen egyensúlyi viszonyok között kezdődik és a negatív világgazdasági tendenciák várhatóan hosszabb ideig fennállnak, mindez a terv makroszámaiban nem került megfelelően leképezésre. A KB a nemzeti jövedelem növekedését éves átlagban 5,5–6%-ban irányozta elő, ami a tervidőszak egészében 30–32%-os növekedést jelentett és megegyezett a IV. ötéves terv előirányzataival. Az egyensúly helyreállítását attól várták, hogy a fogyasztás és felhalmozás együttesen 6–8%-kal lassabban növekedhetett, mint a nemzeti jövedelem. A belföldi felhasználás két komponensének aránya strukturálisan nem megfelelő volt, és a fenntartható növekedés ellen hatott, ugyanis a visszafogás erősebben érintette a beruházásokat.

A beruházási dinamika az előző ötéves időszakhoz képest mintegy felére 25% körülire esett vissza, ami egy szigorúbb rangsorolás igényét hozta felszínre. Két területen azonban a fejlesztési összegek növelésére került sor. A gazdasági fejlődés magalapozása és az életkörülmények javítása céljából az energetika és a lakásépítések területe a korábbi együttesen 21%-os részarány helyett a beruházások 26%-át kapta. A bányászat, a villamosenergia-ipar, a kohászat és az építőipar tehát az V. ötéves nyertesei voltak, míg a többi területen a beruházási dinamika 12–13% volt a tervek szerint az öt éves periódus során. Öt év alatt 420–440 ezer lakás felépítése szerepelt célként, amiből 150–160 ezer volt az állami lakás. A lakásépítések fel-

pörgetése elsősorban Budapesten, a vidéki nagyvárosokban és az ipari centrumokban lett előirányozva.

Az életszínvonal növekedésére (az egy főre jutó reáljövedelem emelkedésére) vonatkozó célkitűzéseket a XI. kongresszus 23–25%-ban határozta meg. A terv indulásának idejére, 1976-ra azonban „a gazdasági feltételekben és lehetőségekben bekövetkezett kedvezőtlen változások pontosabb felmérése alapján 18–20 százalékos reáljövedelem-növekedés irányozható elő.”¹²⁷ Ez a növekedés is asszimmetrikusan oszlik el az öt éves periódus során. Az időszak első felében 14–16%-os növekedéssel számoltak a tervezők, nyilván az egyensúlyi szempontokra való fókuszálás érdekében. A bérnövekedés alapján a fogyasztás a periódus első éveiben kevesebb, mint 4%-kal, később valamivel a fölött növekedhetett volna, de csak abban az esetben, ha az egyensúly a terv előirányzatainak megfelelően alakul. Lényeges, hogy a hatékonyság szempontjai, a termelékenység erősítése a terv bérpolitikai céljai esetében egyre erősebben érvényesültek.

Az árak tekintetében az 1975-ös termelői árrendezés után komolyabb emelést nem tervezett a gazdaságpolitika. Bár a termelői árak a világgazdasági árváltozások hatására némileg emelkedni fognak – mondta Németh Károly – ez a fogyasztói árakban csak úgy jelenhet meg, hogy az ne befolyásolja hátrányosan „a lakosság egyetlen nagyobb rétege életszínvonalának alakulását sem.”¹²⁸

A külső egyensúly megbomlásáról a KB-titkár a következőket mondja. „A tervidőszak utolsó két évében – döntően az ismert világgazdasági változások miatt – gazdaságunk egyensúlyi helyzete nagymértékben romlott. Külkereskedelmi struktúránkra ugyanis az a jellemző, hogy energiahordozókat és nyersanyagokat importálunk, és feldolgozott késztermékeket exportálunk. Mivel az energiahordozók és az alapanyagok árai ugrásszerűen növekedtek, a késztermékek árai pedig csak kis mértékben növekedtek, emiatt nagy veszteség érte népgazdaságunkat. 1974-ben a cserearány-romlás csak a tőkés külkereskedelmi forgalomban jelentkezett, 1975-től pedig már a szocialista forgalomban is. A cserearány-romlásból keletkezett veszteség 1975-ben felülmúlta a nemzeti jövedelem növekedését, elérte az éves nemzeti jövedelem 8 százalékát. A világgazdasági helyzet változásához gazdaságunk nem tudott – rövid idő alatt nem is tudhatott – elég rugalmasan alkalmazkodni. Ugyanakkor nem csökkent a hazai fogyasztás és felhalmozás üteme. Így a belföldi felhasználás a létrehozott nemzeti jövedelemnél gyorsabban emelkedett, és a tőkés külkereskedelemben igen jelentős hiány jött létre, az állami költségvetés egyensúlya is romlott.”¹²⁹

A külkereskedelmi egyensúly megteremtése érdekében a tőkés export 60%-os, míg az import 40%-os emelkedését irányozta elő az V. ötéves terv. Újra előkerül a magasabb hozzáadott értékű export növelésének és az import helyettesítésének szükségessége.

A tervekben felvázolt gazdasági pálya már 1976-ban sem teljesült. A nemzeti jövedelem a tervezett 5,5%-os növekedéssel szemben a terv első évében csak 4%-kal nőtt, ezen belül az ipari termelés nem érte el a tervezett 6%-os a mezőgazdaság a 4%-os szintet. Ez természetesen kihatott a belső felhasználás növekedésére is, igaz visszaesést csak a fogyasztás esetében okozott. A beruházások a tervezettnél megfelelő mértékben 150 milliárd forinttal növekedtek, elsősorban a gyorsításra kijelölt nagyberuházások tervszerű kivitelezése miatt. 1976-ban kezdődött a Zalaegerszegi Hűtőház és a Tiszai Vegyi Kombinát polipropilén gyárának előkészítése, a Dunai Vasmű konverteres acélművének, valamint a Kabai Cukorgyár és a Budapesti Szemétegető beruházásának megindítása. A konvertibilis export-árualapok növelését szolgáló 45 milliárd forintos beruházási hitelkeretből a tervidőszak első évében 30 milliárd forintot kötöttek le, és 6,5 milliárdot már ki is fizettek. A reálbér-jövedelem – részben a magasabb infláció miatt – elmaradt a tervektől. Ennek függvényeként a fogyasztás növekedése jóval a várt szint alatt, 2,6% körül alakult.

Nem sikerült előrelépni a külső egyensúly helyreállításában sem. A rubel elszámolású forgalom a tervek szerint alakult, de a tervezettnél nagyobb cserearány veszteség miatt a mérleghiány is az előirányzat felett alakult. Ezzel szemben a tőkés viszonylatú hiányt sikerült némileg csökkenteni, de a csökkentés mögött nem egészséges gazdasági folyamatok, nem az export növekedése, hanem az import visszafogása állt. Az export esetében még a tervezett volumeneket sem sikerült tartani, elsősorban a mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitel visszaesése miatt.

Mindezek alapján az 1977. évi terv fő előirányzatai tekintetében a Központi Bizottság gyorsítást irányzott elő. A nemzeti jövedelem a terv alapján 6–6,5%-kal, a belső felhasználás 4–5%-kal nőtt volna 1977-ben. Ezen belül a beruházások volumene 4–5%-kal, a fogyasztás 3,8–4%-kal növekedne. Beruházások tekintetében kiemelt helyzetben volt az energetika és az élelmiszeripar, melyek a 162–164 milliárd forintos fejlesztési előirányzat nagy részét lekötötték. Több nagyberuházás indult 1977-ben is, például a Márkus-hegyi bányauzem, a Bittó II. bauxitbánya, a Szikra Lapnyomda, a Szekszárdi Húskombinát vagy a Budapesti Sportszerny építése.

Gyorsult a bérkiáramlás is. A nominálbérek mintegy 8%-kal, a reálbérek pedig közel 4%-kal emelkedtek. A villamosenergia- és a ruházati iparban az

alapláb emelésére került sor, míg az élelmiszer-kiskereskedelemben és a vendéglátásban a műszakpótlékok emelkedtek.

Nagyon jelentős bérnövelő és hatékonyságrontó hatása volt a bértarifarendszer 1977. január 1-jével hatályos módosításának. A módosítás hivatalos indoka, hogy „a dolgozók egy része megközelítette vagy elérte a bértételek felső határát, ami akadályozta a jól dolgozók bérének megfelelő növelését, illetve indokolatlan átsorolásokhoz, pótlékokhoz, vagyis a tarifarendszer nemkívánatos fellazulásához vezetett.”¹³⁰ Az új tarifarendszerben az alsó tételek átlagosan 35–40%-kal, míg a felső határok körülbelül 30%-kal emelkedtek. Kivételt képeztek a magasan képzett vagy nehéz, veszélyes körülmények között dolgozók, ahol az emelés mértéke magasabb volt. A bértarifa-intézkedések a foglalkoztatottak mintegy kétharmadát, hozzávetőlegesen 3,5 millió embert érintettek és jelentős szerepet játszottak abban, hogy nem sikerült visszafogni a magyar gazdaság belső felhasználását és elkerülni az adósságállomány további növekedését. A bérnövekedés mellett tovább növelte a jövedelmeket a GYES kiterjesztése, a tanácsi szociális segélyalapok emelése vagy a nyugdíjasoknak nyújtott utazási kedvezmények növelése.¹³¹

Legnehezebb feladatnak a külkereskedelmi egyensúly helyreállítása ígérkezett. Rubel vonatkozásában az import 6–7%-os, míg az export 11–12%-os növekedésével számoltak a döntéshozók. Tökés relációban a kivitt közel 20%-kal kellett volna növelni, elsősorban a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek és a gép- és vegyipar esetében. Ehhez a minőség követelményeire, az eladási árak emelésére és jól szervezett „értékesítési és piacfeltáró munkára”¹³² kellett törekedni. Ez azért volt nagyon fontos, mert a magyar termékek árait a külkereskedelmi forgalomban nem sikerült oly mértékben emelni, mint ahogy azt a fejlett országok saját termékeik esetében elérték. Például 1976-ban a magyar árak egyenesen csökkentek, míg a nyugati félkész- és késztermékek árai kismértékben emelkedtek. Ez kiegészülve az energiahordozók és nyersanyagok áremelésével jelentős cserearány-romlást okozott Magyarországnak.

Elvetélt kísérlet: az 1977. októberi KB-határozat

Mivel 1977-re egyértelművé vált, hogy a tényleges állapot még a terv nem túl optimista előirányzataihoz képest is rosszabb, a Politikai Bizottság több, átfogó kérdés megvizsgálására adott mandátumot. Ezek a vizsgálatok a

hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztése című határozatban öltöttek testet, amelyet a Központi Bizottság 1977. október 20-i ülése fogadott el.

A határozat a termelési szerkezet átalakításának meggyorsítását és a külgazdasági kapcsolatok korábbinál tervszerűbb alakítását állította a gazdaságpolitika középpontjába. Az anyag utalt a termelés és külgazdaság szoros kapcsolatára, az ország külgazdasági nyitottságára. Az export értékösszege a nemzeti jövedelem 50%-át is elérte, különösen az alábbi tíz iparág esetében: gyógyszeripar, alumíniumipar, híradás- és vákuumtechnika, műszeripar, közlekedési gépgyártás, cipőipar, állattenyésztés, gyümölcsstermesztés, baromfifeldolgozó-ipar és tartósítóipar.

Kimondták, hogy a gazdaság növekedési üteme csak a gazdaságos export fokozásával válik fenntarthatóvá. A gazdaságos export viszont a struktúra átalakításával érhető el, és ez szükségeltetik a cserearányromlásából fakadó veszteségek megszüntetéséhez is. A cél tehát, hogy az össztermelésen belül növekedjen azon termékek volumene és részaránya, melyek a munkaerőt és a szűkös beruházási forrásokat hatékonyan hasznosítják. Cél tovább az is, hogy olyan exportárakat érjenek el a magyar termékek, melyek nemcsak a megnövekedett alapanyag- és energiaköltségeket fedezik, de jelentős profitrátát is tartalmazva, hozzájárulnak az elosztható források bővítéséhez, az életszínvonal emeléséhez is. Az anyag megjegyzi, hogy e téren nemcsak a fejlett tőkés országokhoz képest, de az iparilag fejlettebb szocialista országokkal összehasonlítva is lemaradásaink vannak.

Bár a termelési szerkezet átalakítása már a '70-es évek első felében megindult, majd az V. ötéves terv céljainak kialakítása során hangsúlyosan is megjelent, az átalakítás üteme nem volt megfelelő. Módosult a termelői árrendszer és egyéb közzgazdasági szabályozók, valamint bevezetésre került a már említett 45 milliárd forintos exportfejlesztési hitelkeret.¹³³ Ezek a lépések azonban elégtelennek bizonyultak. A gazdaságtalan, hatékonytalan termelőtevékenységek megszüntetése csak minimális mértékben történt meg. Például a gépiparban a gazdaságtalannak ítélt, ezért beszüntetett termelés részaránya 1976-ban mindösszesen 1% volt. Mivel az eladhatatlan termékeket előállító termelőkapacitások nem szűntek meg, az új, korszerűbb fejlesztések viszont beindultak, párhuzamosan létezett egymással a magyar gazdaságban korszerű és korszerűtlen, ami felesleges erőforrás lekötést és az indokoltnál jóval szélesebb gyártmány szerkezetet eredményezett.

A gazdaság növekedési ütemének viszonylag magas szinten történő fenntartása továbbra is célként szerepel a határozatban, azonban a növekedés csak a tényleges szükségleteket kielégítő termelés alapján állhat.

Azaz versenyképes, gazdaságosan előállított termékekre van szükség, a belső és külső piaci igényeknek megfelelő áruválaszték formájában. Ellenkező esetben a kimutatott növekedés mögött nincs igazi fejlődés, a fogyasztói igények kielégítése nem javul, de nő a készletállomány és az önköltséget sem fedező export miatt romlik a külkereskedelmi mérleg. Ennek megfelelően „a nemzeti jövedelem olyan növekedési ütemének az elérésére törekedhetünk, amely kisebb ugyan a harmadik és a negyedik ötéves tervben elértnél, de megfelel az elmúlt három évtized átlagos növekedési ütemének.”¹³⁴

Lényeges továbbá a megtermelt makrojövedelem belső felhasználásának, a felhasználás helyes arányainak kialakítása is. Az ország fenntartható fejlődése azt kívánta, hogy a beruházási források ne, vagy csak igen moderáultan csökkenjenek. A belső felhasználás visszafogását ennek megfelelően elsősorban a fogyasztás növekedési ütemének mérséklésén keresztül tervezték megvalósítani a döntéshozók. Ez a bérpolitika olyan módosításán keresztül valósult volna meg, amely módosítás a hatékonysági követelmények korábbinál konzekvensebb érvényesülésén, a bérek és teljesítmények szorosabb összekapcsolásán alapult volna.

A célok makrogazdasági szintű kijelölése után a KB-határozat konkrétan kijelölte a gazdaság azon szegmenseit, illetve az ezek esetében megvalósítandó alkalmazkodási, átalakítási lépéseket, ahol a legjelentősebb változásokra volt szükség. Ezek a területek elsősorban az energiatermelés és gazdaság, a gép- és könnyűipar, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar voltak.¹³⁵

Az importált energiahordozók árának rohamos emelkedése miatt az anyag szükségesnek ítélte az ország energiapolitikájának felülvizsgálatát. A '60-as évek második felétől kezdődően a gazdasági növekedés egyik nem elhanyagolható súlyú forrása pontosan az energiatermelés és felhasználás struktúrájának átalakítása volt. Ennek keretében a korábban jórészt kőszénre alapuló magyar energiatermelési és felhasználási struktúra eltolódott a magasabb hatásfokú szénhidrogének felhasználásának irányába. Az olajárrobbanás azonban a korábban már gazdaságtalanná vált hazai szénkészletek kitermelését újra racionálissá tette. Ezért a határozat úgy foglalt állást, hogy a szénbányászat fejlesztésére fokozottan kell erőforrásokat koncentrálni, valamint szükségesnek ítélte egy olyan program kidolgozását, amely az energia racionális felhasználását alapozná meg népgazdasági szinten.

A gépipar terén alapvető fontossággal bírt a termékek korszerűsítésének igénye, ezek arányának növelése a termelésben. A termékpaletta túl széles és a gyártmányok technikai színvonala döntő részben közepes. Hiá-

nyosságok tapasztalhatók a marketing és a kiegészítő, szerviz jellegű szolgáltatások terén is. Ennek megfelelően az erőforrásokat oda kellett csoportosítani, ahol azok legjobban megtérülnek szemben a korábbi gyakorlattal, amikor az ágazaton belüli nivellálás volt a gyakorlat. Ki kellett választani – így a határozat – olyan „gyártási ágakat, termékcsoportokat és termékeket”¹³⁶, amelyekre a világpiacon van kereslet, és amelyek versenyképes áron értékesíthetők. A döntéshozók ilyen szektornak látták a közúti járműgyártást, a mezőgazdasági- és szerszámgyártást, a műszer- és híradástechnikát és a vákuumtechnikai ipart. Ezek voltak tehát a fejlesztés fő területei. Fontos szempont volt továbbá, hogy alapvetően olyan szektorokra kell koncentrálni, ahol a termelőkapacitások már kiépítettek vagy rövid idő alatt kiépíthetők. Ezzel a beruházási ciklus lerövidíthető, a befektetések gyorsabban megtérülnek. A döntés szellemében konkrét fejlesztési-, illetve visszafejlesztési terveket kellett kidolgozni.

A textil- és ruházati iparban ugyanez volt a feladat. A drágábban eladható, minőségi termékek előtérbe állítása, a gazdaságtalan gyártás egyidejű visszaszorítása mellett. A minőségi termékek ráadásul a hazai piacról is kiszoríthatják az ilyen jellegű import egy részét.

Végezetül az anyag struktúraátalakítással foglalkozó része a mezőgazdaság és élelmiszeripar összehangolt fejlesztésének irányát vázolja fel. Megállapítja, hogy adottságaink megfelelőek a termelés sokoldalú fejlesztéséhez. A növénytermesztés már most is sok tekintetben magas színvonalon áll. A búza és a kukorica termésátlagai nemzetközileg is kimagaslóak. A termésátlagok növelése más növények esetében is elérendő cél. Ehhez fokozottan figyelemmel kell lenni a beruházások, a fajták és a technológia megfelelő kiválasztására. A mezőgazdaság másik alapvető ága, az állattenyésztés lemaradt a fejlődésben. A baromfitenyésztés és feldolgozás kivételével a többi állattenyésztési ágazat hatékonysága alacsony, ami különösen a takarmányfelhasználásban érhető tetten. Ide több forrást szánt a jövőben a KB döntése. Emelni kell a magasabb feldolgozottságú termékek súlyát a termelésben, ami megköveteli az élelmiszeripar célzott fejlesztését, elsősorban a tároló- és hűtőkapacitások tekintetében.

Külgazdaság politikai téren a határozat külön foglalkozik a KGST- és az azon kívüli reláció esetében szükséges tennivalókkal. A KGST-n belül a hagyományos külkereskedelmi kapcsolatokon túlmenően egyre inkább egy kiterjedt kooperáció irányába kell haladni, ami a műszaki és tudományos együttműködésen alapul. Az együttműködés erősítésére kell törekedni a vállalatok szintjén is, főleg a feldolgozóiparban. Az anyag szocialista piacok tekintetében két dolgot prognosztizál. Egyrészt, hogy nyersanyag és

energiahordozó igényünk középtávon növekvő volumenét a KGST-országokból egyre kevésbé megfelelő szinten tudjuk csak kielégíteni. Másrészt várható az exporttermékekkel szembeni minőségi követelmények erősödése és hogy a hiánycikkek, mint például az energiahordozók, vagy egyes fejlett gépipari termékek egyre magasabb áron és csak jó minőségű termékekért szerezhethők be. A tőkés ország esetében az export fokozása megkívánja a versenyképes, jó minőségű termékek előállítását, a termelési szerkezet ilyen irányú átalakítását. Különösen fontos a versenyképes termékek gyártása mellett a jobb marketing, a szállítási határidők betartása, hiszen a nyugati államokban megerősödött a protekcionizmus és a politikai enyhülés terén is problémák léptek fel.

Végezetül a határozat a párttal és annak helyi szerveivel szemben fogalmazott meg elvárásokat. A párt szerepe kétirányú. Szükséges a vállalati döntéshozókkal megértetni a változások elkerülhetetlen voltát és megoldási javaslatokat kell kidolgozni a felvetődő társadalompolitikai problémákra, mint például az elkerülhetetlenül szükségessé váló munkaerő-átcsoportosításokra. Fontos, hogy a helyi pártszervek időben bevonásra kerüljenek a megvalósítási folyamatba, hogy az érdekegyeztetés már kezdetektől a megfelelő szinten történjék. A gazdaságpolitika formálása során figyelembe kell venni:

- A (tervek szerint) növekvő hatékonyság többletjövedelmeket indukál vállalati szinten, amelyeket közvetlenül nem szabad elvonni. Ezzel erősödik a vállalati profit érdekelttség.

- A veszteséges vállalatok korábbi volumenben történő támogatásával fel kell hagyni. Itt nagyobb teret kell hagyni a piacnak.

- A közgazdasági elemző munka színvonalát emelni kell az állami szerveknél, a cégeknél és a szövetkezetekben egyaránt.

- Ösztönözni kell – a megszokott bázisszemlélettel szemben – az egyéni és vállalati kezdeményezést¹³⁷.

Lényeges változásokra van szükség a munkaerő szabályozás terén is. Szigorítani kell a munkaviszonyból eredő kötelezettségek betartatását és a kötelezettségeknek eleget nem tevők anyagi és erkölcsi elmarasztalását. A munkahelyválasztást jobban összhangba kell hozni a népgazdaság igényeivel. Szabad munkavállalásában senkit sem lehet korlátozni, azonban a vállalatok, szövetkezetek munkaerőigényét differenciáltan kell szabályozni így csökkentve a munkaerő keresletét ott, ahol arra nincs szükség aktuálisan. Rugalmasabbá kell tenni a jogi szabályozást, hogy a cégen belüli vagy cégek közötti átcsoportosításoknak nagyobb lehetősége legyen.

Elkerülhetetlen a közvélemény támogatásának megszerzése a határozatban foglalt változások megvalósításához. Ez a pártszervek, a szak-szervezet, a KISZ és valamennyi társadalmi szervezet aktív közreműködését feltételezi. Az általuk folytatott felvilágosító kampány a feltétele annak, hogy az emberek reálisan értékeljék az ország gazdasági helyzetét. A párt- és állami feladatok konkretizálásához, a megvalósítás ütemezéséhez, a felelősök kijelöléséhez a Központi Bizottság döntése alapján egy részletes, a megvalósítás minden elemére kiterjedő munkaprogramot kellett kidolgozni.

A vezetés az okokról

Az eladósodás problémáját elemezve Havasi Ferenc az MSZMP 1985. márciusi XIII. kongresszusán, mintegy a fentiek összegzésképpen a következőket mondotta. „A hetvenes évek közepén sem a gazdaságpolitika, sem a közvélemény nem volt felkészülve a megváltozott körülmények igényelte cselekvésre. 1979-ig a gazdaságpolitika fenntartotta az extenzív fejlődési pálya elemeit, a dinamikus gazdasági növekedést és felhalmozást, a viszonylag stabil árakat. Így a világgazdasági változások közvetlen hatását a vállalatok és a lakosság nem érezte. A rohamosan dráguló import terheit döntően a költségvetés finanszírozta, annak hiányát pedig hitelekből fedeztük. Ennek következtében az ország adósságállománya 1978-ban már olyan szintet ért el, hogy veszélyeztette a fejlődést. ... Az árutermelés törvényszerűségeit a szocializmus körülményei között sem lehet kiiktatni, sem figyelmen kívül hagyni. Az árakat az értéktől el lehet téríteni, de tudni kell, hogy annak következményei lesznek, hogy a kereslet hosszú időn keresztül kielégítetlensége gazdasági, politikai, sőt tudati torzulásokhoz, nemkívánatos jelenségekhez vezet. Mindezek miatt a népgazdasági terveknek, a gazdaságirányítás egész rendszerének, a szabályozásnak és az intézményrendszernek számolnia kell a gazdaság többszektorúságával, fejlettségi szintjével.”¹³⁸

Az elhibázott és megkésett gazdaságpolitika 1974–1978 között az adósságállomány nagyarányú növekedését okozta. 1978 végére az ország nettó adóssága közel 6 milliárd dollár volt. Az adósság kérdését a vezetés titkosan kezelte. 1982-ig még a KB tagjai sem tudták az adósság pontos összegét.¹³⁹

A hivatalos propaganda szintjén a helyzet súlyosságáról sosem beszéltek. „1974-ben tehát elsődleges célunk – talán lehet így fogalmazni – bizonyos

védekező mechanizmusok kifejlesztése volt. Azt is meg kell állapítanunk, hogy e mechanizmusok jó szolgálatot tettek, és a magyar népgazdaságot lényegében sikerült megvédeni – mint már említettem, nem utolsósorban a szocialista országok, a Szovjetunió segítségével – azon káros hatások jó részétől, melyeket a tőkés világgazdaságban bekövetkezett változások okoztak.”¹⁴⁰

Havasi Ferenc elmondta, hogy a felvett hitelek egy része a cserearány-romlás ellentételezésére, illetőleg az esedékes adósságszolgálati terhek teljesítésére ment el, míg másik része a normális napi termelés fenntartására fordítódott. Ennek indoka szerinte, hogy a hazai termelésben hozzávetőlegesen 25–27% volt a tőkés importhányad, ami éves szinten 5 milliárd dollárnak felelt meg. Ezen kívül a külföldi forrásokból részben közvetlenül a lakossági fogyasztás finanszírozódott, mégpedig a költségvetési hiány hitelekből történt pótlásán keresztül. Egyébként a belső felhasználás 1979-től megindult visszafogása, ennek megvalósítása elmondása szerint sok vitával járt, hiszen voltak akik a lakossági fogyasztás, mások pedig a beruházások csökkentése mellett tették le a voksot.

A beruházások esetében is sok hibás döntés született, sok nem vagy csak nagyon alacsony hatékonysággal megtérülő beruházást finanszírozott az állam a hitelekből. Havasi ide sorolta a bányászat, a kohászat, a gépgyártás jó néhány fejlesztési projektjét vagy például a líbiai lakásépítést. Sok pénzt „nyeltek el” támogatások, államilag garantált hitelek formájában a kiemelt nagyvállalatok (Tungsram, Csepel Művek, MÁVAG stb.) is. A volt gazdaságpolitikus elmondta, hogy a nagyvállalati beruházásokról sokszor úgy hoztak döntést, hogy az előterjesztők gyakorlatilag „megvezették” a döntéshozókat, hiszen utóbb életképtelen beruházások esetében is számításokkal alátámasztva érveltek azok profitabilitása mellett.

Az, hogy győztek az erősebb intézkedések megtételének ellenzői, nem jelentette azt, hogy a kiigazítás teljesen lekerült volna napirendről. Nem is kerülhetett, hiszen a helyzet egyre rosszabb lett. Még 1975-ben a KB decemberi ülésén megint csak Tímár Mátyás, már mint az MNB elnöke ismételten felvetette a témát. Ahogy azt már régebben is hangoztatta most is kifejtette, hogy a magyar gazdaság nem független a világgazdasági tendenciáktól, azok nagyon komoly hatást gyakorolnak rá. Manapság szokatlanak tűnhet, hogy Tímár ezt a mindenki által ismert tényt újra előveszi, de akkoriban ez, a téma ismerőin kívül nem volt ennyire egyértelmű. A hivatalos ideológia szerint a világgazdaság nem képez egységet, a tőkés és a szocialista országok, bár sokféle és intenzív gazdasági kapcsolatban állnak egymással, mégis csak két elkülönült gazdasági rendszert alkotnak. Éppen

ezért probléma, hogy a világgazdasági kilátások nem voltak éppen kedvezőek. Bár az 1976-os év az exportlehetőségek tekintetében valószínűleg nem lesz rossz, hiszen mind Magyarország legfontosabb tőkés kereskedelmi partnerében, az NSZK-ban, mind az USA-ban választások voltak, ami általában fiskális keresletélénkítést hoz magával. Középtávon viszont nem látszott a recesszióból való kilábalás lehetősége. A lassuló növekedéssel párosuló infláció (azaz a stagfláció), a munkanélküliség és a komoly fizetésimérleg-hiányok eliminálásának esélye kicsinek mutatkozott.

Ez volt tehát az ekkor már futó ötéves terv külső feltételrendszere. A terv a tőkés adósság jelentős növekedésével számolt elsősorban 1976-ban és 1977-ben. A nettó adósságállomány tervezett értéke a tervidőszak végén közel négy és félmilliárd dollárt tett volna ki. Ez az adósság volumen már igen nehéz helyzetbe hozta volna az országot, de sajnos később még ennél is magasabb lett az adósság.

A KB plénuma előtt az MNB elnöke két nagy problémacsoportot különböztetett meg. Egyrészt az adósság esedékes kamat- és tőketörlesztésének kérdése igényelt kiemelt figyelmet. Még akkor is így volt ez, ha a '70-es évek közepén viszonylag könnyen lehetett forráshoz jutni a nemzetközi tőkepiacokon. Az adósságszolgálati kötelezettségek azt kívánták meg az országtól, hogy a hiteleket nem a fogyasztás növelésére, hanem a konvertálható árualapok fejlesztésére kell fordítani. Ez biztosíthat ugyanis olyan tőkés relációjú exportot, ami megteremti a törlesztéshez szükséges devizaforrásokat.

Ezzel el is érkeztünk a másik problémakörhöz, a beruházások átgondoltabb megvalósításához. Fontos a mezőgazdasági beruházási források addigiaknál átgondoltabb allokálása, illetőleg a gépipar szelektívebb, a nyugati piacok elvárásait jobban kielégítő termékek előállítására képes átalakítása. Ahogy Tímár fogalmazott „Legyen bátorságunk ahhoz, hogy nemet mondjunk egyes területeken, ott pedig, ahol versenyképesek vagyunk, a szükséges eszközöket rendelkezésre kell bocsátanunk.”¹⁴¹

Szükségesnek látszott az exporthitelezés, exporttámogatás fokozottabb előmozdítása is. Az V. ötéves terv 850 milliárd forintot irányzott elő összesen a beruházásokra, melynek jelentős részét az energetikai fejlesztések és a lakásállomány fejlesztése kötötte le. Azonban így is maradt néhány százmilliárd forint, melyek felhasználásában még volt mozgástér. Itt javasolta Tímár, hogy a tervezett 45 milliárdos exporttámogatásnál nagyobb volumenek legyenek e célra felhasználva.

A csatlakozás kényszere és lehetetlensége Az IMF tagság, mint opció

A növekvő gondok 1977-re a pártvezetés ingerküszöbét is áttörték. Az év közepére teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy az V. ötéves terv előirányzatai nem tarthatók és a világgazdasági változások negatív hatásai a magyar népgazdaságra a számítottnál kedvezőtlenebbek. Ebben a kontextusban vizsgálta meg a PB 1977. július 12-i ülése az ország egyensúlyi helyzetét, különös tekintettel a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok sajátosságaira. A testület azon a véleményen volt, hogy a nehéz külgazdasági helyzetre való tekintettel kérni kell a Szovjetunió segítségét. A kérés alapját egy 1975. február 3-i Brezsnyev-levél képezte, melyben a szovjet első titkár egymilliárd rubeles hitelnyújtásra tett ígéretet Magyarországnak. Ennek alapján a PB úgy határozott, kérni kell a szovjeteket, hogy a bilaterális viszonylatban 1975 végéig felhalmozódott hiány fedezésére nyújtsanak hároméves hitelt. Az V. ötéves terv időszakában keletkező hiány esetében pedig a fedezetet egy tízéves futamidejű szovjet hitel képezte volna. A hitelek kiegészítéseként a PB határozata alapján felsőszintű tárgyalásokat kellett lefolytatni annak érdekében, hogy a Szovjetunió növelje magyarországi exportját, mintegy 350–400 millió rubel értékben. Ahogy a napirendi pont előterjesztője, Huszár István OT elnök elmondta „Igényeljünk többlet-importokat, 400 milliót mondjuk, de a reális lehetőséget 200 millióban ítéljük meg. Most ezt tartjuk összeegyeztethetőnek a népgazdaság helyzetével. A 350–400 milliós többletexportnak az összefüggéseit megvizsgáltuk a magyar termelési lehetőségekkel, a tőkés egyensúlyra gyakorolt hatásával. Arra az eredményre jutottunk, hogy most erre reálisan vállalkozhatunk, nem zárva ki egy későbbi nagyobb bővítés lehetőségét.”¹⁴²

Kádár hozzászólásában meglehetősen pesszimistán állt a kérdéshez. Elmondta, hogy az 1975-ös Brezsnyev-levél tartalma már a múlté. Az SZKP vezetője 1976-ban ugyanis módosított előző évi álláspontján. „Véleménye szerint a magyar népgazdaság egyensúlyi helyzete nem olyan rossz, mint ahogy mi magyarázzuk, és egy milliárdos hitelt nem tud megadni, viszont készek az évi hiányt esetenként megtárgyalni és meghitelezni.”¹⁴³ Ennek háttérében szerinte a szovjet gazdaság problémái húzódnak meg. Ezért, bár próbálkozni kell a szovjeteknél, „illúziókban ne éljünk”. Éppen a fentiek miatt Kádár javasolta, hogy a PB határozatába kerüljön bele, hogy a helyzet kezeléséhez szükséges források megszerzése érdekében tőkés relációban is lépéseket kell tenni, elsősorban beruházási hitelek megszerzése formájában.

Még egyértelműbben fogalmaz Lázár György miniszterelnök, aki a beruházási hitelek mellett egy másik gondolkodási irányt is a PB figyelmébe ajánl. „Ugyancsak ismert a tisztelt Politikai Bizottság előtt – és ismertek az okok is, amelyek miatt a fiókban tartjuk a kérdést –, ez a Világbankkal való kapcsolatunk rendezése. Ez egy másik olyan lehetőség, ami nem gyorsan és nem minden problémát megoldva, de ugyancsak bővíthetjük hitelforrásainkat és hozzájárulhat az egyensúlyi helyzetünk javításához...”¹⁴⁴ Lázár javasolja, hogy a szovjetekkel lefolytatandó hiteltárgyalások során célszerű lenne egyúttal a nemzetközi pénzügyi szervekbe történő magyar belépéssel kapcsolatos konzultációkat is felújítani.

1973 után tehát újból előkerült Magyarország csatlakozásának kérdése a Bretton Woods-i pénzügyi intézményekhez. Bár a PB határozatába a miniszterelnök javaslata nem került be, az mégis fontos, mert innentől kezdve egészen belépésünkig a téma gyakorlatilag „ott van a levegőben”, és a pártvezetők fejében.

A PB döntése értelmében a KB július 14-én levélben fordult az SZKP Központi Bizottságához, amiben a fentebb jelzett hitelek, illetve az exportbővítés kérdését vette fel. A levélben foglalt kéréseket aztán Kádár a szokásos krími találkozón, amelyet július 26-án folytatott le Brezsnyevvel, megismételte. A találkozó a várakozásokat meghaladó módon eredményes volt. A Szovjetunió beleegyezett, hogy

- a szovjet-magyar külkereskedelmi forgalomban 1975 végéig felhalmozódott magyar hiány ellentételezésére hitel nyújt hároméves futamidőre,
- az 1976–1980 közötti időszakban várhatóan keletkező magyar deficit teljes összegét tízéves hitellel fedezi, melynek volumene – elfogadva a magyar számításokat – 800 millió rubel,
- a Szovjetunió kész tárgyalni az árucere-forgalom ötéves tervben rögzített szintjét az energiahordozók esetében külön tárgyalásokra is hajlandóak.¹⁴⁵

Kádár a találkozóról a PB-nek adott szóbeli tájékoztatójában elmondta, hogy az összes magyar kérés teljesítése egy olyan kontextusban értelmezendő, amikor egyrészt a szovjetek is nehéz helyzetben vannak, másrészt „...nem egyedül a magyar fél az, aki ott sorban áll a problémáival, mások is vannak még, ott van az NDK, a lengyelek és még mások. Most az az eset történt, hogy kivettek minket a sorból, s úgy határoztak, hogy ezt nekünk megadják.”¹⁴⁶

Azt, hogy miért éppen Magyarország irányában volt segítőkész a Szovjetunió Brezsnyev egyértelműen nem fejti ki, azonban a kérdés kapcsán a szovjet vezető felvet egy olyan ügyet, ami megvilágíthatja döntésük

háttérét. Ez az ügy a Nyugattól való függés kérdése. Brezsnyev szerint a szocialista országokban tapasztalható gazdasági problémák oka a világ-gazdasági integráció túlzott mértéke. Ezzel kapcsolatban elmondta, hogy „sok nyugati adósságot megtakaríthattunk volna, ha jobban támaszkodunk a szocialista integrációra. ...ez a fajta függés, gazdasági függés a nyugattól, ami bizonyos határon túl politikai következményekkel is jár, nem növelhető.”¹⁴⁷

A szovjetek valószínűleg tudtak arról, hogy Magyarország nem tett le véglegesen a Bretton Woods-i intézményekhez történő csatlakozásról¹⁴⁸, viszont tisztában kellett lenniük azzal is, hogy az egyre romló adósságpozíció előbb-utóbb ebbe az irányba kényszeríti a magyarokat. Mivel a déttente időszaka éppen kezdett véget érni, a Szovjetunió számára a tábor egységének megbontása semmiképpen nem volt elfogadható. Annak érdekében, hogy Magyarország ne kövesse Romániát a nyugati pénzügyi intézményekhez történő csatlakozás útján, a szovjetek hajlandóak voltak a gazdasági helyzetük által nem indokolt segítségre is.

A szovjet segítség ellenére is egyértelmű volt, hogy az ország megingott egyensúlyi pozíciója csak akkor állítható helyre, ha mélyreható gazdasági változások indulnak be. E változásokat volt hivatott sínre tenni a KB 1977. október 20-i ülése, ahol határozatot fogadtak el a termelési szerkezet korszerűsítéséről és a hosszú távú külgazdasági politika irányelveiről. A határozat a hatékonyság szempontjainak erőteljesebb megjelenítését tűzte ki célul a termelésben, ami az ország importjának mérséklésén és kelendőbb exportcikkek előállításán keresztül kellett volna, hogy javítsa a fizetésimérleg pozícióját. Az ülésen felszólaló Nyers Rezső két kiegészítő javaslatot fogalmazott meg a tervszel kapcsolatosan. Egyrészt javasolta, hogy Magyarország kezdjen tárgyalásokat az EFTA-val¹⁴⁹ az árucikkek kölcsönös vámmentes kereskedelme érdekében. Nyers szerint ez azért jelentene hatalmas külkereskedelmi előnyt a számunkra, mert így nem csak az EFTA-országok piacaira jutnánk be, hanem a Közös Piacra is, ugyanis 1977. július 1. után a két integrációs szervezet sem alkalmazott vámokat az egymás közötti kereskedelemben. Ugyanakkor, ha Magyarország nem lép, azt kockáztatja, hogy egyébként sem igazán versenyképes exportja még inkább háttérbe szorul az említett két piacon. Véleménye szerint a lépést komolyan meg kellene fontolni és rövid időn belül elindítani. Egy ilyen egyezmény szerinte nem sértené a KGST érdekeket.

Másik javaslata az IMF és a Világbank valamint Magyarország kapcsolatainak kiépítésére, a magyar tagságra vonatkozott. Véleménye szerint tagságunk számtalan előnnyel járna. Említi az SDR-t, a különleges lehívási

jogot, mint az IMF által teremtett devizát, amiből a tagállamok részesülhetnek. Hiteleink struktúráját a tagság révén úgy tudnánk átalakítani, hogy a rövid- és középlejratú adósságok aránya csökkenjen. Javulna az ország tőkepiaci megítélése is, így kereskedelmi bankoktól is kedvezőbb feltételekkel lehetne forrásokhoz jutni. Ráadásul tagként részt vehetnénk a fejlődő államokban világbanki hitelből megvalósuló beruházásokban, ami egy igen komoly piaci volument jelentene.

Nyers Rezső azt is elmondta, hogy bár a Szovjetunió nem érdekelt a belépésben, ami részükről érthető is, Magyarországnak viszont érdeke a tagság. Egyébként úgy vélte, hogy az utóbbi időben „szovjet közgazdászok és gazdaságpolitikusok nagyobb megértést mutatnak a tekintetben, hogy egy szocialista ország ilyen dologban a közösség érdekeinek sérelme nélkül léphet.”¹⁵⁰ Ennek talán az is oka lehet, hogy három szocialista ország Jugoszlávia, Románia és Vietnám is tag. A szovjetekkel való konzultációt természetesen Nyers is megkerülhetetlennek látta, valamint javasolta a többi szocialista ország támogatásának elnyerését is.

A volt KB-titkár javaslatát gyakorlatilag csak Bognár József akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének vezetője támogatta, ő is csak indirekt módon, a Szovjetunió és Magyarország helyzetükből fakadó eltérő gazdasági érdekeire, és az eltérő érdekekből fakadó eltérő lépésekre célozva. Így nem csoda, hogy a javaslat nem került bele a határozatba.

A csatlakozás, mint legjobb megoldás

Hogy valami mégis megindult a döntéshozók fejében, azt jelzi a Gazdaságpolitikai Bizottság 1978. februári ülése, ahol a pénzügyminiszter és a jegybank elnöke közösen ismertették az ország nemzetközi pénzügyi helyzetét. Faluvégi Lajos és Tímár Mátyás elmondták, hogy 1977 végére az ország nettó adóssága jelentősen meghaladta a tervben előirányzott mértéket és ez az adósság teljes egészében tőkés devizákban állott fenn. 1978 végére a helyzet további romlása, a tervszámoktól való fokozódó távolodás várható. Így év végére a nettó adósság mértéke eléri az 1980-ra előirányzott volument, a nemzeti jövedelemhez, illetve az exporthoz viszonyítva pedig meg is haladja azt. Elmondásuk szerint a helyzet kezd annyira súlyossá válni, hogy nagyon határozott intézkedések nélkül a feszültségek nem tarthatók kordában.

A GPB tudomásul vette a tájékoztatást és úgy döntött, hogy az ország nemzetközi pénzügyi helyzetéről, a meglévő problémákról és a lehetséges

megoldásokról készüljön előterjesztés. Külön kérték az előterjesztőket, hogy az anyag térjen ki a nemzetközi pénzügyi szervek helyzetére és tegyen javaslatot kapcsolataink alakítására e szervekkel.¹⁵¹ Az előterjesztést a PB elé is be kellett nyújtani, ami annak június 13-i ülésén meg is történt.

Az előterjesztés egyértelműen fogalmazva bemutatja, hogy 1978 végére az ország adósságállománya eléri a nemzeti jövedelem közel 40%-át és a tervezett összexport 73%-át. Szocialista viszonylatban a tervezett 70 milliárd forintos árvesztés helyett 100 milliárddal kell számolni. Ennek oka, hogy a magyar vállaltok kifejezetten érdekeltek a rubel viszonylatú export terven felüli fokozásában, ugyanakkor az import esetében sokszor még a megállapodásokban rögzített szállítások sem realizálódnak. Jól mutatja ezt, hogy 1977-ben a faárúk szállításának lemaradás miatt az ország 12 millió dollár terven felüli tőkés importra kényszerült, míg 1978-ban hasonló értékű többlet nyugati importszükséglet keletkezett az azbeszt, a foszfor és a karton szállításának akadozása miatt. Tovább fokozza a gondokat, hogy a szovjetek által megadott 800 millió rubeles hitelkeretet sem tudtuk teljes egészében kihasználni.

Dollár viszonylatban még komolyabb problémák voltak. A tervidőszak végére tervezett 4,2 milliárdos nettó adósságállomány az előterjesztők szerint el fogja érni a 6 milliárdot, aminek finanszírozása rendkívül nehéz feladatot jelentett. Ez az adósságvolumen másfél évi tőkés export értékének felelt meg, ráadásul 60%-a rövid lejáratú. Ez azt jelenti, hogy a VI. ötéves tervidőszakot nagyon kedvezőtlen körülmények között kezdte meg az ország.

Mindezek alapján az anyag arra tett javaslatot, hogy haladéktalanul meg kell kezdeni a termelési szerkezet átalakítását, a gazdaságtalan termelés visszaszorítását és a versenyképesség fokozását. Mivel a hatékonyság és versenyképesség előmozdítása, a gazdaság e kritériumok mentén történő átalakítása hosszabb időt vesz igénybe, tekintettel már meglévő fizetési kötelezettségeinkre és a gazdasági átalakuláshoz szükséges forrásokra, az országnak újabb hitelekhez kell jutnia. Ennek az anyag szerint két lehetősége létezik.

– Kérni kell a Szovjetuniót, hogy már meglévő hiteleinket prolongálja, illetve évente nyújtson számunkra 1 milliárd dollár értékű, hosszúlejáratú kölcsönt.

– Ennél realisabb megoldást biztosítana, ha csatlakoznánk az IMF-hez és a Világbankhoz¹⁵².

A csatlakozás gazdaságilag egyértelműen előnyös lenne. Itt az anyag közvetlen és közvetett előnyöket különböztet meg. Közvetlenül a tagság

révén a két pénzügyi intézménytől mintegy 300–400 millió dollárra becsülhető közép- és hosszúlejratú hitelhez jutna Magyarország.

Ennél is jelentősebbek lennének azonban a közvetett előnyök. A tagság erősítené az ország hitelképességét, ami olyan finanszírozási források előtt nyitná meg az utat, melyek a tagság nélkül nem lehetségesek. Ilyen lehetne például államkötvények kibocsátása az USA tőkepiacán. Másrészt a nyugati bankok kedvezőbb feltételek mellett hiteleznének nekünk. Összességében a tagság közvetett hozadékát az előterjesztés 600–700 millió dollárban jelölte meg éves szinten.

Az anyag a tagság politikai vonatkozásait is megpróbálja számba venni. Sokat hangoztatott ellenérv volt a tagság kapcsán a Nyugattól való függés növekedése. Ezzel kapcsolatban az előterjesztők úgy vélték, hogy az eladósodás ilyen mértéke mellett a függés már így is veszélyes mértékű. Ha az ország egyensúlyi helyzete tovább romlik, előfordulhat, hogy a tőkés bankok hiteleiket nem újítják meg. Ebben az esetben a tartalékok csak rövid időre lennének elegendők. Mivel a tagság a magyar gazdaság mozgásterét jelentősen megnövelné, az nem a tőkés országoktól való függés erősödését, hanem éppen ellenkezőleg, annak csökkenését jelentené.

Nem látták aggályosnak az IMF által megkívánt adatszolgáltatást sem. Az ilyen adatok nagy része már ekkor is publikus volt; a KSH kiadványaiból vagy a kölcsönprospektusokból azt a szakemberek ismerhették. Kétségtelen volt azonban, hogy az adatközlés körét a tagság esetén bővíteni kell, például az adósságra, a tartalékokra vagy a fizetési mérlegre vonatkozó számokkal. Az anyag készítő viszont úgy látták, hogy az IMF tagságtól függetlenül is fel kell készülni bővebb információk nyújtására, mivel a nyugati pénzintézetek hitelnyújtásukhoz egyre sokrétűbb és pontosabb adatok szolgáltatását kívánják meg. Ráadásul „...kialakítható egy olyan zárt, elemeiben összhangban álló információs rendszer, amelyben valós devizahelyzetünknek csak azon részét és olyan szerkezetben hoznánk nyilvánosságra, amire a tőkéspartnerek a hosszú idő óta egyébként is nyilvánosságra hozott adatainkból vagy saját összesítéseikből maguk is következtetni tudnak. Az információs rendszer kialakításánál alapvető követelmény, hogy a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió gazdasági helyzetére a mi adatainkból következtetéseket ne lehessen levonni.”¹⁵³

Ami a belépés eljárási kérdéseit illeti, a KGST tagságból nem származtak olyan kötelezettségek, melyek a nemzetközi pénzügyi szervekhez való csatlakozást kizárták volna, és nem létezett kötelezettség arra nézvést sem, hogy a belépést megelőzően a szocialista országok bármelyikével vagy azok

összességével konzultálni kell. Ennek ellenére az előterjesztés szükségesnek tartotta, hogy a Szovjetuniót a legmagasabb politikai vezetés szintjén előzetesen tájékoztassuk a belépésre vonatkozó döntésről, majd a hivatalos tárgyalások megkezdésekor a többi szocialista országot is.

Az anyag előterjesztője, Hoós János a KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője szóbeli kiegészítésében megfontolásra ajánlja, hogy a szovjeteknek ne a döntést jelentsük be, hanem még azt megelőzően konzultáljunk velük. Elmondta azt is, hogy az előterjesztésben azért a döntés bejelentése szerepel, mert a Gazdaságpolitikai Bizottság ezt az opciót támogatta.

Kádár szerint az anyag a kialakult helyzetről nagyon reális képet fest. Ahhoz, hogy az adósság volumene ne lépje túl az elviselhetőség határát, újabb lépéseket kell tenni. Ugyanakkor az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozás ügyében igen óvatos álláspontot foglalt el. Kifejtette, hogy a csatlakozás alapvetően politikai természetű lépés, így „...mérlegelése is elsőrendű politikai feladat.”¹⁵⁴ Véleménye szerint az előterjesztés gyengéje, hogy csak a belépés előnyeit ecseteli. „A javaslatot és annak indokolását elolvasva olyan benyomásom keletkezett, mint amilyen a káderjavaslatok olvasásakor szokott lenni. Amikor ajánlanak valakit, akkor minden jót elmondanak róla, de egyetlen szó vagy utalás sincs arra, ami nem jó, pedig az is velejárna. Ennek a javaslatnak is ez a gyengéje.”¹⁵⁵

Az első titkár a tagság lehetséges politikai kockázatainak bemutatására két példát hozott fel. „Mindannyian újságolvasók vagyunk és tudjuk, hogy a másfél évvel ezelőtti egyiptomi lázadásról mi mindent írtak az újságok. De mi azt is tudjuk, ami a napi sajtóban nem szerepelt, hogy az eseményekre egy pénzügyi tranzakciónak volt közvetlen hatása. Az egyiptomi kormány elhatározta, hogy hitelt vesz fel, a hitelezők viszont kötelezték a kormányt megfelelő árrendszer bevezetésére. S ezt kiegészítem azzal, hogy valamiféle hasonlóságot érzek e reagálás és a Finn Kommunista Párt kongresszusának állásfoglalása között. ...A finn elvtársak követelték, hogy a kormány lazítsa a kapcsolatokat a Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal, mert különben Finnország gazdasági csődbe jut annak a hatásnak következtében, amit e két szervezet az ország gazdaságára gyakorol. S ha a finn elvtársak ezt mondják, akkor állításuknak kell hogy legyen valamiféle társadalmi, ténybeli alapja.”¹⁵⁶

Annak kapcsán, hogy a szovjeteket állítsuk-e fait accomplie elé a döntésünk bejelentésével, kifejti, hogy a Novoje Vremjában a közelmúltban megjelent egy cikk, amely az IMF-el és a Világbankkal kapcsolatban azt ecsetelte, hogy ezek az intézmények a monopoltőke eszközei arra, hogy

országokat függő helyzetbe hozzon. Kádár szerint a cikk megjelenése nem véletlen, ezért azt javasolja, hogy a PB ne döntsön a belépésről, hanem mint egy lehetséges alternatívával foglalkozzon vele és erről a szovjetekkel is konzultálni kell. A konzultáció során az egyik lehetséges variánsként a szovjet segítséget kell tálalni, és ennek elmaradása esetén lehet a belépés gondolatát felvetni. A szovjet segítséget illetően egyébként szkeptikus. „Ebben a körben meg kell mondani Elvtársak, de innen aztán ki ne menjen – a magyar–szovjet gazdasági együttműködésben néhány esztendeje komoly nehézségek vannak. Ezt mindazok tudják, akik végigcsinálták. Ehhez sajnos egy olyan fikció járul – nem tudom, honnan ered –, hogy a magyar népgazdaság mindent kibír, az életszínvonal nálunk nagyon magas, s még komoly erőfeszítéseket sem teszünk, s honvédelmi kötelezettségünk vonatkozásában is kicsit leblokkoltuk magunkat. Mások küszködnek, nélkülöznek, és meghozzák azt az áldozatot, amit a szocialista országok, a szocialista világ, a Szovjetunió biztonságának védelme megkíván, a magyarok pedig lezseren kezelik a dolgokat.”¹⁵⁷ Kádár szerint már annak sem lesz jó hatása, hogy egyáltalán felmerült a belépés gondolata, bár abban biztos volt, hogy a döntés jogát nem veszik el tőlünk.

Lázár György is egyetért Kádárral abban, hogy nem lehet egyszerűen csak közölni a szovjetekkel az elhatározásunkat, pontosan a belépés jelentős politikai súlya, a lehetséges politikai veszélyek miatt. Az előzetes konzultáció negatív eredményében biztos. „Bár bizonyos, hogy a jelenlegi helyzetet és a rossz szituációt figyelembe véve, és sok más momentumot is tekintve, most nem remélhetjük, hogy a konzultáció azzal zárul, hogy helyeslik szándékunkat. Vannak jelek arra vonatkozóan, hogy bizonyos visszatartó hatást gyakorolnak általában a tőkés országokkal, a tőkés piaccal való kapcsolatok tekintetében.”¹⁵⁸

A nemzetközi pénzügyi intézmények kapcsán kifejtette, hogy azok bizonyosan érvényesíteni akarnak majd olyan feltételeket, amelyek az országot hátrányosan érintenék. Szerinte viszont annál nagyobb Magyarország mozgástere, hogy túl sok, az előnyöket meghaladó ilyen feltétel esetén is be kelljen lépni. A csatlakozás szerinte nem a legalapvetőbb eszköz a gazdasági problémák megoldására, csak egy fontos kisegítő tényező, amely persze érdemi módon elősegíthetné, hogy az ország maga mögött hagyja nehézségeit. Annál is inkább így van ez, mert a szovjet segítség – legalábbis megfelelő volumenben – nem igazán reális lehetőség – véli Lázár.

A szovjetekkel való konzultációra vonatkozó Kádár javaslatot támogatta Losonczy Pál és Gáspár Sándor is. Mindketten úgy vélik, hogy „nem szabad

össze-vissza intézkedéseket most tenni.”¹⁵⁹ Losonczi szerint fel kell tárnai a helyzetünket a szovjeteknek, és világossá kell tenni a számukra: ha a Szovjetunió nem segít, akkor nincs más választásunk, mint a belépés. Ezzel a megközelítéssel ért egyet Németh Károly is, aki javasolja, hogy a konkrét elképzeléseket egy hónapon belül dolgozzák ki, hogy a tárgyalások minél hamarabb megkezdhetők legyenek.

Végül Kádár azt ajánlotta, hogy szülessen egy levél az SZKP KB-nak címezve, de ebben ne a pénzügyi intézményekhez történő magyar csatlakozásról írjunk, hanem romló külgazdasági egyensúlyunkról. Tájékoztassuk őket a dollár és rubelviszonylatban elszenvedett cserearány-veszteségről, s arról, hogy e miatt elértük azt a határt, amikor már fizetőképességünk is kezd veszélybe kerülni.

Ebben a helyzetben az első titkár szerint elvileg három menekülési alternatíva létezik Magyarország számára, melyeket a levélnek is tartalmaznia kell.

1. „Első, hogy növeljük hazai erőfeszítéseinket.”¹⁶⁰ Itt be kell mutatni a következő (VI.) ötéves terv várható számait, azt, hogy a nemzeti jövedelem növekményének nagyjából fele az árveszteségek kompenzálására megy el.

2. A második lehetőség a szovjet segítség.

3. „a harmadik pedig, hogy a Magyar Népköztársaság kényszerhelyzetben esetleg belépne a Világbankba és a Nemzetközi Valutalapba...”¹⁶¹

A levél megszövegezésével a PB Németh Károlyt, Lázár Györgyöt, Havasi Ferencet és Borbély Sándort bízta meg, akik szükség esetén konzultálhattak Marjai Józseffel és Faluvégi Lajossal is.

A csatlakozás, mint szükségszerűség

A kapott mandátum alapján a munka tovább folyt, aminek eredményeképpen a KB Gazdaságpolitikai Osztálya a Pénzügyminisztériummal és az MNB-vel közösen komplex javaslatot rakott a PB 1979. február 20-ai ülésének asztalára a nem rubel elszámolású külső hitelforrásbevonás lehetőségeiről. Az anyag a helyzet ismertetésével indított. 1978 végére az ország összes nettó adóssága 217 milliárd forint volt, ami 98%-ban tőkés devizában állott fenn. Az adósság ijesztő növekedését jól jelzi, hogy értéke 1973 óta hatszorosára nőtt, s a nemzeti jövedelem 41%-át tette ki, valamint hogy több mint 42 milliárd forinttal haladja meg az 1980 végére tervezett volument.

Különösen gyors volt az egyensúlyromlás 1976–1978 között. Ebben a három évben az ország 192 milliárd forint hitelt vett igénybe, aminek

körülbelül kétharmada a folyó eladósodást fedezte, míg egyharmada a korábban igénybevett hitelek törlesztését szolgálta. A hitelek nagy része fináncitel volt és csak kisebb része kapcsolódott beruházási javak vásárlásához. Ez meghatározta a lejáratú összetételt is, amiben a rövid időtávú hitelforma dominált.

Mivel igen komoly volumenű hitelfelvételről volt szó, a külföldi bankok széles körétől kellett forrásokat bevonni. Legjellemzőbb hitelezőink a nyugat-európai, amerikai, japán, kanadai és arab pénzüzetek voltak, de szocialista bankoktól is kaptunk 46 milliárd forint összegű hitelt. 1978 végére összesen 36 ország mintegy 400 bankjával szemben 317 milliárd forint (8,9 milliárd dollár) kötelezettségállományunk alakult ki.

Az adósság kialakult mértéke az előterjesztők véleménye szerint különösen az alábbi tényezők ismeretében veszélyes.

– A felvett hitelek nem szolgálták a magyar gazdaság teljesítményének növekedését, a gazdasági modernizációt. A külső források elsődlegesen ugyanis a felhasználás többlet fedezetéül szolgáltak. Mutatja ezt, hogy 1976–78-ban a beruházási javak importja a teljes tőkés behozatal mindössze 16%-át tette ki.

– Az eladósodást nem követte az exportképesség növekedése. Az adósságállomány tőkés exporthoz viszonyított aránya mintegy megnégyszereződve, az 1973-as 52%-ról 1978-ra 187%-ra emelkedett.

– Ezzel párhuzamosan az adósságszolgálat tőkés exporthoz mért értéke az adott időszakban 25%-ról 41%-ra nőtt. Ez azt jelentette, hogy az adósságszolgálat 1978-ban már a nemzeti jövedelem teljes évi növekményét felemészthette volna, amennyiben nem került volna sor új, azt fedező hitelek felvételére.

– Különösen aggasztó volt, hogy a 9 milliárd dolláros adósságállományhoz képest – aminek közel fele, 4,3 milliárd rövid lejáratú volt – az ország arany és konvertibilis devizatartalékai mindössze 1,3 milliárd forintot tettek ki. Ez körülbelül 3 heti fizetési kötelezettségre nyújtott fedezetet.

– Egyre súlyosabb eladósodásunk miatt az ország kezdi elveszíteni bonitását. „...különböző nyugati becslések Magyarországot a harmadik leginkább eladósodott KGST-országnak minősítik Bulgária és Lengyelország után.”¹⁶²

Mindezen tényezők alapján a tőkés devizahelyzet a magyar gazdaság legkritikusabb területévé vált és arra kellett készülni, hogy ez a jövőben sem változik. Az ország tőkés hitelekre való erős ráutaltsága még akkor is megmarad, ha az egyensúly helyreállítását célzó 1978. decemberi KB

határozat következetesen megvalósul. Ennek oka, hogy a már meglévő hitelek törlesztési igénye erősen determinálja a következő időszakot is. Így a V. ötéves terv két utolsó évében, 1979-ben és 1980-ban mintegy 140–150 milliárd forint, a VI. ötéves terv időszakában pedig körülbelül 350–390 milliárd forint pótlólagos külső forrást kell bevonni. Ez összesen 490–540 milliárd forintot, azaz 14–15 milliárd dollárt jelent, amiből 9 milliárd dollár az esedékes törlesztésekre megy el. A ténylegesen felhasználható összeg tehát csak a teljes forrásbevonás 40%-a lesz. Hiteleket bevonására – a nemzetközi pénzügyi intézményekhez történő csatlakozás nélkül – az alábbi lehetőségek adódtak.

– Nyugati bankok, bankcsoportok publikus hitelei vagy kötvényjegyzései évi 3–4 alkalommal megvalósíthatónak tűntek.

– Ki lehet választani néhány nagy volumenű fejlesztési programot, melyekhez célhitelt lehetne felvenni. Ilyenek voltak egyes gyógyszer-, növényvédőszer- és élelmiszeripari fejlesztések valamint az alumíniumipar egyes projektjei.

– Beruházási javak, gépek, berendezések importjához finanszírozási hitel megállapodások vehetők igénye. Az előterjesztők utalnak arra, hogy egy ilyen megállapodás létrehozása folyamatban van az USA állami Export–Import Bankjával amerikai gépek vásárlására.

– Lehetőség van nem nyilvános közép lejáratú finánc hitelek felvételére is. Ilyen volt például egy NSZK bank által nyújtott 100 millió német márka összegű hitel a Kaposvári Húskombinát NSZK-ból vásárolt berendezéseinek finanszírozásához.

Ezeket a hitelcsatornákat figyelembe véve összesen maximum 360 milliárd forint az az összeg, melynek bevonása reálisan elérhető. Ez azt jelentette, hogy a várható hitelszükségletek igen jelentős részét, 130–180 milliárd forintot a hagyományos módon biztosan nem tudjuk kielégíteni. Elvileg lehetőség volt arra, hogy ezt az összeget a szovjetektől vegyük fel. Ennek azonban az előterjesztők nem adtak nagy valószínűséget. „Eddigi tapasztalataink szerint a Szovjetuniótól ilyen hitelre nem számíthatunk.”¹⁶³ Így nem marad más lehetőség, mint az IMF-hez és a Világbankhoz történő csatlakozás. Ezt követően az előterjesztés ismertette a belépés várható előnyeit és lehetséges kockázatait, gyakorlatilag megismételve a PB által 1978 júniusában tárgyalt anyag megállapításait. Ahhoz képest egy érdemi plusz információt adott, nevezetesen, hogy az elérhető hitelek nagysága a magyar gazdaságpolitika milyenségétől is függ. Ha az elhatározott restriktív intézkedések következetesen megvalósulnak és sikerül megalapozott fejlesztési célokat kidolgozni, akkor magasabb összegű hitelekre számíthatunk a két pénzügyi intézménytől.

Az anyag vitája során Hoós János, mint előterjesztő egy figyelemreméltó kiegészítést fűzött az anyaghoz. Elmondta, hogy a Szovjetuniónak sem gazdasági, sem politikai érdekei nem fűződnek sem a saját, sem más szocialista ország tagságához, ezért ellenzik az ilyen irányú magyar törekvéseket is. Véleménye szerint – bár ezt csak impliciten fejtette ki – ezzel nem kell foglalkozni, ugyanis a szovjetekkel folyó tervtárgyalások alapján „...az a kép alakult ki, hogy a feltételek olyan nagymértékben keményedtek, azt is lehet mondani, hogy további keményítése bizonyos politikai problémákat is felvethet. ... másképp fogalmazva: ezek a feltételek annyira kemények, nem valószínű, hogy egy ilyen lépés ezeket a feltételeket érdemben tovább nehezítené...”¹⁶⁴

Elmondta továbbá, hogy az IMF szeptemberben Belgrádban tartja soron következő közgyűlését, ahol megfelelő politikai döntés esetén már esetleg mi is tagként vehetnénk részt.

A felszólaló PB tagok közül gyakorlatilag mindenki (Lázár György, Losonczy Pál, Nemes Dezső) a belépés mellett volt, egyedül Biszku Béla álláspontja óvatos. Ő újfent csak a szovjetekkel konzultálna. A legfontosabb azonban Kádár véleménye, aki szintén a belépésre szavaz, ezzel el is döntve a kérdést. „Belépünk-e a Világbankba? Én mellette vagyok, de foglaljon állást ebben a Politikai Bizottság. Az tény, hogy a szükséges lépéseket meg kell tenni. Én azért vagyok mellette, mert a helyzet felmérése alapján a másik forrás, amit természetesen sokkal szívesebben vennénk igénybe, nem látszik reálisnak.”¹⁶⁵

Azt javasolta, hogy a döntésről szóló PB határozat speciális eljárással szülessen meg. Azaz mondják ki, hogy a tagsághoz szükséges lépéseket meg kell tenni, és ez kerüljön bele a határozatba. A határozatot azonban zárttá (titkossá) kell minősíteni. Ez azt jelenti, hogy azt még a jelenlévők sem kapták meg. Ezt követően a döntésről tájékoztatni kell a szovjeteket, illetve a Központi Bizottságot. A KB ülését követően a határozat titkosítása feloldható.

A Kádár által javasoltak természetesen bekerültek a határozatba, amely ily módon az első formális politikai döntésnek tekinthető Magyarországon az IMF és Világbank tagsága kérdésében. A határozat így fogalmaz: „Mint-hogy a szocialista hitelforrások nem állnak szükséges mértékben rendelkezésünkre és a nemzetközi fizetési mérlegünk sem javul, mindent figyelembe véve, a kockázattal is számolva, az egyensúlyi problémáink javítása céljából a Politikai Bizottság elvileg állást foglal a Nemzetközi Valutalapba és a Világbankba történő belépés mellett.”¹⁶⁶

Kádár az SZKP KB egy korábbi meghívásának eleget téve március 5. és 7. között Moszkvába látogatott, ahol informálta a szovjeteket a PB február

20-ai döntéséről. A megbeszélésről a PB március 20-ai ülésén számolt be. Elmondta, hogy Brezsnyev arról tájékoztatta, hogy a szovjet gazdaság több problémával is küszködik és „az ipar igényeit nem képesek teljes mértékben kielégíteni...”¹⁶⁷ Ez különösen a magyar kérések fényében vált lényegessé. Brezsnyev szerint az életszínvonal Magyarországon túl magas, a nemzeti jövedelem növekedési üteme és a belső felhasználás között szakadék van. A KB 1978. decemberi döntései éppen ezért helyes lépések voltak.

Ami az 1978. júliusi magyar kéréseket illeti, azok megoldásán a szovjet gazdasági szervek folyamatosan dolgoztak, s a PB már ötször tárgyalt azokról. Ugyanakkor a szovjet gazdasági helyzet erős korlátozó tényezőként jelentkezett. „...a Szovjetunió még maga sem tudja, milyen lehetőségekkel számolhat, de mindent megtesz annak érdekében, hogy enyhítse a szocialista testvér országok gondjait. Ezzel együtt sem tud azonban minden nyersanyag- és energia-többletszállítási igényt teljes mértékben kielégíteni.”¹⁶⁸ Ennek ellenére a magyar kérések zömét a szovjetek elfogadták. Így késznek mutatkoztak az árvesztések enyhítésére korábban biztosított 800 millió rubeles hitel 200 millióval való további emelésére, a speciális szállításokban keletkező árvesztések meghitelezésére valamint a hosszúlejáratú hitelek törlesztésének 1985 utánra halasztására. Az energiahordozók terén vállalták, hogy KGST-n kívüli olajexportjuk egy részét hús és gabonaszállítások fejében Magyarországra irányítják át. Brezsnyev javasolta, hogy a döntésekből fakadó konkrét feladatok megvalósítása érdekében a közeljövőben a két ország miniszterelnökei találkozzanak. Ezzel Kádár is egyetért, ráadásul minél hamarabb szeretne volna nyélbe ütni, valószínűleg azért, nehogy a szovjet álláspont időközben megváltozzon. „Ez rendkívül fontos, hogy hamar megtörténjék, hogy a különböző szakemberek megfelelő irányban dolgozhassanak. Tehát szükség van a miniszterelnöki szintű tárgyalásra, minél előbb. Én még egyszer szót kértem, s elmondtam, hogy erre minél előbb kerüljön sor. Azt mondták: Koszigin elvtárs most megy Indiába, és ahogy onnan visszajön, beszélünk róla. Még a vacsoránál is kértem, hogy minél előbb próbáljunk sort keríteni a miniszterelnökök megbeszélésére.”¹⁶⁹

Kádár válaszában ismertette a magyar gazdaság helyzetét, a tőkés adósságállomány növekedését, annak kedvezőtlen szerkezetét és az ebből fakadó nehézségeket. Ezek okaként elsősorban a magyar gazdaság külkereskedelmi nyitottságát és a cserearányok romlását említette. „...nehézségeink nem életszínvonal politikánk miatt keletkeztek, hanem népgazdaságunk lehetőségei és a világpiacon árák között kiszélesedett szakadék következtében.”¹⁷⁰

Tájékoztatást adott az 1979-es népgazdasági tervről, az eddigiekhez képest alacsony növekedési ütemről és arról, hogy e növekmény nagyobbik részét adósságaink törlesztésére kell fordítanunk. Beszült a tervezett árreformról is. Elmondta, hogy a nemzeti jövedelem növekedési ütemét „...sem politikai, sem gazdasági szempontból a jelenleginél alacsonyabbra nem szállíthatjuk. ...Ennek kapcsán rámutatott a kérdés történelmi hátterére, az ellenforradalmi események politikai tanulságaira is.”¹⁷¹ Világosan kifejtette tehát Kádár, hogy 1956-tal a háta mögött, a saját és pártja legitimitációja szempontjából vitális érdek az életszínvonal folyamatos és érzékelhető emelése, amiből nem hajlandó engedni.

Ebben a kontextusban merült fel Magyarország esetleges IMF és Világbank tagságának kérdése is, mint végső megoldás. A szovjetek megnyugtatóra kifejtette, hogy tagként csak olyan adatszolgáltatási kötelezettségeknek vetnénk alá magunkat, melyek a magyar gazdaság helyzetébe a jelenleginél mélyebb bepillantást nem tesznek lehetővé.

A magyar első titkár által elmondottakra a megbeszélésen szintén jelen lévő Ruzakov KB titkár reagált. Szerinte az, hogy milyen életszínvonalat tervezünk, vagy hajtunk-e végre árreformot a mi belső ügyünk, abba a Szovjetunió nem szól bele. „A Nemzetközi Valutalaphoz való csatlakozás azonban közös politikai kérdés. ... Az SZKP KB Politikai Bizottsága is több ízben tanulmányozta az utóbbi évek folyamán e kérdést, és arra a következtetésre jutott, hogy e lépés megtétele politikailag nem célszerű, nem felelne meg a szocialista közösség sem politikai, sem gazdasági érdekeinek.”¹⁷² Szerinte a belépés azért sem szükséges, mert elképzelhető, hogy a közeljövőben az adósságproblémát a szocialista együttműködés keretein belül is meg lehet majd oldani. Kádár erre úgy reagált, hogy ez egyelőre csak hipotézis, míg Magyarország fizetési nehézségei konkrét és objektív tények.

A PB-nek adott szóbeli tájékoztatásban Kádár elmondta, hogy több mint egy órán keresztül fejtegette a magyar gazdaság problémáit, hogy azt a szovjetek minél jobban megértsék és elfogadják azt, hogy a magyar belépés a nemzetközi pénzügyi intézményekbe egy szükségszerű gazdaságpolitikai lépés. Szerinte a szovjet reflexió sem új ezzel kapcsolatban, sok éve mondják ugyanezt és gyakorlatilag a magyar elvi megítélés is hasonló. „Csak egy sor dologgal nekünk szembe kell nézni. ... mi Nyugattól sem remélünk csodát, illúzióink nincsenek; a dolog másik oldala: mi tartósan élőködni senkin nem akarunk, sem a Szovjetunión, sem más szövetségeseinken.”¹⁷³

A Kádár által elmondottak alapján a PB-ben az a vélemény alakul ki, hogy ebben a helyzetben politikailag nem lenne helyes a belépés mellett

dönteni, viszont a kérdést azért napirenden kell tartani. Ebben gyakorlatilag mindenki egyetértett de a részleteket illetően az egyes tagok véleménye lényegesen különböző volt. Németh Károly szerint a felajánlott szovjet segítségre kellene koncentrálni és meg kellene próbálni a legtöbbet kihozni abból. Apró Antal úgy vélte, a szovjet ellenkezés nem igazán komoly. „Emlékszem azokra az évekre, amikor a Szovjetunió vezetői részéről ellenzéssel találkozott, amikor egy-egy nagyobb hitelt vettünk fel Nyugatról. Múltak az évek, közben a Szovjetunió is vett fel nyugati hiteleket. Úgy ítélem meg, hogy a Valutalappal kapcsolatban is hasonló a helyzet.”¹⁷⁴

Fock Jenő szerint bár örülnünk kell az ígért szovjet segítségnek, de az a problémáinkat nem oldja meg. „Úgy gondolom, amit most a Szovjetuniótól kaphatunk, az ország adósságállományán nem túl sokat segít.”¹⁷⁵ Márpedig a belépéssel kapcsolatos PB döntés e problémák miatt született meg. „Világosan le volt írva, ha nem tudunk hosszú lejáratú hitelhez jutni, a következő ötéves tervben életszínvonal-csökkenéssel kell számolni. Az első, amit át kell gondolni: komolyan kell-e felfogni azt, amit a múltkor komolyan vettünk?”¹⁷⁶ Ezért azt javasolta, hogy meg kell várni a Lázár–Koszigin találkozót, és annak tapasztalatai alapján újra ki kell nyitni a belépés kérdését. Csatlakozott ehhez Havasi Ferenc is, mert szerinte pénzt leghamarabb csak két év múlva kaphatnánk az IMF-től, ezért minél hamarabb meg kell kezdeni a belépési procedúrát.

Ezzel ért egyet Lázár György is, aki szerint a közeljövőben nem várható olyan változás a szocialista együttműködésben, amiről Ruszakov beszélt, így a PB belépéssel kapcsolatos február 20-ai elvi döntését nem lehet felülrni. Azt ő is támogatja, hogy napokon, heteken belül érdemi lépéseket ne tegyenek, bár rövid időn belül újra elő kell venni az ügyet.

Kádár a szovjetek védelmére kel. „A szovjet pozíciót is meg kell érteni. őket a politikai aggodalom vezeti ennek a magyar szándéknak a megítélésében; nem csak Magyarországról van szó. Ezt azért értsék meg! Mindig gondoljanak a világpolitikai helyzetre, az ezekkel összefüggő szovjet dolgokra. Itt vannak a kínai, a jugoszláv, a román politikai álláspontok, s mi is mondjuk, hogy belépünk a Nemzetközi Valutaalapba. ... Ez olyan politikai mozgást indítana meg, amivel szemben a Szovjetunióknak politikai aggodalmai vannak. Erről van szó! Ezt érteni kell! Nem a semmi-ből jön ez a szovjet magatartás. Nem azért, hogy nekünk ártsanak vele, vagy valamilyen lehetőségtől megfoszsanak bennünket.”¹⁷⁷

Mintha az első titkár '56-os énje bújt volna elő. A szovjet birodalmi érdekek védelmére kelt a saját országa általa is értett, elfogadott érdekeivel szemben. Javasolta, hogy a Németh Károly által kifejtett érvrendszer

alapján szülessen meg a PB döntése, azaz mondják ki, hogy a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba történő belépésünk pillanatnyilag nem lenne célszerű, és az erre vonatkozó döntést a PB elhalasztja. Megbízta Németh Károlyt és Havasi Ferencet, hogy a február 20-ai PB döntésnél jelen lévő Tímár Mátyás, Madarasi Attila¹⁷⁸, Hoós János és Szikszay Béla személyes tájékoztatásként, „világosan és félreérthetetlenül”¹⁷⁹ kapja meg tőlük szóban a halasztásra vonatkozó új döntést.

A szovjet vétó tehát még egyszer – s ahogy később látni fogjuk, utoljára – megakadályozta a csatlakozás immár 13 éve napirenden lévő kérdésének nyugvópontra jutását, miközben olyan idők jöttek, amikor a külső forrásokra való ráutaltságunk minden addiginál magasabb szinten tetőzött.

Áttörés az IMF csatlakozás kérdésében „Keleten a helyzet fokozódik”

Az 1978-as határozat

1978-ban tetőzni látszottak a nemzetközi eladósodásból fakadó nehézségek. A KB 1977. októberi határozata ellenére a helyzet nemhogy javult volna, hanem tovább romlott. Ahogy korábban is, a gazdaságpolitikai szakapparátusok sorban küldték figyelmeztetéseiket a pártvezetés felé.

Az év elején PM–MNB közös előterjesztés készült az eladósodás szempontjából legrosszabb két évről, 1976-ról és 1977-ről. A jelentés megállapította, hogy a külső eladósodás mértéke meghaladta a tervekben foglalt eleve magas értéket ezért „az V. ötéves terv hátralévő éveiben olyan intézkedéseket indokolt foganatosítani – mind a külgazdasági területen, mind a belföldi tervezésben és szabályozásban –, amelyek segítségével a tőkés eladósodás üteme mérsékelhető. Ellenkező esetben igen kedvezőtlen indulási helyzet és determináltság teremődik a VI. ötéves terv számára.”

Még konkrétabban fogalmazott a szintén 1978-ban készített „Elgondolások a VI. ötéves terv gazdaságpolitikai koncepciójának kialakításához” címet viselő MNB tanulmány. Megállapítja, hogy 1974-től kezdődően a magyar gazdaságot az egyensúlytól lényegesen eltérő fejlődés jellemezte és a belső túlfelhasználás és az ezzel összefüggő tőkés eladósodás a gazdaság állandó kísérője lett. Az ország folyamatosan többet használt fel, mint amit megtermelt és ennek hatására a külső adósságállomány már ekkor túllépte az 1980-as szintet. Javasolták, hogy a futó ötéves tervből hátralévő két évet,

valamint a VI. ötéves tervet egy időszakként kell kezelni és e hétéves periódus első szakaszát 1981 esetleg 1982 végéig az egyensúly megteremtésére kell fordítani. Konkrét javaslatuk szerint a stabilizációs időszakban a lakossági fogyasztást az 1978-as szinten kell befagyasztani, míg a beruházási dinamika évi 2,4%-kal csökkenne. Mindeközben a dollárviszonylatú exportnak évi 13–16%-kal kellene növekednie.

A probléma egyre inkább kezdett nyilvánvalóvá válni a pártvezetés számára is. Jelzi ezt, hogy a vezető pártszervek a KB és a PB is egyre gyakrabban foglalkozott a témával. Az adósságprobléma valós súlyának realizálásában, annak a széles pártvezetéssel való megértésében kulcsszerepe volt a KB 1978. április 19–20-ai ülésének. A már évek óta makrogazdasági kiigazítást és gazdasági szerkezetátalakítást sürgető Tímár Mátyás éles hangú beszédet tartott a tőkés fizetési mérleg alakulásáról, az utóbbi évek gazdaságpolitikájáról és a várható tendenciákról. Elmondta, hogy Magyarország egyike azon országoknak, melyeket a nyersanyagár-robbanás a legjobban érintett és a legkomolyabb veszteségeket szenvedték el. Mivel a növekedés nem nyújtott fedezetet az egyre romló külső pozíció ellentételezésére, növekvő mértékben kellett külső forrásbevonásra támaszkodni.

Ezzel új helyzet állt elő, amennyiben mind az V. mind a VI. ötéves terv időszakában az egyensúly kérdése determinisztikus gazdaságpolitikai tényezővé vált. „A múltban a tőkés hitelfelvételt úgynevezett „egyenlegező” tételként kezelte a tervezés. Tehát a nemzeti jövedelem tervezése és a belső felhasználás között ha hiány volt, a tervezők beállítottak megfelelő összegű hitelt. Addig, amíg ennek nagyságrendje nem jelentős, ez körülbelül rendben is van. Sajnos azonban vannak pontok, amikor a nagyságrend olyan, hogy az már nem egyenlegező tényezőként, hanem korlátozó tényezőként kell hogy szerepeljen a tervezésben és a gazdaságpolitikában.” Véleménye szerint ezek a korlátok a következők. Az első a felvehető hitel összege. Elmondása szerint évente két-három alkalommal vagyunk jelen a hitelpiacokon, ahol 100–150–200 millió dollárt veszünk fel. Azonban az ország bonitásának veszélyeztetése nélkül a hitelfelvétel volumene korlátlanul nem növelhető. A forrásokat kereskedelmi bankok, konzorciumok nyújtják. Amennyiben olyan döntés születik, hogy tagjai leszünk a Nemzetközi Valutalapnak és a Világbanknak, pótlólagos hitellehetőségek nyílnak meg számunkra. Ekkor azonban úgy látta, hogy 1980 körül évi 1000–1200 millió dollárnál nagyobb bruttó hitelfelvétel egy évben nem lehetséges.

Másik korlátként a kamatfizetések nagyságát említette. Abból indult ki, hogy a kamatok az 1978-as szinten maradnak. Ez azt jelenti – mondta –

hogy az elkövetkező években évi 300–400 millió dollárt kamatfizetési kötelezettsége keletkezik az országnak. Az akkori 40 forint/dolláros árfolyamon ez 12–16 milliárd forintot jelent, ami a nemzeti jövedelem évi növekményének jelentős része.

Az okokra visszatekintve az olajárrobbanást említi, amely 1974–75-től kezdődően erőteljesebb hitelfelvételre kényszerítette az országot. Ráadásul a hitelek 1979–80 körül kezdenek lejárni, tehát a jövőben a törlesztés nagyságrendje jelentősebb lesz, mint korábban. Számításokra hivatkozva elmondta, hogy a jövőben felvehető hitelek nagyságrendileg körülbelül a törlesztések értékének felelnek meg. Ez azt jelenti, hogy a külkereskedelmi mérlegnek legalább egyensúlyban kell lennie. Véleménye szerint nincs idő tovább várni haladéktalanul meg kell kezdeni az adekvát intézkedések kidolgozását a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítása érdekében.

A külső okok mellett a gazdaságpolitika hibáira is rávilágít. A beruházások esetében az egyre kedvezőtlenebb külső feltételrendszer nem indukált racionálisabb politikát. Különösen igaz ez a nagyberuházásokra, mint Gabcikovo–Nagymaros, az Adria kőolajvezeték vagy a kohászati fejlesztési programok. A jövőben erőteljesebb rangsorolást kell alkalmazni, mert ennyi nagyberuházást, presztízsfelvezetést nem bír el az ország. Inkább az olyan vállalati, szövetkezeti beruházásokra kell koncentrálni, melyek az egyensúlyt már rövidtávon is javítják. Elkerülhetetlennek látta az ár- és támogatási rendszer megváltoztatását is. A KGST-be irányuló exportunk tekintetében, elsősorban a Szovjetunió esetében javasolta, hogy a nem gazdaságos kivittelt csökkenteni kell, míg importunkat növelni. Végezetül elmondta, hogy gyakran az a probléma, hogy nincsenek döntések vezetői szinteken, esetleg nem időben születnek meg ezek. Elmondása szerint a beszéd nagy hatás tett, a teremben döbönt csend volt, az emberek érezték, hogy a lényegről volt szó, amit utána többen, így Kádár is megemlített referátumában.

Igaz hogy egyre nehezedő feltételek mellett, de a '80-as évek elejéig sikerült a magyar gazdaság hiteligenyeit kielégíteni. Évente általában két-három nagyobb hitelfelvételre került sor a nemzetközi tőkepiacon, konzorciális vagy kötvényhitel formájában, azzal a céllal, hogy ezekből versenyképes beruházásokat finanszírozzon az ország, míg az esedékes törlesztések fedezetét a már működő beruházásoknak kellett volna kitermelni. Mindez azonban csak elvben működött, a valóságban nem sikerült a követelményeknek eleget tenni.

A nehezedő körülmények ellenére Tímár Mátyás szerint érezhető volt egy szakmai önbizalom, mely szerint az ország fizetőképességét sikerül

megőrizni. Elvileg lehetőség lett volna átütemezést kérni, de ennek jelentős kockázatai voltak, melyekkel a vezetés is tisztában volt. Azon országokban, melyek az átütemezés eszközához nyúltak az életszínvonal és a növekedés nem egy esetben drámaian visszaesett. Ezért a hiteltárgyalások során a magyar fél inkább arra törekedett, hogy az ország pénzügyi helyzetét stabilnak láttassa. „Hitelezőinknek azzal érveltünk, hogy Magyarország és a szocialista tábor összes adósságállományának mértéke messze elmarad az olyan országokétól, mint pl. Brazília, Argentína, Mexikó vagy sok más ország, s hogy a szocialista piacok – megfelelő feltételek mellett – nem lebecsülendő tényezők lehetnek a nyugati konjunktúra élénkítésében is, amire példa volt Finnország, Ausztria és más országok is.”

Havasi Ferenc 1978 májusában követte Németh Károlyt a gazdaságpolitikai KB-titkári székben. Elmondása szerint a változtatás igénye ekkor már olyan elementáris erővel merült fel, hogy az új titkár első dolga volt egy akcióterv kidolgozása a KB részére a megbomlott egyensúlyi helyzet helyreállításáról.¹⁸⁰ A recept – amelyet a KB 1978. decemberi ülése fogadott el – a nemzeti jövedelem növekedésének és ezzel párhuzamosan a belső felhasználásnak a visszafogásán alapult. A hivatalos propaganda szerint persze ez csak egy átmeneti lassítás volt, amely megteremti a dinamikusabb jövőbeni fejlődés feltételeit.

A vezetés tehát végre belátta, hogy a magyar gazdaság vészesen felborult külső egyensúlyi pozíciója kapcsán 1978-ra a keresletszűkítő gazdaságpolitika tovább nem odázható, igaz már korábbi jelek is utaltak arra, hogy tisztában vannak a helyzettel. Mutatja ezt a KB 1974-től hozott határozatainak sora, melyek a korszerűbb termelési szerkezet és az optimális külgazdasági stratégia kialakítását célozzák. Ezen határozatok mindegyike feladatul tűzi ki a gazdaságtalan termelés támogatásának megszüntetését, a beruházások közötti erősebb szelekció alkalmazását. Az erőforrások allokálásában a KB 1974–1978 közötti döntései alapján lényeges változás, hogy a folyó termelés dotálása helyett a perspektivikus, megtérülő beruházásokra kell a pénzeszközök zömét fordítani. Alapvető elemként jelenik meg a már az új gazdasági mechanizmusban is központi szerepet kapott vállalati önállóság előmozdítása, a vállalati kezdeményezések támogatása, ami elkerülhetetlenül vezet a cégek közötti erősödő differenciálódáshoz. Mindezek a döntések azonban papíron maradtak, a gyakorlatba való átültetésük nem történt meg. Ebben elsősorban az játszott szerepet, hogy a pártvezetés félt az intézkedések hatásaitól, az esetleges társadalmi feszültségek megjelenésétől. Éppen ezért az életszínvonal kérdését a párt kiemelten kezelte, ami jól látszott abban is, hogy 1975–1977 között a

lakossági fogyasztás 17%-kal emelkedett, holott Havasi úgy emlékszik, hogy a tervek elfogadásakor érezték, hogy ilyen fogyasztási dinamikát sokáig nem tarthatnak fenn.¹⁸¹

Havasi Ferenc a Gazdaság című folyóirat 1979. évi 4. számában adott interjújában elmondta, hogy az V. ötéves terv indulásakor úgy képzelték, hogy a gazdasági egyensúly megteremtése az adott tervidőszak folyamán megtörténik, de legalábbis a feladat oroszlánrésze megoldható. Ez 1979-ben már optimizmusnak tűnik, de „...ezt nem lehet egyértelműen hibának minősíteni.”¹⁸²

Havasi véleménye szerint az alkalmazkodás elmaradása felveti a politikai döntéshozók felelősségét, bár az ország gazdasági nehézségei mögött elsősorban a világgazdaságban bekövetkezett változások állnak, amelyek leértékelték egy sor olyan ágazatot – elsősorban nehézipari ágazatokról van szó – amelyek fejlesztésére az ország a II. világháborút követő évtizedekben a beruházási források oroszlánrészét fordította.

1980-ban a PB elé terjesztettek egy olyan anyagot, amely a hazai iparvállalatok gazdálkodásával, pénzügyi helyzetével foglalkozott. Az előterjesztés kimutatta, hogy ezen cégek egyharmada olyan színvonalon működik, hogy a gazdaságos termelés megvalósítása ezekben nem lehetséges, tehát fel kell számolni ezeket. Ezen cégek megszüntetése Havasi szerint 300–400 ezer embert érintett volna, amit a PB természetesen nem fogadott el és azzal adta vissza az anyagot, hogy rosszak a számítások.¹⁸³

Hasonló hezitálás folyt az árak tekintetében is. Az árrendszer átfogó reformjától, a negatív kétszintűség¹⁸⁴ és ehhez kapcsolódóan az ártámogatások megszüntetésétől a vezetés egy része, annak inflatorikus hatásai miatt tartott, és a fokozatosság elvét képviselte a kérdésben. Mások az azonnali átalakítás mellett voltak, hiszen ellenkező esetben a világpiaci árváltozások hatása állandóan „utolér” minket. Ennek eredőjeként aztán egy öszvér megoldás született, amely bizonyos ártámogatásokat csökkentett, míg másokat meghagyott. „Ha a vezetést valamiben hibáztatni lehet, akkor abban, hogy a tartóssá vált nemzetközi változásokhoz való alkalmazkodásban engedtünk a félmegoldásoknak.”¹⁸⁵ Kádár szerepére a volt KB-titkár úgy emlékszik, hogy az első titkár megfontolt reformpárti volt, szorgalmazta az átalakulást, viszont neki is kompromisszumokat kellett kötnie.

A kiigazítási politika hibái és hiányosságai

Az 1978-as első deficitcsúcs hatására foganatosított keresletszűkítő gazdaságpolitikai kurzus eredményei, még Havasi Ferenc gazdaságpolitikai KB-titkár meglátása szerint is felemásak voltak. Sikerült az ország külső egyensúlyi helyzetét javítani, de elsősorban olyan intézkedések történtek, melyek a hatékonyabb, a világgazdaság megváltozott kívánalmaihoz igazodó gazdasági struktúra kialakításában nem hoztak eredményt.

Havasi szerint az igazi gond az volt, hogy az ország nem rendelkezett elegendő, versenyképes exportkapacitással, bár bizonyos termékcsoportok esetében Magyarország exportpozíciói jók voltak. Míg az ország a világ-exportban közel egyszázalékos részaránnyal képviselteti magát, addig a világ húsexportjának 2,4%-át, borexportjának 3%-át, élőállat- és napraforgó kivitelének 5–5%-át, almaexportjának 6%-át adtuk. Jó néhány magas hozzáadott értékű termék esetében is komoly pozíciókkal rendelkezünk. Így például a világ gyógyszerexportjából 3%-kal, autóbusz kiviteléből 10%-kal részesedtünk. Bizonyos ipari szektorok, így a kohászat, a vegyipar, az élelmiszer- és a könnyűipar termelésének mintegy egyötödét exportálta. Azonban ezek a jellemzően magas hozzáadott értékű termékek jórészt a KGST-n belül kerültek értékesítésre. Ebben a relációban 60% körüli részarányt képviseltek a gépipari termékek, és jelentős hányadot tettek ki a könnyűipari, a mezőgazdasági és élelmiszeripari cikkek is. Ezzel szemben a devizaforrásokhoz való hozzájutás szempontjából kulcsfontosságú dollár elszámolású reláció esetében az export jelentős részét a kisebb hozzáadott értékű, ezért alacsonyabb árfekvésű termékek tették ki. Ebben a relációban a kivitel 30–40%-át a továbbfelhasználásra kerülő anyagok és félkész termékek adják, egyharmad részt képviseltek a mezőgazdasági termékek, míg a gépek és a beruházási eszközök aránya a 15%-ot sem ért el.

Elmondta továbbá a KB-titkár azt is, hogy a termelés hatékonysága nemzetközi összehasonlításban alacsony volt, ami jórészt a műszaki színvonalra és a munkakultúrára vezethető vissza. A munka termelékenységére a fejlett országokban két–háromszorosan haladta meg a magyar szintet. A műszaki színvonal közepes, körülbelül a jugoszláv, vagy a lengyel ipar szintjén mozgott. Fajlagosan 20–30%-kal több anyagot és energiát használtunk fel, mint a fejlett országok. Ráadásul a készletállomány is többszöröse volt a tőkés országokban megszokott értéknél. E mögött Havasi szerint a szállítások bizonytalanságai, a kooperációs fegyelem lazaságai álltak. Mi még hozzátehetjük a szabályozási környezet sajátosságait is, amely nem ösztönözte a vállalatokat a piacra termelésre.

Gondok voltak sok esetben a termékek minőségével is, még az úgynevezett prémium kategóriában is. „A Német Szövetségi Köztársaságban járva mutattak nekem olyan palack tokaji bort, amelyet söröskupakkal zártak le. Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni, ha minőségi boraink árban egy szinten vannak a kommersz spanyol borokkal, s hogy áraink nyomottak.”¹⁸⁶

A KB-titkár megállapította, hogy az ország gazdasági fejlődésének sarokpontja a nemzetközi körülményekhez és követelményekhez való sikeres alkalmazkodás és az export gazdaságosságának növelése volt. Mivel a külső egyensúly megteremtése és stabilizálása a gazdaságpolitika alapvető célja volt, a termelés nagyságát és összetételét egyértelműen a külpiaci igényeknek kellett alárendelni. Az erőforrásokat úgy kellett csoportosítani, hogy azok a versenyképes termékek előállítását szolgálják. Ezért a forrásokat elsősorban technológiai korszerűsítésekre, az anyag- és energiahatékonyság növelésére kellett fordítani. Még inkább alátámasztotta a változtatások szükségességét, hogy az előrejelzések szerint a világgazdasági követelmények további szigorodására volt kilátás.

A romló nemzetközi gazdasági feltételrendszer kedvezőtlenül hatott a szocialista országok közötti együttműködésre is, „gazdasági együttműködésünk fejlődése lelassult, a korábbi problémák felerősödtek, és újak is keletkeztek.” Havasi szerint KGST-tagságunk nélkül a külgazdasági változások következményeként sokkal nagyobb veszteségeket szenvedtünk volna el, tehát a tagság egyértelműen hasznos volt az ország számára, ugyanakkor az együttműködés lehetőségei még messze nem voltak kihasználva. Ennek előmozdítására tett kísérletet a KGST XXXVI. budapesti ülészsaka, ahol az összes résztvevő egyetértett a gazdasági kapcsolatok további intenzifikációjának gyorsításában.

A fejlett országok tekintetében is a kapcsolatok bővítése volt a cél, a kölcsönös előnyök és a gazdasági szuverenitás tiszteletben tartása talaján. Törekedni kellett a tartós egyensúly közeli állapot elérésére.

A KB-titkár a politikai vezetés felelősségét is felvetette, igaz indirekt módon. „Külgazdasági kapcsolataink fejlesztése sokrétű feladatot jelent, magas követelményeket támaszt a politikai munka területén is. Sokan vannak még, akik nem értik, hogy nemzetközi gazdasági kapcsolataink fejlesztése objektív szükségesség, e nélkül gazdasági haladás, pártunk hosszabb távra megfogalmazott gazdaságpolitikai céljainak elérése lehetetlen. S azt is meg kell értenünk, hogy ez csak úgy valósítható meg, ha gazdaságunk a jelenleginél sokkal jobban alkalmazkodik a változó külgazdasági feltételekhez, a külpiaci igényekhez, ha képes lesz jelentősen

növelni versenyképes exportját. A külgazdasági kapcsolatok fejlesztése így függ össze gazdasági céljainkkal, és válik gazdasági fejlődésünk egyik döntő hajtóerejévé.”¹⁸⁷

Lázár György miniszterelnök az Országgyűlésben elmondott 1980-as beszédében szintén a minőségi követelmények fontosságát hangsúlyozta a termelésben. Bár már az V. ötéves tervben megfogalmazásra kerültek a hatékonyság növelésének, a minőség és az egyensúly javításának követelményei, majd e követelmények hangsúlyosabban kerültek elő a KB 1977. októberi határozatában, e kritériumok még mindig nem érvényesültek a magyar gazdaságban. A felismerés és az iránymutatások tehát nem hiányoztak, a megvalósítás mégis késett. Lázár szerint ennek oka egyrészt, hogy az új körülményekhez való igazodás közgazdasági eszközrendszere késve került kidolgozásra, másrészt a külgazdasági feltételrendszer még az V. ötéves terv 1975-ös kidolgozása során vártnál is kedvezőtlenebbül alakult. Ráadásul miközben a gazdaságpolitika elvei már az új körülményeket fejezték ki, a gyakorlat csak lassan változott és „a régi, beidegzett – a maga idejében elfogadható, de az új viszonyok között már túlhaladott – értékrend uralkodott.”¹⁸⁸

Nagyon fontos, hogy Lázár elismerte a kormány és ezzel explicite a párt felelősségét a helyzet kialakulásában. Ezt a felelősséget abban látta, hogy a vezetés nem volt elég következetes a megfogalmazott, az új körülményekhez való alkalmazkodáshoz szükséges lépések keresztülvételében.

Áttörés: A szovjet vétó elmaradt

Ahogy azt korábban írtuk, a megindult kiigazítás ellenére a '80-as évek elejének nemzetközi politikai és gazdasági változásai hatására a hitelbevonás lehetőségei nagymértékben megnehezültek. Ebben a helyzetben a magyar vezetés – a két évvel korábbi szovjet elutasítás ellenére – 1981-ben újból elővette az IMF és Világbank tagság kérdését. Kádár július 27-én a szokásos krími találkozón vett részt, ahol Brezsnyevvel átbeszélték az aktuális politikai és gazdasági természetű ügyeket. Két nappal később Kádár beszámolt a Politikai Bizottságnak a találkozóról. Elmondása szerint az SZKP első embere a Szovjetunió belső helyzetéről szólva a gazdaság problémáit a korábbiaknál élesebben emelte ki. „A tennivalók jelentősek mind a városban, mind a falun. ... A korábbi évekhez képest csökken a beruházások üteme, ezzel természetesen a növekedési ütem is. ... A szovjet

mezőgazdaság ismert gondjait fokozza a szélsőséges időjárás. Ebben az évben nagy területeket sújtott az aszály.”¹⁸⁹

Magyarország számára rossz hír volt, hogy ebben a helyzetben a szovjetek kijelentették, nem lesznek képesek teljes mértékben kielégíteni kőolaj és kőolajszármazék szállítási kötelezettségeiket. Ennek kapcsán Brezsnyev elmondta, hogy a szocialista államok így is jól jártak a kedvezményes szovjet energia- és nyersanyagárok miatt, hiszen csak az elmúlt tervidőszak során mintegy 15 milliárd rubelt takaríthattak meg így.¹⁹⁰

Éppen ezért sérelmezi, hogy „egyes magyar elvtársak élesen és nyilvánosan kritizálják a KGST munkáját.”¹⁹¹ Véleménye szerint ez nem vezet sehová és javasolja, hogy egy legfelsőbb szintű találkozón tekintsék át a szocialista országok gazdasági együttműködésének teljes mechanizmusát. Felajánlja, hogy a szovjet import ellentételezéseként, az árucserre forgalom kiegyensúlyozása érdekében kapcsolódjanak be magyar építőipari vállalatok a Szovjetunióban megvalósuló gázvezetékek építésébe.

Jelzi a szovjet gazdaság problémáinak mélységét, hogy Brezsnyev a magyar gazdaságirányítási reform tapasztalatainak átadására kérte Kádárt. „Egyértelmű, hogy új megoldásokat kell keresnünk. Magyarországon sok új tapasztalatot szereztek a termelés megszervezésében, a gazdaság irányításában, s van egy bizonyos sajátosság a magyar árpolitikában is.”¹⁹² Az, hogy a Szovjetunió gazdasági természetű problémái miatt már nem képes a korábbiakhoz hasonló aktív és direkt szerepvállalásra a szocialista táboron belül, a lengyelországi válsággal kapcsolatos Brezsnyev beszámolóából derült ki. A szovjet első titkár elmondta Kádárnak, hogy a LEMP IX. kongresszusát követően telefonon beszélt Kania lengyel pártvezetővel és arra ösztönözte, „hogy határozottan és haladéktalanul cselekedjen, mert a politikai válság folytatódik Lengyelországban, a gazdaság nem funkcionál, a *Szolidaritás* szélsőségesei pedig mind újabb sztrájkokkal fenyegetőznek. A helyzet tovább romolhat, ha a párt visszavonul.”¹⁹³ Ugyanakkor egyértelművé teszi a szovjet lehetőségek és így szerepvállalás korlátozott voltát is. „Ebben mi segítünk, de helyettük nem oldhatjuk meg a problémákat.”¹⁹⁴

A lengyel ügyet Brezsnyev arra is felhasználta, hogy megfeddje Kádárt a rossz magyar gazdaságpolitika miatt. Szerinte ugyanis a lengyel problémák hátterében az áll, hogy ott a vezetés „hitelt hitel után vett fel, s abban bízott, hogy ettől majd fellendül a lengyel gazdaság. A valóságban ennek ellenkezője történt. Emellett kokettált a szocializmusellenes elemekkel, s úgy vélte, hogy a Nyugattól való egyre növekedő gazdasági függés nem rejt magában veszélyeket. A lengyel vezetésnek hízelgett, hogy a nyugati or-

szágok valamiféle speciális viszony látszatát keltették a Lengyelországgal fenntartott kapcsolatainkban. Arról már nem is szólva, hogy a tömegek hangulatát állandó figyelemmel kellett volna kísérni és számolni a lakosság szükségleteivel.”¹⁹⁵ Kádár válaszában rámutatott, hogy a magyar gazdaságpolitikában az elmúlt években éles váltás történt, „s szigorú programot hirdettünk meg. A program lényege: a lassúbb fejlődési ütem, az életszínvonal szinten tartása és a hatékonyabb munka.”¹⁹⁶ A gazdaságpolitika előtt álló legfőbb kihívás az egyensúly helyreállítása volt úgy, hogy közben az életszínvonal ne csökkenjen. Ezt az elmúlt két évben sikerült elérni – mondja Kádár. 1979-ben dollárrelációban az ország külkereskedelmi passzívuma 1200 millió dollár volt, míg 1980-ban már csak 150 millió dollár. Eközben ugyan csökkent a reálbér, de a reáljödvelem szinten maradt. A magyar vezető hangsúlyozta, hogy ezen az úton kell továbbmennünk, s így ez értelemszerűen megjelenik a VI. ötéves tervben is.

Az új tervidőszak sarkalatos pontja, hogy az ország külső erőforrásokra utaltsága nem fog csökkenni. A második olajár robbanás nyomán tovább emelkedő árak miatt csak a Szovjetunió felé 3,2 milliárd rubel cserearányvesztés várható az új tervidőszakban a korábban számított 1,7 milliárd helyett. Ugyanakkor nemzeti jövedelmünk mindössze 20 milliárd rubel. Ezt az árvesztéséget az ország nem lesz képes önerőből kigazdálkodni. Még nagyobbak a problémák a nyugati eladósodás terén. Az ilyen jellegű adósság mértéke 9 milliárd rubelt tett ki, aminek éves adósságszolgálatára 1,6 milliárd rubelnek felelt meg. Ez Kádár szerint azt jelenti, hogy a nemzeti jövedelem minden 100 forintos növekményéből 70 forintot a külföldnek fizetünk, s a belső felhasználásra csak 30 forint marad. Ráadásul, véleménye szerint azt is látni kellett, „hogy szovjet exportunkban mintegy 18–20% nyugati importáru szerepel. A szovjet elvtársak egyfelől kritizálnak bennünket nyugati eladósodásunk mértéke miatt, másfelől viszont azt igénylik, hogy több árut szállítsunk a Szovjetunióknak.”¹⁹⁷

Mindezek alapján Kádár levonja a végső konklúziót. Ebben a helyzetben – s tekintettel arra, hogy a Szovjetuniótól hathatós segítség nem várható – Magyarország számára szükséges kapcsolatainak bővítése a nemzetközi pénzügyi intézményekkel. Ilyenkor eddig minden esetben jött az obligát szovjet rosszallás, a nemzetközi monopoltőke és az annak kinyújtott csápjaiaként működő IMF és Világbank elítélése, amiből egyenesen következett, hogy a magyar PB visszavonulót fűjt a belépés kérdésében.

Most viszont a szovjetek szó nélkül hagyták a magyar felvetést. Ennek oka, hogy belső problémáik miatt belátták, ha Magyarország nem csatla-

kozik, senki sem fog tudni segíteni neki a gazdaság stabilizálásában. Abban az esetben viszont, ha a gazdasági problémákon nem sikerül úrrá lenni, könnyen egy a lengyelországihoz hasonló elégedetlenségi hullám indulhat meg Magyarországon is, és ez már a teljes szocialista blokk destabilizálódásának veszélyét is magában hordozhatná. Ezt a rizikót a szovjetek természetesen nem vállalhatták fel.

Így aztán a magyar tagság ügye 15 év után végre megkapta a hallgatólagos szovjet beleegyezést, s a PB július 29-i ülése megbízta „Havasi Ferenc és Lázár György elvtársakat, hogy szűk körben (Faluvégi Lajos és Marjai József elvtársak bevonásával) kezdjenek foglalkozni a megbeszélésből adódó és előreláthatóan külön döntést igénylő tennivalókkal.”¹⁹⁸

Havasi, a kapott mandátum birtokában, az MNB és a PM szakértőinek bevonásával megkezdte a csatlakozás előkészítését. Az előkészítő munkák augusztus és szeptember hónapokban tulajdonképpen lezárultak és így a kérdés újra a PB elé kerülhetett. A legfőbb politikai döntéshozó fórum október 14-i ülésén Havasi Ferenc a szóbeli napirendek között beszámolt az elmúlt két hónap eseményeiről és politikai állásfoglalást kért a további teendőkhöz.

A hozzászólások sorát megnyitó Kádár azt javasolja, hogy a következő lépésekről már ne a PB, hanem a KB foglaljon állást. A jó előkészítés érdekében fontosnak tartotta, hogy a KB tagjai kapjanak egy rövid ismertetést a két nemzetközi pénzügyi intézményről, mivel „a Világbank és Nemzetközi Valutaalap, hát ez a KB-nak nem minden tagja számára ismerős intézmény, és közöttünk is vannak, magamat is odasorolom, akik felületes ismeretekkel rendelkezünk.”¹⁹⁹ A KB véleményének pozitív irányba történő elmozdítása érdekében fontosnak tartja, hogy a szocialista vagy szocialista orientációjú tagállamok külön kerüljenek kiemelésre. „Megnézhetik Angolát, Mozambikot, Etiópiát, Dél-Jemen meg mit tudom én, akit így tartunk számon, Laosz, Vietnám – a szocialista országokat külön feltüntetve, mi most ott a helyzet.”²⁰⁰

Biztos benne, hogy az ülés után a kérdés ki fog szivárogni, és a szovjetek is tudomást szereznek arról, hogy a csatlakozás ügyében Magyarország milyen előrehaladott stádiumban van. Ennek ellenére nem tartja ezt aggályosnak, hiszen a szovjetekkel folyamatosan és hosszú ideje folytak tárgyalások a témában, véleményüket többször elmondták és a PB ennek ismeretében döntött a tagság mellett. Ugyanakkor azt fontosnak tartja, hogy a KB tagjai megismerjék a csatlakozás előtörténetét, azt hogy „ez a kérdés már felmerült nem tudom én hány évvel ezelőtt. Ezzel kéne indítani, ezzel tusakodunk évek óta, mert gazdaságilag előnyös, politikailag bizonyos hát-

rányokkal jár.”²⁰¹ A csatlakozás melletti érvként kéri megemlíteni azt is, hogy a nemzetközi gazdasági helyzet romlik, és egyre kevésbé lehet számítani a Szovjetunió segítségére is. Jól példázza ezt az a szovjet bejelentés, hogy 10%-kal kevesebb kőolajat szállítanak nekünk a VI. ötéves tervidőszakban a korábban leegyeztetett mennyiséghez képest. Ezt is meg kell mondani a KB tagjainak, viszont ez azt jelenti, hogy zárt ülést kell tartani, nehogy a sajtóba is kikerüljön az információ.

Mindezek alapján megszületett a PB határozata, mely szerint Havasi Ferenc lesz az, aki a PB javaslatát a KB következő ülése elé terjeszti, míg a szovjet olajszállítások csökkentéséről Gyenes András tájékoztatja a testületet.

A KB 1981. októberi ülése

A PB döntése alapján formálisan a Központi Bizottság 1981. október 22-i ülése mondta ki a döntő szót az ország Nemzetközi Valutaalaphoz és Világbankhoz történő csatlakozásáról. A kérdés előterjesztője, Havasi Ferenc bemutatta a tagság várható előnyeit, a közvetlenül és közvetve megnyíló új hitelforrásokat. Kicsit részletesebben beszélt a belépéssel együtt járó kötelezettségekről, igyekezve az esetleges kételyeket és fenntartásokat eloszlatni. Elmondta azt is, hogy a csatlakozás csak járulékos eszköz lehet az ország gazdasági problémáinak megoldásában. „Nem táplálhatunk illúziókat, olyan érzéseket, mintha ezzel a lépéssel egy csapásra mindent megoldhatnánk. A csatlakozás, párosulva a gazdasági követelmények következetes szigorításával idehaza, a gazdaságirányítás további ésszerűsítésével és fejlesztésével, segítheti a gazdasági fejlődés folyamatosságának fenntartását.”²⁰²

Szólt arról is, hogy a PB az évek során már több ízben is foglalkozott a kérdéssel és többször folyt konzultáció a szovjetekkel is. A KB-titkár nem hallgatta el, hogy a Szovjetunió nem ért egyet belépésünkkel. Véleményük szerint a két intézmény a nagytőke és az imperializmus eszköze.

Ugyanakkor azt is kifejtette, hogy a Szovjetunió merőben más szempontok alapján tekint a nemzetközi pénzügyi intézményekre, mint mi. Nekik a tagság mind politikai, mind gazdasági megfontolások alapján vállalhatatlan. Politikailag azért, mert világpolitikai és katonapolitikai szempontok alapján a gazdasági helyzetébe való szélesebb körű betekintést nem engedheti meg. Gazdaságilag pedig azért, mert mint hatalmas energia- és nyersanyagkinccsel és jelentős aranytartalékokkal rendelkező ország, a

tagságra nem szorul rá. A helyzet tehát az, hogy olyan lépés megtételére készültünk, melyet a Szovjetunió nem helyesel. Mivel ilyen eddig nem, vagy csak elvétve fordult elő, a PB nem vállalta a döntéssel járó kizárólagos felelősséget, s ezért került a kérdés a KB asztalára.

Mivel a KB-ben sokan ültek olyanok, akik tudottan a reformok ellenzői voltak, Havasi Ferenc megpróbálta számukra is megédesíteni a javaslatot. „Tudjuk, hogy milyen intézményekhez csatlakozunk, hogy a politikai zsaroláshoz kettő kell: aki akar, és aki hagyja magát zsarolni, és azt is tudjuk, hogy az MSZMP-t és annak Központi Bizottságát sohasem lehet elvei feladására bírni.”²⁰³

Az esetleges későbbi támadásokat megelőzendő, arról is beszél, hogy belépésünknek milyen sajtóvisszhangja lehet nemzetközi téren. „Azzal is számolnunk kell, hogy az imperialista fellazító propaganda igyekszik majd kihasználni politikai céljaikra ezt a lépésünket. Dicsérni fogják ezen elhatározást, és a magyarok manőverezési készségét, másrészt a magyar gazdaság csődjét fogják hirdetni, mint akik már az utolsó szalmaszál után is kapnak.”²⁰⁴

A vita során kiderült, hogy a „keményvonalasok” felé tett gesztusok és preventív intézkedések nagyon is helyénvalónak tűntek. Komócsin Mihály²⁰⁵ Csongrád megyei első titkár azt feszegette, vajon csatlakozásunk a pénzügyi intézményekhez zavarja-e a szocialista országokkal való kapcsolatainkat, jelent-e hátrányt e relációban. Erre a kérdésre még megnyugtató válasszal szolgált Havasi, cáfolva, hogy tagságunk negatív hatással lenne KGST kapcsolatainkra, de a következő hozzászólóval már nem tud mit kezdeni. Dabronaki Gyula az '50-es évek szellemében elhangzott véleményében erősen ellenezte a csatlakozást. „Mikor az imperializmus harmadik világháborúra készül ..., akkor nekünk miért kell, miért szabad, beleértve a lengyel eseményeket is, egy ilyen gesztussal – azt hiszem, rossz mondatot mondok – de alájuk dolgozni. Hát ha húsz évig nem volt szükségünk erre a valuta alapra, vagy lehet, hogy kellett volna és elkéstünk, akkor éppen most, 1981. októberben, ilyen nemzetközi körülmények között, most miért teszünk egy ilyen lépést...”²⁰⁶ Világossá teszi azt is, hogy nemmel fog szavazni.

Nyilván abból a célból, nehogy Dabronaki felszólása után más ellenző is vérszemet kapjon, PB tagok – maga Kádár is – és a gazdasági kérdésekben nagy tekintélynek örvendő Nyers Rezső is megszólalt csatlakozásunk mellett.

A PB tag Nemes Dezső szerint a tagság a közvetlen gazdasági előnyökön kívül politikai előnyökkel is kecsegtet, hiszen „...ez a két nemzetközi szer-

vezet a nemzetközi gazdasági együttműködésért folyó küzdelem fóruma. Szerintem az a helyesebb, ha a szocialista országok ezeken a fórumokon is javítani igyekeznek a pozíciójukat. ... Nem hiszem, hogy az a jó nekünk a nemzetközi küzdelem szempontjából, ha mi nem megyünk.”²⁰⁷

Nyers Rezső jól felépített gazdasági érvrendszerrel támogatta meg a csatlakozás gondolatát. Elmondta, hogy az ország olyan helyzetben van, amikor a tagság nem opció, hanem szükségszerűség. Ráadásul nem csak Magyarország, hanem az egész szocialista közösség érdeke a mi belépésünk. Mégpedig azért, mert ez a közösség – a tornyosuló felhőkkel Lengyelország egén – most nem engedheti meg magának, hogy egy magyar válság, gazdasági válság kialakuljon. Ráadásul a tagság a gazdaságpolitika párthatározatokban lefektetett céljait is szolgálja, hiszen mind a VI. ötéves terv, mind az 1980-as kongresszus alapfeladatként tűzte ki az ország nemzetközi versenyképességének javítását, amiben csatlakozásunk egyértelműen segíthet.

Kádár is teljes mellszélességgel kiállt a csatlakozás mellett. Az esetlegesen még mindig kételkedőknek elmondta, hogy a KB döntésével még nem leszünk tagok. „Az még egy másik folyamat, hogy felvesznek-e minket.”²⁰⁸ Persze tagságunk sem fog változásokat indukálni az ország nemzetközi szerepében, külpolitikájában. „És ha mi belépünk, mi ott is a Szovjetunió szövetségesei leszünk, a Varsói Szerződés tagállama és a KGST tagállama leszünk és szocialista ország.” Ráadásul a belépés nem jelenti, hogy örökké tagok is maradunk. „És ha valami olyasmit tapasztalunk, ami az alapstátuszunkkal nem egyeztethető össze, akkor kilépünk. Hát azért így is kell ezt a dolgot nézni, nem örökre van így eldöntve a kérdés.”²⁰⁹

Miután a párt első titkára és legtekintélyesebb vezetői, gazdasági szakemberei egyértelműen hitet tettek a belépés mellett, az eredmény nem lehetett kétséges. A Központi Bizottság elfogadta a csatlakozásra vonatkozó javaslatot és megbízta a PB-t, hogy az adjon felhatalmazást a Minisztertanácsnak a tagsághoz szükséges állami intézkedések megtételére.

A csatlakozás operatív lépései

Egy nappal a KB döntése után érkezett Magyarországra Konsztantyin Ruzakov, az SZKP KB szocialista relációban felelős titkára. Ruzakov ekkor még nem tudott a magyar döntésről, útjának célja a lengyelországi eseményekkel kapcsolatos magyar álláspont megismerése, illetve az

olajszállítások csökkentésének problémája volt. Az őt fogadó Kádár azonban finoman elkezdte előkészíteni a terepet, hogy a november első felében Lázár által Tyihonov szovjet miniszterelnöknek írandó, a KB döntését bemutató levél ne érje meglepetésként az SZKP-t. Kádár ilyen irányú szándékainak tudtán kívül alájátszott a panaszkodó Ruzakov, aki az olajszállítások csökkentését a rossz szovjet gazdasági helyzettel indokolta. Elmondta, hogy gabonából 70 millió tonna hiányzik, és nagyon rossz lett a burgonya- és a cukorrépatermés is. Ez azt jelentette, hogy a szovjet lakosság életszínvonalát nem tudták szinten tartani, pedig „a KGST-országok közül a legalacsonyabb életszínvonala a mongol lakoságnak van és utána ők következnek.”²¹⁰ Ebből ugyanakkor az is következett, hogy a szocialista országok a szovjet gazdasági segítségre nem, vagy a korábbi szinthez képest csak jóval korlátozottabban számíhattak. Erre Kádár úgy reagált, hogy az elmúlt két évben Magyarország komoly erőfeszítések árán csökkentette adósságállományát, de annak szintje még mindig olyan magas „hogy nekünk a nemzetközi pénzülvilággal együtt kell működnünk valamiképpen, jelen kell lennünk. Ilyesfajta kifejezéseket használtam, mert e nélkül mi nem tudunk dolgozni, és ahhoz, hogy – nemhogy újabb adósságnövelés miatt – hanem hogy bonyolíthassuk az ügyeinket, nekünk évi 2 milliárd dollár hitelt kell fölvennünk a nyugati pénzpiacokon. És aztán elmondtam, hogy mi a helyzet most a nyugati pénzpiacon. Itt van a lengyeleknek a részleges fizetéseképtelensége, a románok ilyesmit jelentgettek már be, a jugoszlávok ilyesmit jelentgettek be bankcsoportoknak. A következmény az, hogy az NDK jelentkezik 200 milliós kölcsönrel a nyugati pénzpiacon, a világ kilencedik legnagyobb ipari hatalma, és nem tudja lejegyeztetni. Ez a helyzet ott most. ... tulajdonképpen mindent elmondtam annak az egy mondatnak a kivételével, hogy a KB állást foglalt [a magyar csatlakozás ügyében]. Ehelyett azt a kifejezést használtam, hogy mi foglalkozunk ezekkel a problémákkal.”²¹¹

A politikai döntés megszületése után 1981. november 4-én sor került a magyar tagfelvételi kérelem átadására. Ezt követően november 24. és december 10. között az IMF szakértői küldöttsége Budapesten tárgyalásokat folytatott magyar szakértőkkel a gazdaság helyzetéről, a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányítási rendszerről. A tárgyalások eredményeképpen egy jelentést készítettek, amelyben a tapasztalatok összegzése mellett javaslatot tettek a magyar tőkerészesedésre. A tőkerészesedés 420 millió dollár összegű volt, ami némileg meghaladta a magyar gazdaság méreteinek megfelelő összeget, ugyanakkor pozitív volt

abból a szempontból, hogy a későbbi hitelfelvétel a részesedés nagyságától függött²¹².

1982 tavaszán az IMF közgyűlése felvette tagjai sorába Magyarországot.

IRODALOMJEGYZÉK

- Aktuális Nemzetközi pénzügyi kérdések. Pénzügykutató Intézet Tanulmánya. Bp., 1985/4.
- Botos K.–Patai M.–Szalkai I.: Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink. KJK, Bp., 1980.
- Botos Katalin: Pénz, nemzetközi pénz. KJK, Bp., 1983.
- Botos Katalin: Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány. KJK, Bp., 1986.
- Bozzai Rita: A pénz bajjal jár. A nemzetközi adósságválságról. Kosmosz könyvek, Bp., 1989.
- Bozzai Rita–Farkas Zoltán: Hitelválság. Adósságaink története. Morál-Codex. Bp., 1990.
- Brüll Mária: Pénzgazdaság – Világgazdaság. Magyarország és a nemzetközi pénzügyi rendszer. KJK, Bp., 1983.
- Fekete János: Vissza a realitásokhoz! Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1983.
- Gazdaságpolitikánkról. Válogatott beszédek és cikkek. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1983.
- Havasi Ferenc: Új fejlődési pályán. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1982.
- Havasi Ferenc: Gazdaságpolitika – gazdaságirányítás. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1985.
- Hoós János: Gazdálkodás és racionalitás. KJK, Bp., 1991.
- Huszár Tibor: Kádár. A hatalom évei 1956–1989. Corvina, Bp., 2006.
- International Monetary Fund Occasional Paper 15. Hungary: an economic survey (by a staff team headed by Patrick de Fontenay, IMF Washington, D. C. December 1982.
- Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” Beszélgetések Havasi Ferencsel.
- Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1978. október 12-i ülésének dokumentumai, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978.
- Németh Károly: A magasabb követelmények útján. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979.
- Nyers Rezső: Útkeresés – reformok. Magvető Kiadó, Bp., 1988.
- Roger Gough: Kádár János, a jó elvtárs? JLX Kiadó, Bp., 2006.
- Tímár Mátyás: Gazdasági egyensúly és pénzügyek. KJK, Bp., 1983.
- Tímár Mátyás: Szürke pénzügyek. Magvető Kiadó, Bp., 1989.
- World Bank Country Study: Hungary Economic developments and reforms. The World Bank Washington, D. C., USA, 1984.

JEGYZETEK

- ⁵² Bozzai Rita – Farkas Zoltán: Hitelválság. Adósságaink története. Moral Codex, 1989.
- ⁵³ Uo.
- ⁵⁴ Honvári János: Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete, Valóság, 2005. október XLVIII. évfolyam 10. szám
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ Uo.
- ⁵⁷ Honvári János: Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete, Valóság, 2005. október. XLVIII. évfolyam 10. szám
- ⁵⁸ 1967-től Gazdaságpolitikai Bizottság
- ⁵⁹ Jelentés nemzetközi pénzügyi kapcsolatainkról. MOL 288. f. 15/115. öe.
- ⁶⁰ Uo.
- ⁶¹ A szocialista időszakban államosított amerikai és brit érdekeltségek, vállalatok és egyéb vagyonelemek kapcsán felmerülő kártalanításról van szó.
- ⁶² A pénzügyminisztériumi előterjesztés még úgy fogalmaz ebben a kérdésben, hogy a szocialista aktívumot a tőkés relációjú hiány fedezésére kell fordítani. Ez valószínűleg politikailag vállalhatatlan elképzelés volt, és mivel az anyagot a PB-tagok, póttagok is megkapták, az ÁGP kihúzta ezt a megjegyzést.
- ⁶³ Feljegyzés az Államgazdasági Bizottság 1966. május 30-i (110.) üléséről, MOL 288. f. 15/115. öe.
- ⁶⁴ Fekete János feljegyzése az angol nagykövet látogatásáról MOL 288. f. 24/1967/7. öe.
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ A brit delegációban részt vett J. Rootham, az angol jegybank igazgatóhelyettese, R. Cunnell a kelet-európai ügyek tanácsadója és J. Kirbyshire IMF tanácsadó szintén a jegybankból, D. Hubback a Treasury képviselőjében és D. Hildyard külügyminisztériumi főosztályvezető. Fekete János jelentése az IMF ügyben Londonban folytatott konzultációról. Uo.
- ⁶⁷ „we would be entirely happy” Uo.
- ⁶⁸ Jelentés a Politikai Bizottság részére a Nemzetközi Pénzügyi Alapba (IMF) és a Világbankba való belépésünk ügyében a szovjet szervekkel folytatott konzultációról, MOL 288. f. 24/1967/4. öe.
- ⁶⁹ Uo.
- ⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ De Gaulle „dollárháborújára” célzott a szovjet fél.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Vályi Péter feljegyzése a Garbuzovval folytatott megbeszélésről, MOL 288. f. 24/1967/7. őe.

⁷⁸ Mol 288. f. 5/441. ő. e.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Honvári János: Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete, Valóság, 2005. október XLVIII. évfolyam 10. szám

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Huszár Tibor: Kádár. A hatalom évei 1956–1989. Corvina, Bp., 2006. 190. o.

⁹⁰ Kádár beszéde a PB 1972. február 22-i ülésén. Idézi: Huszár Tibor: Kádár. A hatalom évei 1956–1989. Corvina, Bp., 2006. 194. o.

⁹¹ Roger Gough: Kádár János, a jó elvtárs? JLX Kiadó, 2006. 350. o.

⁹² Uo.

⁹³ Uo. 360. o.

⁹⁴ Huszár Tibor: Kádár. A hatalom évei 1956–1989, Corvina, 2006. 202. o.

⁹⁵ Roger Gough: Kádár János, a jó elvtárs? JLX Kiadó, 2006. 367. o.

⁹⁶ Komócsint a Népszabadság főszerkesztői székébe helyezték. Egy évvel később, 1975 közepén meghalt.

⁹⁷ MOL 288. f. 5/625. ő. e.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

¹¹³ MOL 288. f. 4/131. őe.

¹¹⁴ Németh Károly beszédében nem mond számot. Az IMF későbbi számításai alapján 1974-ben hozzávetőlegesen 10% körüli cserearány romlást szenvedett el az ország.

¹¹⁵ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp., 1975.

¹¹⁶ Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 44–45. o.

¹¹⁷ Uo. 51. o.

¹¹⁸ Interjú Havasi Ferencsel a gazdaságirányítási reform 10. évfordulója alkalmából, Figyelő, 1977. december 28. In: Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 122. o.

¹¹⁹ Uo. 124. o.

¹²⁰ Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 49. o.

¹²¹ Uo. 88. o.

¹²² Uo. 107. o.

¹²³ „...az V. ötéves terv folyamán 4–5 nagy húskombinátot is építettünk. Sok pénzt fektettünk a gabonaiparba, és még sorolhatnánk, stratégiai termékeként emlegetve az élelmiszert. ... Amikor ezek a kombinátok épültek még jó ára volt a húsnak és a gabonának. Csak azóta a hús, a gabona és az élelmiszerek ára jelentősen, 30–50 százalékkal csökkent a világpiacon. Uo. 108. o.

¹²⁴ Németh Károly: A magasabb követelmények útján, Kossuth, 1979. 30. o.

¹²⁵ Ezek a nagyberuházások a következők voltak: a Mecseki Ércbánya Vállalat 5-ös számú üzeme, egy 750 kilovoltos nemzetközi villamos távvezeték és egy új kötöttárugyár. Id. Németh Károly: A magasabb követelmények útján, Kossuth Kiadó, Bp., 1979. 46. o.

¹²⁶ Uo. 54. o.

¹²⁷ Uo. 96. o.

¹²⁸ Uo. 99. o.

¹²⁹ Előadás az SZKP Központi Bizottságának Társadalomtudományi Akadémiáján, 1976. február 28. In Németh Károly: A magasabb követelmények útján, Kossuth kiadó, 1979, 133. o.

¹³⁰ Minden erőt az ötödik ötéves terv teljesítésére! In: Németh Károly: A magasabb követelmények útján, Kossuth kiadó, 1979, 187. o.

¹³¹ Uo. 187. o.

¹³² Uo. 189. o., Ma ezt marketingnek mondanánk.

¹³³ Ebből a hitelkeretből – a meghirdetett céloknak megfelelően – viszonylag versenyképes és korszerű termelést szolgáló beruházások valósultak meg: a modern fényforrásgyártás fejlesztése az Egyesült Izzóban, a motor- és futóműgyártás fejlesztése a győri Vagon- és Gépgyárban és további fejlesztések a Csepeli Fémműben, a jászberényi Hűtőgépgyárban, a Magyar Hajó- és Darugyárban, a Szerszámgépgyárban, a Medicor Műveknél. Új gyárak, üzemek létesítésére is sor került a hitelkeret segítségével, pl. a kaposvári húskombinát vagy a martfűi növényolajgyár e forrásból valósult meg. Feladataink a hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztése irányelveinek megvalósításában. In: Németh Károly: A magasabb követelmények útján, Kossuth Kiadó, Bp., 1979, 217. o.

¹³⁴ Uo. 220. o.

¹³⁵ Uo. 221. o.

¹³⁶ Uo. 223. o.

¹³⁷ Uo. 232. o.

¹³⁸ Havasi Ferenc beszéde az MSZMP XIII. kongresszusán, 1985. március 26. In: Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 156. és 160. o.

¹³⁹ Értelemszerűen kivételt képeznek azon KB-tagok, akik más funkciójukból adódóan (PB vagy minisztertanácsi tagság stb.) ismerték a számokat.

¹⁴⁰ Interjú Havasi Ferencsel a gazdaságirányítási reform 10. évfordulója alkalmából, Figyelő, 1977. december 28. In: Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 124. o.

¹⁴¹ Tímár Mátyás: Szürke pénzügyek, Magvető Kiadó, Bp., 1989.

¹⁴² MOL 288. f. 5/722. ö. e.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ MOL 288. f. 5/723. ö. e.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Az 1975–77-es időszakban több szakértői anyag is készült ebben a témában, amelyről a KGB tudomást szerezhetett.

¹⁴⁹ EFTA – European Free Trade Association Európai Szabadkereskedelmi Társulás 1961-ben hét európai ország által létrehozott gazdasági integrációs szervezet, melynek tagjai egymás között vámmentesen kereskedtek.

¹⁵⁰ MOL 288. f. 4/151-152. ő. e.

¹⁵¹ MOL 288. f. 15/350. ő. e.

¹⁵² MOL 288. f. 5/748. ő. e.

¹⁵³ MOL 288. f. 5/748. ő. e.

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ MOL 288. f. 5/748. ő. e.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² MOL 288. f. 5/766. ő. e.

¹⁶³ MOL 288. f. 5/766. ő. e.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Uo.

¹⁶⁶ MOL 288. f. 5/766. ő. e.

¹⁶⁷ MOL 288. f. 5/768. ő. e.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Uo.

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ A Pénzügyminisztérium államtitkára.

¹⁷⁹ Uo.

¹⁸⁰ Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 65. o.

¹⁸¹ „De amikor a fogyasztással kapcsolatban egyik évről a másikra olyan terveket fogadtunk el, amelyek alapján a reáljövedelmek, a reálbérek növekedtek, azért éreztük, hogy sokáig ezt nem tudjuk ilyen körülmények között folytatni. In: Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 55. o.

¹⁸² Havasi Ferenc interjúja a *Gazdaság* című folyóirat 1979. évi 4. számában. In: Koltay Gábor–Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” – Beszélgetések Havasi Ferencsel, Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 129. o.

¹⁸³ Uo. 75. o.

¹⁸⁴ A negatív kétszintűség azt jelenti, hogy az árrendszerben létező két árkategória, a termelői és a fogyasztói árak esetében mindig az előző a magasabb. Ez természetesen csak kiterjedt ártámogatási rendszer révén valósítható meg.

¹⁸⁵ Uo. 75. o.

¹⁸⁶ *Gazdaságpolitikánkról. Válogatott beszédek és cikkek.* Kossuth Kiadó, Bp., 1983, 17. o.

¹⁸⁷ Uo. 19. o.

¹⁸⁸ Uo. 56. o.

¹⁸⁹ MOL 288. f. 5/832. ő. e.

¹⁹⁰ KGST szinten.

¹⁹¹ MOL 288. f. 5/832. ő. e.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ Uo.

¹⁹⁸ Uo.

¹⁹⁹ MOL 288. f. 5/838. ő. e.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ Uo.

²⁰² MOL 288. f. 4/181. ő. e.

²⁰³ Uo.

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ Komócsin Zoltán testvére

²⁰⁶ MOL 288. f. 4/181. ő. e.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ Uo.

²⁰⁹ Uo.

²¹⁰ MOL 288. f. 5/839. ő. e.

²¹¹ Uo.

²¹² MOL 288. f. 5/850. ő. e.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető	3
Botos Katalin: Rendszerváltástól rendszerváltásig	6
A tervutasításos gazdaságirányítás kiépülésének fénykora 1948–1956 ...	6
A reformgondolatok térhódítása a gazdaságban 1956–1967	18
Janus arcú évtizedek 1968–1986	28
A jegybank a kétszintű bankrendszerben 1987–1991	37
1956: okok és következmények	48
Egy közép-európai kisállam nyomorúsága, avagy hogyan lettünk az elsőkből az utolsók	63
„Felszáll a nagy madár...” A kapitalizmus újjászületése – két évtized távlatából	87
Jegyzetek	101
Nagy Csaba: Az IMF-csatlakozás elvetélt kísérletei	105
Az első etap: elvetélt kísérlet 1967-ben	106
Második etap: Szembeszélben	121
Az egyensúlytalanság útján	132
Áttörés az IMF-csatlakozás kérdésében. „Keleten a helyzet fokozódik”	165
Irodalomjegyzék	181
Jegyzetek	182